

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

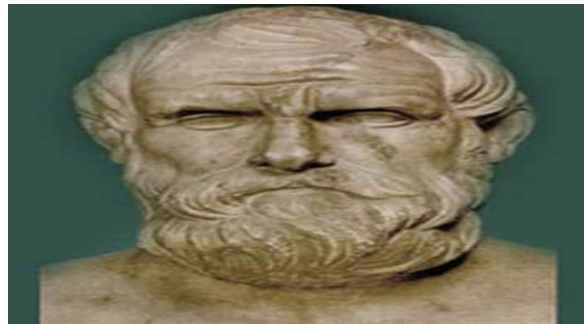
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: «ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

“ΜΥΣΤΗΡΙΑΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΚΩΜΩΔΙΑ ΣΤΙΣ *ΝΕΦΕΛΕΣ*
ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ *ΒΑΤΡΑΧΟΥΣ* ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ “

Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του Αριστοφάνη του 4^{ου} αι. π.Χ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΟΥ ΠΑΤΣΟΥΡΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΥ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2015

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: κ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2020

**“ΜΥΣΤΗΡΙΑΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΚΩΜΩΔΙΑ ΣΤΙΣ ΝΕΦΕΛΕΣ
ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΒΑΤΡΑΧΟΥΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ”**

Του

Πατσούρη Θεοδώρου

A.M.:1013201703015

Εγκεκριμένη από την τριμελή επιτροπή:

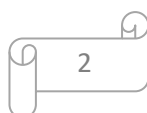
1^{ος} Επιβλέπων: κ. Φουντουλάκης Ανδρέας, Αναπληρωτής καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

2^η Επιβλέπουσα κ. Βολονάκη Ελένη, μόνιμη Επίκουρη καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

3^η Επιβλέπουσα κ. Κορνάρου Ελένη, Διδάκτωρ Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας

ΚΑΛΑΜΑΤΑ

2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσε ένα αναπόσπαστο μέλος της κοινωνίας. Ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη που αν προσπαθούσαμε να την αποσπάσουμε από αυτήν τότε θα καταστρέφαμε ολόκληρη την αθηναϊκή και όχι μόνο κοινωνία. Τοιουτοτρόπως, οι αρχαίοι Έλληνες προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να επιτύχουν μια αρμονική σχέση με το Θείο στοιχείο για να μπορέσουν να εξασφαλίσουν μια ευτυχή και ανέμελη μεταθανάτια ζωή. Τη σχέση αυτή μεταξύ Θεών και ανθρώπων αντιπροσώπευαν τα Μυστήρια, στα οποία οι πιστοί μούνταν και απολάμβαναν τα επτασφράγιστα μυστικά τους.

Θα πρέπει ακόμη να ειπωθεί ότι τα Μυστήρια περιβάλλονταν από ένα πέπλο σκοτεινότητας καθότι απαγορευόταν να ειπωθεί η διαδικασία των μυητικών τελετών που οδηγούσε στη μύηση. Επομένως θα πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι οι πληροφορίες τις οποίες αντλήσαμε από τα προσφερόμενα κείμενα είναι ενδεικτικές του περιεχομένου και της σημασίας των μυστηρίων. Με άλλα λόγια η βαθύτερη ουσία των Μυστηρίων παραμένει άγνωστη μέσα στους αιώνες προστατευόμενη από τους ακούραστους και ανίκητους φρουρούς της, τους ίδιους τους μύστες.

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι όχι μόνο να μελετήσει και να σχολιάσει τα διάφορα είδη μυστηρίων που εντοπίζονται στους *Βατράχους* και στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη αλλά ταυτόχρονα να επισημάνει την σχέση τους με την κοινωνία και την πολιτική της εποχής.

Τοιουτοτρόπως η μελέτη αυτή εξέτασε τους *Βατράχους* σε τρεις άξονες μυστηρίων: Των Ελευσίνιων, των Διονυσιακών και των Ορφικών. Από την άλλη πλευρά στις *Νεφέλες* εντοπίστηκαν έξι είδη μυστηρίων: Των Ελευσίνιων, των Διονυσιακών, των Ορφικών και των Κορυβαντικών. Επίσης αναφορές γίνονται στη λατρεία των γοήτων αλλά και στο μαντείο του Τροφώνιου που και αυτά εντάσσονται στο μυστηριακό υπόστρωμα του έργου.

Ακόμη, η εργασία αυτή κατέληξε πως σε όλα τα είδη μυστηρίων υπάρχουν κοινά σημεία μερικά από τα οποία είναι: η συμβολική έννοια της καταβάσεως και η σταδιακή αποποίηση του αρχικού χαρακτήρα του μυσούμενου, η καταχθόνια γεωγραφία, η έννοια του θρονισμού και οι προφητείες για μια ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή.

Κλείνοντας αποδείξαμε πως υπήρχαν και μυστήρια μη αποδεκτά από την πόλη της Αθήνας, εφόσον δεν αποδέχονται τους πατροπαράδοτους Θεούς και τις πατροπαράδοτες αξίες. Έτσι μελετήσαμε και τη λατρεία των γοήτων που προβάλλει ο Σωκράτης . Από την άλλη πλευρά τα αποδεκτά από την πόλη μυστήρια προβάλλουν την ηθική και πολιτική καθαρότητα που χρειάζεται για την ανάταση της Αθήνας. Στόχος είναι η επιστροφή της πόλης στην εποχή των Μαραθωνομάχων. Απαιτούν δηλαδή την τιμιότητα και την ευσέβεια, αρετές που οδηγούν στην φιλοπατρία. Αυτό τουλάχιστον δηλώνει η επιλογή του ευσεβούς Αισχύλου από τον Διόνυσο στους *Βατράχους* και η πυρπόληση του Φροντιστηρίου του Σωκράτη από τον Στρεψιάδη στις *Νεφέλες*.

*Αφιερωμένη στην οικογένειά μου
Και σε όσους μου πρόσφεραν εγκαρδίως τη βοήθειά τους.*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ο συγγραφέας αισθάνεται την υπέρτατη ανάγκη να εκφράσει ευχαριστίες σε όλους εκείνους που συνέβαλαν καταλυτικά στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Θερμότερες ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Φουντουλάκη Ανδρέα, υπό την επίβλεψη του οποίου διεκπεραιώθηκε με επιτυχία η εν λόγω διπλωματική εργασία. Νιώθω επίσης τη μεγάλη ανάγκη να ανακοινώσω πως χωρίς τις στοχευμένες οδηγίες και πολύτιμες παρατηρήσεις του η εν λόγω μελέτη ενδεχομένως να μην είχε ολοκληρωθεί.

Ευχαριστίες εκφράζονται επίσης και στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, την κ. Βολονάκη Ελένη και την κ. Κορνάρου Ελένη για τις αξιοπρόσεχτες παρατηρήσεις τους.

Πατσούρης Θεόδωρος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	3
ΑΦΙΕΡΩΣΗ.....	5
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	6
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1.1 Η τελετουργική προέλευση της Αρχαίας Κωμωδίας.....	11
1.2 Αρχαία ελληνική μυστηριακή λατρεία.....	15
1.3 Τα Διονυσιακά Μυστήρια.....	17
1.4 Τα Ορφικά μυστήρια.....	20
1.5 Τα Ελευσίνια μυστήρια.....	22
1.6 Τα Κορυβαντικά μυστήρια.....	24
1.7 Η λατρεία των γοήτων.....	25
1.8 Το μαντείο του Τροφόνιου.....	26
1.9 Η Αρχαία Κωμωδία 5 ^{ος} αι. π.Χ.....	27
1.10 Ο Αριστοφάνης.....	28
1.11 Τα έργα του Αριστοφάνη.....	29
2. ΟΙ ΒΑΤΡΑΧΟΙ	
2.1 Το ιστορικό πλαίσιο.....	30
2.2 Υπόθεση <i>Βατράχων</i>	31
2.3 Κειμενοκεντρική επισκόπηση των <i>Βατράχων</i>	32
2.4 <i>Βάτραχοι</i> και Ελευσίνια μυστήρια.....	33
2.4.1 Διόνυσος και Ηρακλής.....	33
2.4.2 Διόνυσος και Χάρων.....	41

2.4.3 Ο Διόνυσος συναντά την Έμπουσα.....	42
2.4.4 Ο χορός των μνημένων.....	46
2.4.5 Ο Διόνυσος συναντά τον Αιακό.....	52
2.4.6 Ο χορός των μνημένων (Στίχοι 674-737).....	53
2.4.7 Ποιητικός Αγών: Ο Διόνυσος ως αναγνωρισμένος κριτής και Θεός από τον Πλούτωνα.....	54
2.5 Τα Διονυσιακά μυστήρια.....	60
2.5.1 Ο Διόνυσος, ο Ξανθίας και ο Ηρακλής.....	60
2.5.2 Ο Διόνυσος και ο Χάρων.....	65
2.5.3 Ο Διόνυσος και ο Ξανθίας συναντούν την Έμπουσα.....	68
2.5.4 Ο χορός των μνημένων (Στίχοι 316-434).....	68
2.5.5 Ο συμβολισμός της αποποίησης της ηράκλειας ταυτότητας από τον Διόνυσο (Στίχοι 464-494).....	75
2.5.6 Οι στίχοι 465-478 ως απόηχος της θυσίας των Διονυσιακών οργίων.....	77
2.5.7 Το δείπνο της Περσεφόνης στον Ξανθία-Ηρακλή (Στίχοι 511-522).....	79
2.5.8 Ο Διόνυσος ως επικυρωμένος κριτής από τον Πλούτωνα	80
2.5.9 Ο Αισχύλος ως Βάκχειος Άναξ.....	81
2.5.10 Ο Αισχύλος και ο Διόνυσος ως υποστηρικτές της πολεμικής αρετής.....	84
2.6 Τα Ορφικά Μυστήρια.....	86
2.6.1 Ο συμβολισμός της κατάβασης στην Ορφική λατρεία και η τρομακτική πορεία της καταχθόνιας γεωγραφίας.....	86
2.6.2 Ορφικά στοιχεία στον χορό των μνημένων.....	89
2.6.3 Ο διαμελισμός του Διονύσου και ο συσχετισμός του με την Ορφική λατρεία.....	91
2.6.4 Ποιητικός Αγών.....	92

3. ΟΙ ΝΕΦΕΛΕΣ

3.1 Το ιστορικό πλαίσιο.....	94
3.2 Υπόθεση <i>Νεφελών</i>	95
3.3 Κειμενοκεντρική επισκόπηση των <i>Νεφελών</i>	97
3.4 Τα Ελευσίνια μυστήρια.....	97
3.4.1 Στρεψιάδης.....	97
3.4.2 Στρεψιάδης και μαθητής.....	98
3.4.3 Σωκράτης και Στρεψιάδης.....	99
3.4.4 Ο χορός (στίχοι 275-313).....	102
3.4.5 Ο Σωκράτης ως Ιεροφάντης	103
3.4.6 Ο οίνος ως συνδετικός κρίκος με τη Δήμητρα και η συμβολή του στη λατρεία των Ελευσινίων μυστηρίων.....	104
3.5 Τα Διονυσιακά μυστήρια	105
3.5.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης.....	106
3.5.2 Ο χορός των <i>Νεφελών</i> (Στίχοι 580-584).....	108
3.6 Τα Ορφικά μυστήρια.....	110
3.6.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης.....	111
3.7 Τα Κορυβαντικά μυστήρια.....	113
3.7.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης: Η Θρόνωσις.....	113
3.8 Η λατρεία των γοήτων.....	116
3.8.1 Η μύηση, ο ασκητικός βίος, ο δεσμός με τον Άδη, ο εξαγνισμός και η απόρριψη της επίσημης θρησκείας ως βασικά χαρακτηριστικά των γοήτων.....	117
3.9 Το μαντείο του Τροφώνιου.....	118

3.9.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης: Η αναφορά στη μνήμη.....	119
3.9.2 Σωκράτης και Στρεψιάδης: Η αναφορά στη μελοτηγανίτα.....	120
3.9.3 Σωκράτης : Η Θρόνωσις.....	121
4. ΒΑΤΡΑΧΟΙ ΚΑΙ ΝΕΦΕΛΕΣ: ΔΥΟ ΑΛΛΗΛΕΝΔΕΤΑ ΕΡΓΑ.....	122
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	129
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	134
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	138

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Η τελετουργική προέλευση της Αρχαίας Κωμωδίας

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη¹ η ποίηση στην πρώιμή της μορφή ήταν ενιαία και αδιάσπαστη. Η τελευταία σε κάποια στιγμή διασπάστηκε και τεκνοποίησε δύο νέα είδη ποιήσεως: α) τη σοβαρή ή σπουδαία ποίηση που απαρτιζόταν από τα εγκώμια και τους ύμνους και β) τη φαύλη ή γελοία ποίηση με βασικά χαρακτηριστικά τη σάτιρα, τον ψόγο και τη λοιδορία. Στην συνέχεια από τη σοβαρή ποίηση προήλθε το έπος ενώ από τη φαύλη προήλθε η Ιαμβική ποίηση που απομακρύνθηκε από την σεμνότητα των εγκωμίων και των ύμνων. Η Κωμωδία με τη σειρά της αποτελεί τον απόγονο της Ιαμβικής ποίησης.²

Τον Ιαμβικό αυτό ρυθμό τον συναντάμε και στη γλώσσα της λατρείας πολλών ιερών τελετών με ακόλαστο και βακχικό περιεχόμενο. Έτσι για παράδειγμα τον βρίσκουμε στις ιεροτελεστίες προς τιμήν νεότερων θεοτήτων, όπως του Διονύσου, του Ιάκχου και της Δήμητρας ενώ απουσιάζει από τις λατρείες του Διός και του Απόλλωνος. Η συνήθεια του σκώπτειν είναι πανάρχαια και τη συναντούμε στα Ελευσίνια Μυστήρια που γιορτάζονταν προς τιμήν της Δήμητρας και της Περσεφόνης. Αναλυτικότερα η εορτή διαρκούσε εννέα ημέρες. Την έκτη ημέρα που ονομαζόταν Ίακχος οι εορταστές μετέφεραν με μεγάλη πομπή το ξόανο του Ιάκχου από τον Κεραμεικό στην Ελευσίνα. Οι συμμετέχοντες ήταν στεφανωμένοι με μύρτους και έψαλλαν διάφορους ύμνους, χόρευαν και έκαναν αρκετό θόρυβο. Η οδός αυτή από την Αθήνα στην Ελευσίνα ονομαζόταν Ιερά οδός. Τέλος, το εύθυμο πλήθος σταματούσε στην γέφυρα του Κηφισού και πείραζε με διάφορα αστεία τους περαστικούς. Από τότε καθιερώθηκε το γεφυρίζειν να σημαίνει σκώπτειν.

¹ Αριστοτέλης, *Ποιητική*, 4.1448 b 33-34

² MacDonald Francis Conford, *Η Αττική Κωμωδία*, μτφρ. Λ.Ζενάκος, Τρίτη έκδοση, εκδ. Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1983, σελ.40-41, Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία, Αρχαία-Μέση-Νέα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1986, σελ. 33-35

Θα πρέπει ακόμη να ειπωθεί πως σύμφωνα με έναν μύθο που τον βρίσκουμε στην *Χρηστομάθεια*³ του Πρόκλου η υπηρέτρια του βασιλιά της Ελευσίνας Κελεού η Ιάμβη, όταν είδε τη Δήμητρα να κάθεται βαθύτατα στεναχωρημένη, επειδή είχε χάσει την κόρη της, προσπάθησε να την κάνει να γελάσει και το κατάφερε χρησιμοποιώντας τον iamβικό ρυθμό «*Ἄλλὰ γὰρ καὶ τὸν ἴαμβον τάττεσθαι μὲν ἐπὶ λαιδορίας τὸ παλαιόν· καὶ γὰρ καὶ τὸ ἰαμβίζειν κατὰ τινα γλῶσσαν λαιδορεῖν ἔλεγον. Οἱ δὲ ἀπὸ τινος Ἰάμβης θεραπαινίδος, Θράττης τὸ γένος· ταύτην φασίν, τῆς Δήμητρος ἀνωμένης ἐπὶ τῆς θυγατρὸς ἀρπαγῆς, προσελθεῖν περὶ τὴν Ἐλευσίνα ἐπὶ τῆς νῦν Ἀγελάστῳ καλουμένη πέτρα καθημένην καὶ διὰ τινων γλευασμάτων εἰς γέλωτα προαγαγέσθαι τὴν θεόν*». Εδώ η Ιάμβη θεωρείται προσωποποίηση του iamβου που συνδέεται ετυμολογικά με το ρήμα Ἰάπτειν το οποίο σημαίνει λαιδορώ, προσβάλλω κάποιον με λόγια. Ίσως αυτήν την παράδοση να είχε κατά νου ο Αριστοφάνης⁴ στους *Βατράχους* όπου ο χορός των Μυστῶν εὔχεται στην Δήμητρα. Κλείνοντας από τα παραπάνω προκύπτει ότι το iamβίζειν άκμασε σε θρησκευτικό περιβάλλον⁵.

Προχωρώντας, ακρογωνιαίας σημασίας είναι η παρατήρηση του Αριστοτέλη που δηλώνει ότι η Κωμωδία προήλθε από το περιβάλλον των διονυσιακῶν τελετῶν και τα φαλλικά άσματα των κωμαστῶν δημιουργώντας έτσι έναν άρρηκτο δεσμό μεταξύ Διονύσου και κωμωδίας: «*γενομένη δ' οὖν ἀπ' ἀρχῆς αὐτοσχεδιαστικῆς —καὶ αὐτὴ καὶ ἡ κωμωδία, καὶ ἡ μὲν ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον, ἡ δὲ ἀπὸ τῶν τὰ φαλλικὰ ἄ ἔτι καὶ νῦν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων διαμένει νομιζόμενα— κατὰ μικρὸν ηὔξηθη*⁶». Τα φαλλικά ήταν περιπαιχτικά άσματα που τραγουδούσαν ομάδες εὔθυμων εορταστῶν προς τιμὴν ενός ομοιώματος φαλλού.⁷

Μια τέτοια πομπή με φαλλό μπορούμε να δούμε στους *Αχαρνείς*⁸ του Αριστοφάνη. Εκεί ο Δικαιοπόλις αφού έκλεισε ιδιωτικὴ εἰρήνη με τη Σπάρτη, γιορτάζει τα κατ'

³ Westphal R. (εκδ), «Πρόκλου Χρηστομάθειας Γραμματικῆς Β», στο: *Scriptores Metrici Graeci*, Lipsiae 1866, σελ. 242-243

⁴ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στίχ. 379 κ.εξ.

⁵ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ.83-85

⁶ Αριστοτέλης, *Ποιητικὴ*, 1449 a 13-19

⁷ Thiery Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, μτφρ. Γαλάνης Φ. Γ., εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001, σελ. 15-16

⁸ Αριστοφάνης, *Αχαρνείς*, στίχ. 263-270

αγρούς Διονύσια και οργανώνει τελετή προν τιμήν του Φάλη. Η Κωμωδία επομένως προήλθε από εκείνους που έκαναν την αρχή όταν άδονταν τα αυτοσχέδια πειραχτικά και βωμολοχικά άσματα.⁹

Αναλυτικότερα η πίστη των πρωτόγονων στις δυνάμεις της γονιμότητας είναι ένα αδιαμφισβήτητο φαινόμενο. Έπρεπε όμως να έχουν και ένα αντικείμενο λατρείας. Έτσι η δύναμη της γονιμότητας ταυτίστηκε με τον Διόνυσο ή τον Φάλη που αποτελούσε την προσωποποίηση του φαλλού (που είναι σύμβολο παραγωγικής δυνάμεως).

Με τα φαλλικά τραγούδια οι πιστοί προσκαλούσαν τον Διόνυσο ή τον Φάλη να πάρει μέρος στην τελετή. Η παρουσία του θεού πίστευαν ότι θα ευνοούσε την καρποφορία των αγρών και την ευημερία και γονιμότητα των ανθρώπων. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι η κωμωδία προήλθε από τα σκώμματα του κόμου (κῶμος + ᾠδή), της εύθυμης δηλαδή συντροφιάς γλεντοκόπων που σατίριζαν τους θεατές.

10

Ακόμη, τα φαλλικά τραγούδια αποτελούνται από δύο μέρη: α) την επίκληση των πιστών προς τον τιμώμενο θεό (ήταν δηλαδή τελετουργικό στοιχείο) και β) την ιαμβική ιδέα. Αυτή ακριβώς η σύλληψη του Διονύσου ή του Φάλη πρέπει να ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του πρωταγωνιστή της Κωμωδίας. Αυτό τουλάχιστον δηλώνει η πρακτική του Αριστοφάνη να παρουσιάζει τους πρωταγωνιστές με ένα τεράστιο ομοίωμα φαλλού. Επίσης παράλειψη θα ήταν να μην δηλωθεί ότι στην Αρχαία Κωμωδία δεν ήταν τυχαία η χρήση των προσωπειών. Τα προσωπεία κάλλιστα θα μπορούσαν να δηλώνουν πέρα από κάποιο κωμικό χαρακτηριστικό και τις διονυσιακές εκστατικές εμπειρίες κατά τις οποίες ο πιστός αποδύοταν τον δικό του χαρακτήρα και πίστευε πως ήταν κάποιος άλλος¹¹. Επιπροσθέτως, η φορεσιά τους,

⁹ Lesky Albin, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Τσοπανάκη Αγαπητού Γ., εκδ. Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Αθήνα, 2008, σελ. 340

¹⁰ Maurach Gregor, *Επίτομη ιστορία της Κωμωδίας στην Αρχαιότητα*, μτφρ. Μαίρη Λιβανίου, (Επιμ. Ιωάννα Ν. Παπαδοπούλου), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006, σελ. 20, 22, Παππάς Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης, ο ποιητής και το έργο του*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2016, σελ. 13-14

¹¹ Cartledge Paul, *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*, μτφρ. Λένα Ταχμανίδου, (Επιμ. Μαίρη Κεκροπούλου), εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2006, σελ. 26

που ήταν εξωπραγματική με εξογκωμένα οπίσθια και φουσκωμένη κοιλιά (λ.χ. Ο Διόνυσος στους *Βατράχους* στον στίχ.201 αποκαλείται χοντρούλης από τον Χάροντα), τα προσωπεία και ο φαλλός αποτελούν χαρακτηριστικά της διονυσιακής λατρείας και ειδοποιά γνωρίσματα της Αρχαίας Κωμωδίας, όπως το σκώμμα και η βωμολοχία.¹²

Θα πρέπει, ακόμη, να δηλώσουμε ότι δύο γιορτές παρουσίαζαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην Αθήνα και συνδέονταν με παραστάσεις δραμάτων, τα Μεγάλα Διονύσια που ήταν και η κύρια γιορτή της Αθήνας και τα Λήναια. Και οι δύο αυτές εορτές λάμβαναν χώρα την χρονική περίοδο της βλάστησης προς τιμήν του θεού της γονιμότητας και του κρασιού, του Διονύσου. Εν κατακλείδι κατανοούμε γιατί ο Διόνυσος θεωρήθηκε ως θεός του θεάτρου.¹³

Κλείνοντας, τα σκωπτικά αυτά άσματα, οι εξωπραγματικοί χοροί και οι τελετουργίες για την εξασφάλιση της γονιμότητας, θα αποτελέσουν τον πυρήνα από όπου θα γεννηθεί η αττική κωμωδία, από την επίδραση της ιαμβικής ποίησης.¹⁴ Επομένως, η κωμωδία έχει τελετουργικές καταβολές που σχετίζονται με μυστηριακό υπόστρωμα και κατά τον τρόπο αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζουν οι πολυάριθμες αναφορές σε μυστηριακές λατρείες όπως του Διονύσου ή των Ελευσινίων μυστηρίων διότι όχι μόνο οι μυστηριακές ρίζες αποτέλεσαν και αποτελούν προβαθμίδα της κωμωδίας αλλά ακόμη συνιστούν αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνίας των Αθηνών. Πρόκειται για ένα στοιχείο τόσο βαθιά ριζωμένο που αν προσπαθούσαμε να το

¹² Easterling P.E.-Knox B.M.W, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομή , Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή, (Επιμ. Α. Στεφάνη), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2005, σελ. 474, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, μτφρ. Μάριος Μπλέτας, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2010, σελ. 34-35

¹³ Cartledge Paul, *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*, ό.π., σελ.26

¹⁴ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 77-79, Παππάς Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης, ο ποιητής και το έργο του*, ό.π., σελ. 15, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, μτφρ. Τσιριγκάκης Ηλίας, (Επιμ. Ιακώβ Δανιήλ Ι), εκδ.Παπαδήμα, Αθήνα 2007, σελ. 42, 23

αποσυνδέσουμε από την κοινωνία της Αθήνας, τότε θα αποσυνθέταμε την ίδια την κοινωνία ωθώντας την σε μια πρωτόγονη και θηριώδη μορφή.

1.2 Αρχαία ελληνική μυστηριακή λατρεία

Οι θεοί τοποθετούν τον άνθρωπο ανάμεσα στην αγριότητα των ζώων, που κατατρώνε το ένα το άλλο, και στους θεούς, που είναι ανέγγιχτοι από το αίσθημα της πείνας, της κούρασης και του θανάτου. Αυτός ο διαχωρισμός συνδέει τη θυσία με την καλλιέργεια των δημητριακών και με τον γάμο, στοιχεία που μαζί με την θυσία αποτελούν χαρακτηριστικά του πολιτισμένου ανθρώπου. Οι ανθρώπινες κοινωνίες για να επιβιώσουν χρειάζεται να τραφούν και με την ψημένη σάρκα του ζώου που προσφέρεται για θυσία αλλά και με το σιτάρι που παράγεται από τα φυτά που καλλιεργούν. Όμως για να μην αφανιστούν από την επιρροή του χρόνου, πρέπει να διαιωνίσουν και το είδος τους μέσω του γάμου. Έτσι ο γάμος αποσπά την ανθρώπινη κοινωνία από την άγρια κατάσταση της και την εντάσσει σε ένα πολιτισμένο περιβάλλον.

Στο άλλο άκρο όμως έρχεται η ωμοφαγία και ο διασπαραγμός των *Βακχών*, όπου κυνηγούν το ζώο και το κομματιάζουν ενώ είναι ακόμα ζωντανό. Κάτι τέτοιο φυσικά αμαυρώνει τις αξίες της θυσίας και ωθεί την ανθρωπότητα στην πρωτόγονη και χαοτική της μορφή.

Ωστόσο δίπλα σε αυτές τις τάσεις υπάρχουν ομάδες που εκφράζουν διαφορετικές θρησκευτικές αντιλήψεις και δοξασίες, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στον δρόμο για τον αρχαιοελληνικό μυστικισμό, που δηλώνει μια πιο άμεση και πιο στενή σχέση με το θείο.¹⁵

Το ανθρώπινο γένος, από τη στιγμή που αντιλήφθηκε την παντοδυναμία των θεών, επεδίωξε να εξασφαλίσει τη βοήθειά τους μέσω των Μυστηρίων που εξασφάλιζαν τη σύνδεση ανάμεσα στον ανθρώπινο και θεϊκό κόσμο.¹⁶

¹⁵ Vernant Jean-Pierre, *Μύθος και Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μ.Ι. Γιόση, εκδ. Σμυλή, Αθήνα, 2000, σελ. 94-99

¹⁶ Fraceliere Robert., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Γεράσιμος Βάνδωρος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1990, σελ. 235

Κατά την διάρκεια της καταγεγραμμένης ιστορίας ο ελληνικός πολιτισμός έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τις μυστικές θρησκευτικές τελετουργίες που με τη βοήθεια του χορού εισήγαγαν τον πιστό στα επονομαζόμενα «Μυστήρια», όπου μετέδιδαν στον μουόμενο απόρρητες πληροφορίες για το πως μπορεί να εξασφαλίσει ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή.¹⁷ Αναλυτικότερα, στα Μυστήρια δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην ψυχική ανάταση του ανθρώπου: απώτερος στόχος ήταν η πνευματική του ολοκλήρωση και τελειοποίηση μέσω του καθαρμού και του εξαγνισμού, έτσι ώστε να αποκτήσει ο μουόμενος την πνευματική του ευημερία και ισορροπία.¹⁸

Ο όρος Μυστήριο¹⁹, στην Αρχαία Ελλάδα, σήμαινε το απόρρητο, το μυστικό, το άρρητο μέρος μιας τελετής ή λατρείας η οποία αποκαλυπτόταν μόνο σε άτομα τα οποία είχαν μνηθεί. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει και η ετυμολογική του συνάφεια με το ρήμα «μυῶ»²⁰, το οποίο σημαίνει «κλείνω» και αναφέρεται στα μάτια και στο στόμα. Δηλαδή συμβολικά δηλώνει την απόλυτη μυστικότητα των μυστών. Γι' αυτό βλέπουμε στις *Βάκχες* τον χορό να λέει: «ασφαλίστε τα χείλη και όσια σιγή παντού, θα ψάλλω στον Διόνυσο τον ύμνο της πανάρχαιας τελετουργίας».²¹

Στην αρχαιότητα οι τελετές μύησης αποτελούνταν από τις προκαταρκτικές τελετές εξαγνισμού και τις δημόσιες προπαρασκευαστικές θυσίες που συνοδεύονταν από λιτανείες, χορούς και τέλος τη μύηση. Κατά τη μνητική διαδικασία των Μυστηρίων επιστράτευαν εικόνες/ομοιώματα της θεότητας με σκοπό να έρθει ο άνθρωπος πλησιέστερα στη θεία ουσία.²² Άλλωστε είδαμε πριν ότι το θέατρο έχει τελετουργικές ρίζες. Έτσι, μέσω των τελετών αυτών οι άνθρωποι επικοινωνούσαν με ένα ανώτερο

¹⁷ Lawler Lilian B., *Ο χορός στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μίρκα Δημητριάδη- Ψαροπούλου, εκδ. Εκπολιτιστικό Σωματείο Ελληνικών Χορών, Αθήνα, 1984, σελ. 98

¹⁸ Burkert Walter, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφρ. Νικόλαος Μπεζετζάκος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993, σελ. 562-565

¹⁹ Δημητράκος Δημήτρης, *Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν*, (Αρχαίας- Μεσαιωνικής – Καθαρευούσης-Δημοτικής), Τρίτη έκδοση εκσυγχρονισμένη, εκδ. Γιοβάνη, Αθήνα, 1970, λ. Μυστήριο

²⁰ Δημητράκος Δημήτρης, *Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν*, ό.π., λ. Μυῶ

²¹ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ. 69-72

²² Fraceliere Robert., *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, ό.π., σελ. 241

επίπεδο πνευματικότητας που τους επέτρεπε να έρχονται σε επαφή με τη θεϊκή φύση, με αυτό που ονομάζεται «δαιμόνιο».²³

Προχωρώντας τα Μυστήρια αποτελούνταν από τέσσερα στοιχεία: το μυστικόν, τη θυσία, τους χορούς, και τις ανακοινώσεις ιερών λόγων περί αθανασίας.²⁴

Πρέπει ωστόσο να δηλωθεί, ότι υπήρχαν πολλά Μυστήρια. Εμείς στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με τα Ελευσίνια μυστήρια, τα Διονυσιακά, τα Ορφικά, τα Κορυβαντικά, με τη λατρεία των γοήτων, αλλά ακόμη θα κάνουμε αναφορές και στο Μαντείο του Τροφώνιου που και αυτό εντάσσεται στη μυστηριακή λατρεία. Θα ασχοληθούμε μόνο με αυτά τα είδη, διότι αυτά θα ανιχνεύσουμε στα προσφερόμενα προς μελέτη έργα: τις *Νεφέλες* και τους *Βατράχους*.

1.3 Τα Διονυσιακά Μυστήρια

Η λατρεία του Διόνυσου ξεκίνησε από τη Β.Δ. Μικρά Ασία, τη Λυδία και τη Φρυγία του Ελλησπόντου. Ήδη στα προϊστορικά χρόνια είχε διαδοθεί στη Θράκη και από εκεί πέρασε στην Ελλάδα.²⁵

Ωστόσο, την αρχαιότερη μαρτυρία για τον Διόνυσο τη βρίσκουμε στην *Ιλιάδα* του Ομήρου²⁶. Εκεί βλέπουμε τον Διόνυσο να καταδιώκεται από τον Λυκούργο, που ετυμολογικά αποδίδεται ως αυτός που εμποδίζει το φως (από τη ρίζα λυκ= φως και από τη ρίζα εργ= περιορίζω). Έτσι λοιπόν ο Λυκούργος που είναι ο άγριος χειμώνας έδιωξε το λαμπρό θερινό ήλιο, τον Διόνυσο, και τον ανάγκασε να πέσει στη θάλασσα.

Ακόμη, έχουμε μαρτυρίες από τον Θηβαϊκό μύθο. Σύμφωνα με τον μύθο αυτό ο Δίας αγάπησε τη Σεμέλη, την κόρη του Κάδμου, και καρπός αυτών των δύο ήταν ο Διόνυσος. Η Σεμέλη αποτελεί προσωποποίηση της γης. Η Ήρα όταν έμαθε για τον

²³ Jeanmaire Henri, *Διόνυσος, Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, μτφρ. Λίζα- Άρτεμις Μερτάνη, εκδ. Κλειώ, Αθήνα, 1985, σελ. 244

²⁴ Harrison Jann- Ellen, *Ιερές Τελετές και Αρχαία Τέχνη*, μτφρ. Θεόδωρος Σιαφαρίκας, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1995, σελ. 25-35

²⁵ Παπαχατζής Νικόλαος, Δ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Β, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1987, σελ. 81

²⁶ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ζ, στίχ. 130-140

παράνομο δεσμό ήθελε να τιμωρήσει τη Σεμέλη. Έτσι παρότρυνε τη Σεμέλη να ζητήσει από το Δία να εμφανιστεί μπροστά της με τη θεϊκή του μορφή. Ο τελευταίος τέλεσε την επιθυμία της, όμως με αυτόν τον τρόπο την έκαψε από τους κεραυνούς που προκάλεσε. Όλο το ανάκτορο καιγόταν, η Γη όμως βοήθησε τον Διόνυσο να σωθεί μέσω του κισσού που λειτούργησε δροσιστικά. Έτσι ο Δίας πήρε τον αγέννητο Διόνυσο και τον έραψε στο μηρό του για να ζήσει. Όταν γεννήθηκε τον έδωσε στις Υάδες που ήταν δώδεκα Νύμφες για να τον προστατέψουν. Οι Νύμφες παρίσταναν την υγρασία της γης που αναζωογονεί τα δέντρα και τα φυτά. Από τον μύθο αυτό ετυμολογείται το προσωνύμιο Διθύραμβος, αυτός που γεννήθηκε από δύο θύρες (Σεμέλη και Δίας). Επομένως βλέπουμε ότι από πολύ παλιά ο Διόνυσος ταυτίστηκε με τη φύση.²⁷

Ο Διόνυσος δεν ήταν αποκλειστικά ο θεός του οίνου. Οι αλεξανδρινοί δημιούργησαν αυτήν την εντύπωση. Αντίθετα τον βλέπουμε με διάφορα επίθετα, όπως: «Άνθιος» (αυτός που φέρνει την ανθοφορία) «Δενδρίτης» (η δύναμη που βρίσκεται μέσα στο δέντρο) «Κάρπιος» (αυτός που φέρνει την καρποφορία), «Φλευς» (που δηλώνει την αφθονία της ζωής). Ακόμη, ο Όμηρος, που αναφέραμε πιο πάνω, δεν τον συσχετίζει με τον οίνο. Έτσι καταλήγουμε ότι ο συσχετισμός με τον κισσό, με το έλατο και με τη φύση γενικά είναι αρχαιότερος από το κρασί. Επιπροσθέτως, στις *Βάκχες* το βακχεύω δε σημαίνει γλεντοκοπάω αλλά βιώνω ένα είδος θρησκευτικής μανίας. Έτσι οι μαινάδες δεν είναι μεθυσμένες αλλά ο Πενθέας νομίζει ότι είναι. Απλώς ο οίνος είναι ένα βοηθητικό μέσο που μεταφέρει τον θιασώτη στην αντίπερα όχθη της πραγματικότητας. Έτσι αποκτά θρησκευτική αξία.

Τα βασικά συστατικά αυτής της θρησκείας ήταν η έκσταση και ο λατρευτικός χορός που συνηθιζόταν σε πολλές τοπικές λατρείες που αφορούσαν τη βλάστηση. Επιπροσθέτως, η λατρεία του Διονύσου έγινε δεκτή και στους Δελφούς. Έτσι κάθε δύο χρόνια στους Δελφούς, στις κορυφές του Παρνασσού γίνονταν τα λεγόμενα

²⁷ Decharme Paul, *Ελληνική Μυθολογία*, μτφρ. Αλεξάνδρου Μ. Καραλή, εκδ. Γιοβάνης, -, -, σελ. 498-503, Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια, Ορφικά, Καθείρια, Διονύσια, Ελευσίνα*, Γ' έκδοση, εκδ. Ιδεοθέταρον, Αθήνα, 2002, σελ. 51-53

Διονυσιακά όργια, δηλαδή τελετές που προσέφεραν στους πιστούς την εμπειρία της εκστατικής λατρείας.²⁸

Είναι ευρέως διαδεδομένο ότι οι γυναίκες της Αττικής που επρόκειτο να λάβουν μέρος στην προαναφερθείσα τελετή στον Παρνασσό ονομάζονταν Θυιάδες ή Μαινάδες ή Βάκχες. Το όνομα μαινάδες το έλαβαν λόγω της μανίας που τις καταλάμβανε κατά την τέλεση των ιεροτελεστιών, ενώ το όνομα Βάκχες το απόκτησαν επειδή ήταν ακόλουθες του Διονύσου που ονομάζεται Βάκχος. Ο Ευριπίδης στις *Βάκχες*²⁹ αναφέρει το φαινόμενο της ορειβασίας κατά το οποίο οι μαινάδες κατέφευγαν στα όρη σε κατάσταση έκστασης, κρατώντας ραβδιά στεφανωμένα με κισσό και φίδια. Προχωρώντας, η αποκορύφωση του Διονυσιακού χειμερινού χορού ήταν ο τεμαχισμός και η κατανάλωση ωμού κρέατος (σπαραγμός και ωμοφαγία)³⁰. Έτσι βλέπουμε στις *Βάκχες*³¹ πρώτα τον σπαραγμό της θηβαϊκής αγέλης και έπειτα του Πενθέως. Τέλος η ωμοφαγία λειτουργεί ως ανάμνηση του διαμελισμού και κατασπαραγμού του Διονύσου, όταν ακόμα ήταν βρέφος (συσχετισμούς με τον κατασπαραγμό του Διονύσου θα κάνουμε και στους *Βατράχους* που απηχούν τέτοιες πρωτόγονες σκηνές). Έτσι όταν το ζώο (συνήθως ταύρος) κατασπαραζόταν και τρωγόταν ενώ ακόμη αιμοραγούσε, τότε επιτυχανόταν το πέρασμα των ζωτικών δυνάμεων του Διονύσου στον πιστό. Ακριβώς για αυτό ο Αριστοφάνης κάνει λόγο για τις βακχικές τελετές του ταυροφάγου Κρατίνου στους *Βατράχους* (στίχ.357).³²

Προχωρώντας πολύ λίγα γνωρίζουμε για τις ιερουργίες της ανάστασης του Διονύσου μολονότι είναι ένας θεός που πεθαίνει και ανασταίνεται κάθε χρόνο. Μολαταύτα μπορούμε να βλέπουμε την ανάστασή του στο ανέβασμά του από τον Άδη ή σε όποιο θριαμβικό ερχομό του. Έτσι για παράδειγμα στα Λήνιαια βλέπουμε τον δαδούχο να φωνάζει: «καλέστε τον θεό» και ο λαός έλεγε: «Γιέ της Σεμέλης

²⁸ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 64, Παπαχατζής, Νικόλαος, Δ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σελ. 81

²⁹ Ευριπίδης *Βάκχαι*, στίχ. 135-141, 862-867

³⁰ Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση*, μτφρ. Γ.Υ. Πετρίδου-Δ.Γ. Σπαθάρας, (επίμ Νικ.Π. Μπετζετάκος), εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2004, σελ. liv

³¹ Ευριπίδης *Βάκχες*, στίχ.734 κ.εξ., 1125 κ.εξ.

³² Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση*, ό.π., σελ. Iv-lvi

Ίακχε». Την κατάβαση του Διονύσου στον Άδη παρωδεί ο Αριστοφάνης στους *Βατράχους*. Η κατάβαση αυτή μέσα από τη λίμνη μας βοηθά να ανασύρουμε στην μνήμη μας την επιστροφή του με το τροχοφόρο καράβι.³³

Ωστόσο, σκοπός των Διονυσιακών Μυστηρίων ήταν να ανυψωθεί ο άνθρωπος από τη γήινη στη θεία υπόσταση, όπου ήταν πλήρως αποσπασμένος από τα δεσμά της επίγειας, ανθρώπινης και σαθρής του υπόστασης. Τα τύμπανα, ο αυλός, τα κύμβαλα, και τα κρόταλα, οι φωνές χαράς και έξαψης ήταν τα κυριότερα στοιχεία των τελετών αυτών.³⁴

Περνώντας όμως στον Αριστοφάνη η διονυσιακή λατρεία έχασε τον αρχικό της χαρακτήρα. Δεν υπάρχουν πλέον οι χειμωνιάτικες τελετές, ούτε οι ωμοφαγίες! Έτσι οι διονυσιακές εορτές πλέον αποτελούσαν ευκαιρίες για διασκεδάσεις (κατ' αγρούς Διονύσια), οινοποσία (Χοές) και για επίδειξη του πολιτισμικού και πολιτικού μεγαλείου τα Αθήνας. Μόνο τα Λήνιαια ίσως διατηρούν κάτι από τον αρχικό χαρακτήρα, όπως υποδηλώνει η ονομασία.³⁵

1.4 Τα Ορφικά Μυστήρια

Ο Ορφισμός τον οποίο θα εξετάσουμε ήταν Θρακικής και Φρυγικής προέλευσης και εμφανίστηκε στην Ελλάδα περίπου στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. με βασικό εκπρόσωπο τον Ορφέα που ήταν αντικείμενο μελέτης πολλών και σκοτεινών παραδόσεων.³⁶

Η γενεσιουργός αιτία της μυστικιστικής λατρείας των Ορφικών ήταν ο Διόνυσος και οι περιπέτειές του.³⁷ Οι ορφικοί αναγνωρίζουν τον Διόνυσο ως θεό της φυσικής

³³ Σιέττος Γεώργιος, *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια. Καταγωγή, Χρονολόγηση, Τελετουργικό, Δρώμενα*, εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα, 2002, σελ. 146

³⁴ Jeanmaire Henri, *Διόνυσος, Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, ό.π., σελ. 150, Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 75

³⁵ Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση*, ό.π., σελ. Ιx-Ιxι

³⁶ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 91

³⁷ Harrison Jane Ellen, *Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, μτφρ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1995, σελ. 41

και ηθικής ζωής. Έτσι λοιπόν τροποποίησαν τη θρησκεία του Βάκχου και υιοθέτησαν την παράδοση του Διόνυσου Ζαγρέως. Σύμφωνα με αυτήν την παράδοση ο Διόνυσος ήταν γιος του Δία και της Περσεφόνης. Η Ήρα ζήλεψε και έστειλε τους Τιτάνες οι οποίοι τον διαμέλισαν. Έτσι λοιπόν ο Δίας κατάπιε την καρδιά του Ζαγρέα από την οποία δημιούργησε τον Διόνυσο. Κατά τον τρόπο αυτό ο Ζαγρέυς ή ο υποχθόνιος Διόνυσος αναπαριστά τη φύση η οποία πεθαίνει αλλά μετά επανέρχεται στη ζωή.³⁸

Το βασικότερο δόγμα του Ορφισμού ήταν η απόκτηση της Θείας Ζωής, η ελπίδα για αθανασία που θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω της τέλει αγνότητας.³⁹Τοιουτοτρόπως, για τους Ορφικούς ο Διόνυσος είναι η πρωταρχική ουσία της ζωής στην οποία ο άνθρωπος πρέπει να γίνει κοινωνός, πρέπει δηλαδή να βάλει τον Θεό μέσα του, ώστε να αποκτήσει την αρμονία. Η εισδοχή του Διόνυσου στον πιστό γινόταν μέσω της Ωμοφαγίας, κατά την οποία οι μούμμενοι έτρωγαν ωμή σάρκα ταύρου. Έτσι συμβολικά ο Διόνυσος ενωνόταν με τον πιστό. Ακόμη οι ακόλουθοι έπρεπε να υποστούν έναν ασκητικό βίο, ταλαιπωρίες και καθαρμούς που σκοπό είχαν να αποσπάσουν τον μούμμενο από την γήινη υπόσταση του και να τον εντάξουν σε ένα υπερβατό κόσμο μακαριότητας. Ακριβώς αυτό ονομαζόταν Ορφικός ή Βακχικός βίος.⁴⁰

Ακόμη κατά τους Ορφικούς ο Διόνυσος κατεβαίνει στον Άδη για να συναντήσει την αδερφή του την Περσεφόνη, την οποία και θα παντρευτεί. Ο γάμος αυτός θα ονομαστεί Ιερός Γάμος και θα είναι η πεμπτουσία της αρμονίας που θα υπακούει στον όρο «Ζων Λόγος». Μια αντίστοιχη κατάβαση έκανε και ο Ορφέας για να φέρει την Ευρυδίκη.⁴¹ Κλείνοντας, και τα Ορφικά Μυστήρια ενέχουν την έννοια της κατάβασης που απώτερο στόχο έχει την επίτευξη της ψυχικής ευδαιμονίας.

1.5 Τα Ελευσίνια Μυστήρια

³⁸ Harrison Jane Ellen, *Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 55-56, Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 106-107

³⁹ Harrison Jane Ellen, *Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 49-50

⁴⁰ Harrison Jane Ellen, *Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.56, Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια* ό.π., σελ. 93, 102

⁴¹ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 102-103

Τα Ελευσίνια Μυστήρια ήταν η σημαντικότερη εορτή της αρχαίας Αθήνας και ήταν αφιερωμένη στη Θεά Δήμητρα και στην κόρη της την Περσεφόνη και διαρκούσαν εννέα ημέρες. Διακρίνονταν στα Μικρά και στα Μεγάλα Ελευσίνια. Τα πρώτα συμβόλιζαν τη μυητική προετοιμασία για τα δεύτερα.

Αναλυτικότερα, η πρώτη ημέρα ονομαζόταν Αγυρμός, δηλαδή συγκέντρωση των υποψηφίων μυστών στην Ελευσίνα. Η δεύτερη ημέρα λεγόταν Άλαδαι Μύσται και ολοκληρωνόταν με πομπή προς τη θάλασσα και καθαρισμούς στα νερά της. Κατά την Τρίτη ημέρα είχαμε τη νηστεία όπου έπιναν τον Κυκεώνα⁴² (μίγμα από κριθάρι, νερό και φλησκούνι). Η νηστεία έληγε την ίδια ημέρα με τη χορήγηση ιερών τροφίμων στους μούμενους. Τα ιερά αυτά τρόφιμα προέρχονταν από την Μυστική Κύστη⁴³. Την τέταρτη ημέρα προσφέρονταν θυσίες στις θεότητες της Ελευσίνας και χορεύονταν ιερατικοί κυκλικοί χοροί. Η Πέμπτη ημέρα ονομαζόταν Λαμπαδηφορία. Κατά την ημέρα αυτή οι μούμενοι με δαδιά και πυρσούς σχημάτιζαν δυάδες με επικεφαλής τον δαδούχο ιερέα και έμπαιναν στον ναό της Δήμητρας. Την έκτη ημέρα που ονομαζόταν Ίακχος οι εορταστές μετέφεραν το άγαλμα του Ιάκχου, γιου του Δία και της Δήμητρας, από τον Κεραμεικό στην Ελευσίνα.⁴⁴ Η έβδομη μέρα ονομαζόταν Ιερά Νυξ και σηματοδοτούσε τη Μεγάλη μύηση. Ο Αριστοφάνης χαρακτηρίζει τη βραδιά αυτή Παννυχίδα⁴⁵ αφού η τελετή ήταν ολονύκτια και συνοδευόταν από χορό και τραγούδι. Όλοι οι μύστες καταλαμβάνονταν από δέος και από θαυμασμό και περίμεναν να ανοίξουν οι πύλες για να γνωρίσουν την υπέρτατη θεϊκή ύπαρξη. Έτσι βλέπουμε τον Αριστοφάνη⁴⁶ να αναφέρεται σε έναν ωραίο χορό που συνέβαινε το βράδυ στις πεδιάδες των νεκρών και που αποτελούνταν από ελευσίνιους μύστες. Τέλος, η μύηση ολοκληρωνόταν την ένατη ημέρα με τη θεία αποκάλυψη. Οι μούμενοι εισέρχονταν στο Τελεστήριο οδηγούμενοι από τον ιεροφάντη και τον δαδούχο με ατέλειωτες πορείες μέσα από σκοτεινά μέρη.⁴⁷

⁴² Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, μτφ. Παπαδοπούλου Ελένη, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 2008, σελ. 82

⁴³ Fraceliere Robert, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, ό.π., σελ. 262

⁴⁴ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 84

⁴⁵ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στίχ. 371

⁴⁶ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στίχ. 440-459

⁴⁷ Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 134

Κατά πάσα πιθανότητα τα τεκταινόμενα στα Ελευσίνια Μυστήρια ήταν δρώμενα τα οποία αναπαριστούσαν τον μύθο της Δήμητρας και της Κόρης.⁴⁸ Κατά τη διάρκεια της τελετής υπήρχε απότομη εναλλαγή φωτός και σκότους. Κατά τον τρόπο αυτό οι μυσούμενοι έβλεπαν συμβολικά τον Άδη που περιείχε τα βάσανα των αμύητων και ξαφνικά φωτίζονταν και έβλεπαν μπροστά στα μάτια τους, συμβολικά πάλι, τα Ηλύσια Πεδία με τους χορούς των μνημένων.⁴⁹ Είναι βέβαιο ότι στο τέλος της μνητικής διαδικασίας ο μυσούμενος είχε μεταμορφωθεί εσωτερικά. Έτσι βλέπουμε στον *Ομηρικό Ύμνο στην Δήμητρα* (στίχ.480-482) να αναφέρεται ότι είναι ευτυχισμένος όποιος μνήθηκε στις ιερές τελετές, με την έννοια ότι θα απολαύσει μακάρια μεταθανάτια ζωή, ενώ ο αμύητος απλά θα σαπίζει στο μαύρο σκοτάδι.⁵⁰

Στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. τα Ελευσίνια Μυστήρια είχαν ενσωματώσει στοιχεία και από την Διονυσιακή αλλά και από την Ορφική λατρεία. Στα Ελευσίνια η μύηση συμβολίζει μια νοερή κατάβαση του μυσούμενου στον Άδη, η οποία δηλώνει τον καθαρμό του από τη γήινη και σαθρή του υπόσταση αλλά και την σταδιακή του αναγέννηση.⁵¹ Η μνητική διαδικασία αποτελείται από διάφορα είδη δοκιμασιών με σκοπό να εντάξουν τον μυσούμενο σε ψυχική ισορροπία. Επιπροσθέτως τα Ελευσίνια σχετίζονται άμεσα με τον Διόνυσο, ο οποίος ταυτίζεται με τον Ίακχο⁵². Για παράδειγμα στους *Βατράχους* στον στίχο 342 βλέπουμε τον Ίακχο να περιγράφεται ως «φωτοβόλο αστέρι της νυχτερινής γιορτής μας» μας φέρνει στο νου τους στίχους 1146-1147 της Αντιγόνης, όπου γίνεται επίκληση του Ιάκχου ως «κορυφαίου του χορού των φλεγόμενων αστεριών» Ακόμη, στις *Βάκχες* βλέπουμε στους στίχους 725-726 «Ίακχον άνθρωπι στόματι τὸν Διὸς γόνον Βρόμιον καλοῦσαι» τις μαινάδες να αποκαλούν τον Ίακχο ως Βρόμιο και γιο του Διός. Παράλειψη θα ήταν να μην

⁴⁸ Κουρτίδου, Κ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, Αθήνα, ό.π., σελ. 136-137

- Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 138-140

⁴⁹ Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, (τέταρτη έκδοση), μτφρ. Παπαθανασοπούλου Δέσποινα, (επιμ. Κεκροπούλου Ελένη) εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2000, σελ. 422

⁵⁰ Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 55, Vernant Jean-Pierre, *Μύθος και Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, ό.π., σελ. 101-105

⁵¹ William George De Burgh, *Η Κληρονομιά του Αρχαίου Κόσμου*, μτφρ. Π. Βραχιώτης, (Επιμ. Ταῦ Χΐ), εκδ. Σοφός, Αθήνα, 1970, σελ. 144

⁵² Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 106

αναφερθεί ότι, στο Βερολίνο βλέπουμε μια Λύκηθο που αναπαριστά τον Διόνυσο με την επιγραφή ΙΑΚΧΝΕ. Κλείνοντας, στα Λήνια ο δαδούχος φώναζε «καλέστε τον θεό» και ο λαός έλεγε «Γιε της Σεμέλης Ίακχε»⁵³

Έτσι και στις *Νεφέλες* αλλά και στους *Βατράχους* θα δούμε να τελείται αυτή η κατάβαση στον Άδη με σκοπό την κάθαρση του μούμενου και την απόκτηση της μακαριότητας.

1.6 Τα Κορυβαντικά Μυστήρια

Στα Κορυβαντικά Μυστήρια η μύηση τελούνταν με τον επονομαζόμενο Κορυβαντισμό, δηλαδή με την κάθαρση και τον αγιασμό, με κορυβαντικές τελετές που σκοπό είχαν να γιατρέψουν τους μούμενους από τον παλιό και σαθρό τους εαυτό. Στις τελετές των Κορυβαντικών μυστηρίων διαδραματίζονταν ταυροκαθάψια και πυρρίχη, ένοπλος χορός που έφερνε την έκσταση. Οι τελετές συνοδεύονταν από οργανιστική όρχηση και θορυβώδη μουσική. Το τύμπανο και ο αυλός ήταν βασικά όργανα, ενώ η μύηση επιτυγχανόταν μέσω του εκστατικού χορού. Απώτερος στόχος ήταν οι μούμενοι να γίνουν Κουρήτες, δηλαδή μύστες του Ιδαίου Δία⁵⁴ Έτσι χαρακτηριστικό των Κορυβαντικών τελετών ήταν ο λεγόμενος Θρονισμός, που ήταν μυστικιστικός χορός με τον οποίο μπορούσαν να θεραπεύσουν την τρέλα και τον τελούσαν ιερείς γύρω από τον θρόνο που καθόταν ο υποψήφιος για μύηση.⁵⁵ Κλείνοντας, ο Πλάτωνας τονίζει ότι αυτές οι τελετές είχαν την ιδιότητα να επαναφέρουν τον άνθρωπο σε ισορροπία διαλύοντας τις εσωτερικές του αντιθέσεις.⁵⁶

⁵³ Bowie Angus M, Αριστοφάνης, *Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, μτφρ. Πόλυ Μοσχοπούλου (Επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος), εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2005, σελ. 229-231, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 203

⁵⁴ Jeanmaire Henri, *Διόνυσος, Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, ό.π., σελ. 180-182

⁵⁵ Lawler Lillian B., *Ο χορός στην Αρχαία Ελλάδα*, ό.π., σελ. 102, Σιέττος Γεώργιος, *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 138

⁵⁶ Πλάτωνας, *Νόμοι*, στίχ. 790-791 a-b

1.7 Η λατρεία των γοήτων

Στην αρχαιότητα πέρα από τα αποδεκτά από την πόλη της Αθήνας Μυστήρια, υπήρχαν και μέλη θρησκευτικών θιάσων που λειτουργούσαν σε δικές τους μυστικές λατρείες και μύσεις οι οποίες δεν ήταν αποδεκτές από την πόλη της Αθήνας. Πρόκειται δηλαδή για περιπλανώμενους ιερείς που χαρακτηρίζονται με τον συλλογικό όρο γόητες. Τέτοιοι ιερείς μεταξύ άλλων υπήρξαν ο Αρισταίος, ο Παρμενίδης, ο Επιμενίδης κ.ά. Η λατρεία των γοήτων δεν έγινε αποδεκτή από την πόλη της Αθήνας επειδή η λατρεία αυτή δεν αποδεχόταν την επίσημη θρησκεία. Επίσης ένας άλλος λόγος μη αποδοχής αυτής από την πόλη ήταν η αδυναμία να ελεγχθεί από την πόλη και από τους δήμους. Τοιουτοτρόπως οι γόητες ήταν σχεδόν απίθανο να αφομοιωθούν από την επίσημη Θρησκεία γιατί απλούστατα η ασφάλεια της πόλης εξαρτιόταν από την ορθή λατρεία και τις αρμονικές σχέσεις με τους πατροπαράδοτους Θεούς.

Ακόμη πρέπει να αναφερθεί ότι η είσοδος στη λατρεία των γοήτων γινόταν με τη μύηση. Ο μούμενος έπρεπε κατά την μύηση να ακολουθήσει έναν ασκητικό τρόπο ζωής και να ασπαστεί τις νέες θεότητες. Επιπροσθέτως, στη λατρεία αυτή ο μούμενος ερχόταν σε επαφή με υπερφυσικές οντότητες καθώς τελούσε υπερφυσικά ταξίδια στο υπερπέραν.

Κλείνοντας στις *Νεφέλες* θα δούμε τον Σωκράτη να ενσαρκώνει τα χαρακτηριστικά των γοήτων και να τελεί ιερέας σε μια μυστική λατρεία η οποία δεν δέχεται τους επίσημους Θεούς και την αποδεκτή από την πόλη της Αθήνας θρησκεία.⁵⁷

1.8 Το μαντείο του Τροφώνιου

Το Μαντείο του Τροφώνιου βρισκόταν στην Λιβαδειά και χάρη στον Πausανία⁵⁸ γνωρίζουμε αρκετά από τα χαρακτηριστικά της τελετουργίας του. Σύμφωνα με τον Στράβωνα⁵⁹ ο Τροφώνιος, όπως ο Ορφέας και ο Μουσαίος, μπορούσε να επικοινωνήσει με τους θεούς και να ενταχθεί σε έναν υπερβατό κόσμο μακριά από

⁵⁷ Bowie Angus M, Αριστοφάνης, *Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 120-128

⁵⁸ Πausανίας, *Βοιωτικά*, 39.1-40.2

⁵⁹ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 2.39

την ανθρώπινη κοινωνία. Όπως και στα προαναφερθέντα μυστήρια έτσι και εδώ υπάρχει η έννοια της καταβάσεως. Στο Μαντείο του Τροφώνιου ο μούμενος έπρεπε να τελέσει την κατάβασιν και να υποστεί τα απόκρυφα τελετουργικά.⁶⁰ Μια τέτοια κατάβαση μας μαρτυρεί ο Πλούταρχος στη ρήση «Περί του Σωκράτους Δαιμονίου» (*De genio Socratis*). Σύμφωνα με τη ρήση αυτή ο νεαρός Τίμαρχος πήγε στο Μαντείο του Τροφώνιου για να πληροφορηθεί για το Δαιμόνιο του Σωκράτη. Εκεί λοιπόν έλαβε μια αποκάλυψη των μυστικών της ζωής και της μετεμψύχωσης. Έτσι λοιπόν αποδεικνύεται η ένωση του θείου και του ανθρώπινου στοιχείου.⁶¹

Αναλυτικότερα ο μούμενος κατέβαινε στο Μαντείο μέσα από μια στενή σχισμή και κρατούσε στα χέρια του δύο ζυμωμένες πίτες με μέλι που τις πρόσφερε στα ιερά φίδια του ιερού. Κατά την άνοδό του τοποθετούνταν από τους ιερείς στον θρόνο της Μνημοσύνης και υποβαλλόταν σε ερωτήσεις για όσα είχε δει και ακούσει. Όταν οι ιερείς αντιλαμβάνονταν ότι είχε συνέλθει του έδιναν τον χρησμό με εντολή του μάντη. Στη συνέχεια τον μετέφεραν στον ναό του Αγαθού Δαίμονα και της Αγαθής Τύχης. Εκεί ο μούμενος υποβαλλόταν πάλι σε ερωτήσεις και σιγά - σιγά θυμόταν όσα είχε δει και ακούσει και έπειτα τους έλεγε τον χρησμό. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι ο μούμενος βρισκόταν σε σκοτεινό χώρο και άκουγε διάφορες φωνές, με αποτέλεσμα να υποστεί διαταραχές κυρίως σωματοψυχικές. Μετά τις δοκιμασίες αυτές ο μούμενος επανερχόταν, όμως τα στίγματα της κατάθλιψης που είχαν δημιουργηθεί δεν έφευγαν τελείως από την ψυχή του κάνοντάς τον αγέλαστο και ολιγομίλητο.⁶²

1.9 Η Αρχαία Κωμωδία 5^{ος} αι. π.Χ.

Όταν ακούμε τον όρο Αρχαία Κωμωδία αμέσως σκεφτόμαστε τον Αριστοφάνη και την πολιτική Κωμωδία. Χρονικά βρισκόμαστε σε ένα δημοκρατικό περιβάλλον που

⁶⁰ Cosmopoulos Michael B., *Greek Mysteries, The archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, εκδ. Rutledge, London, 2003, σελ. 170

⁶¹ Cosmopoulos Michael B., *Greek Mysteries*, ό.π., σελ. 171

⁶² Παπαναγιώτου Κ., *Μαντείο Τροφώνιου, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*, τόμος Γ', τεύχος Β', (επιμ.Χριστοπούλου Αλεξάνδρα), Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου, 1996, σελ. 300

επιτρέπει στους ποιητές να σκώπτουν και να λαιδορούν την πνευματική, στρατιωτική και κυρίως την πολιτική επικαιρότητα. Σαφέστατα η νίκη των Αθηνών έναντι των Περσών στις Πλαταιές το 479 π.Χ. σηματοδότησε μια χρονική περίοδο ακμής για την Αθήνα τόσο στο πολιτικό όσο και στον πολιτισμικό τομέα. Η περίοδος αυτή κράτησε για πενήντα περίπου χρόνια, δηλαδή μέχρι τον Πελοποννησιακό πόλεμο το 431 π.Χ.

Το 486 π.Χ. ήταν το έτος όπου για πρώτη φορά διδάχτηκε η Κωμωδία στα Διονύσια. Γιατί όμως τόσο αργά σε σχέση με την Τραγωδία (534π.Χ); Ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* (5.1449b 2) αναφέρει ότι η Κωμωδία ούτε λαμβανόταν σοβαρά αλλά και ούτε είχε κρατική ενίσχυση για να ευδοκιμήσει. Πράγματι είπαμε προηγουμένως ότι Κωμωδία άπτεται του καθημερινού βίου, ενώ η Τραγωδία άπτεται των μύθων. Είναι επομένως εύλογο να ευδοκιμήσει το σοβαρό λογοτεχνικό είδος. Ένας δεύτερος λόγος μη σπουδής της Κωμωδίας έχει να κάνει με τη συντηρητικότητα των Αθηναίων να αντιδρούν σε κάθε τι ριζοσπαστικό. Έτσι το κράτος δεν παρείχε χορό στην Κωμωδία με αποτέλεσμα να μην μπορεί να ευδοκιμήσει. Ξέρουμε ότι η παράσταση ενός έργου ήταν πολυδάπανη, μάλιστα αδύνατη χωρίς κρατική ενίσχυση. Κλείνοντας, όλα αυτά κάμφθηκαν με την επίδραση του δημοκρατικού πολιτεύματος και το έτος 486 π.Χ. ο επώνυμος άρχων δίνει επίσημα χορό στην Κωμωδία. Στον πρώτο αυτό διαγωνισμό νικητής ήταν ο ποιητής Χιωνίδης.⁶³

1.10 Ο Αριστοφάνης

Ο Αριστοφάνης είναι ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της Αρχαίας Κωμωδίας. Τα βιογραφικά του στοιχεία είναι ιδιαίτερα επισφαλή. Ενδεχομένως να γεννήθηκε περίπου το 450 π.Χ. στον Αττικό δήμο των Κυδαθηναίων, στη σημερινή Πλάκα. Ήταν γιος του Φιλίππου και πέθανε περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 380 π.Χ. Η παιδική του ηλικία τελέστηκε σε ένα ειρηνικό πλαίσιο (Ειρήνη του Καλλίου) και επομένως βίωσε την πολιτισμική και πολιτική άνθηση της Αθήνας. Από την άλλη πλευρά η εποχή της ακμής του συμπίπτει με την παρακμή της Αθήνας λόγω του Πελοποννησιακού πολέμου και της οριστικής πτώσης της Αθήνας το 404 π.Χ. Έτσι λοιπόν αυτή η παρακμή του αθηναϊκού μεγαλείου είναι ιδιαίτερα αισθητή στις

⁶³ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ. , *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 23-27, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ. 24

Κωμωδίες του. Μάλιστα οι τρεις τελευταίες, οι *Εκκλησιάζουσες*, ο *Πλούτος* και οι *Βάτραχοι*, αποτελούν χειροπιαστό τεκμήριο της παρακμής αυτής. Ο Αριστοφάνης αγωνίστηκε εναντίον της πολιτικής της περιόδου και προσπαθούσε να συμβουλευτεί το κοινό του. Ακόμη, υμνεί τις παλαιές παραδόσεις και την αρχαία παιδεία και τάσσεται κατά των νεωτεριστικών, αλλοτριωτικών και σοφιστικών τάσεων που εκπροσωπεί ο Ευριπίδης στους *Βατράχους* και ο Σωκράτης στις *Νεφέλες*. Ακριβώς για το λόγο αυτό υπάρχει πλήθος σκωμμάτων στις κωμωδίες του κατά του κατεστημένου. Τέλος, απώτερος στόχος του δεν ήταν η άγωνα κριτική αλλά η ελπίδα της βελτίωσης του νόμου και της τάξεως. Δε σημαίνει όμως αυτό ότι τα έργα του ήταν φιλοσοφικά. Αντιθέτως, προορίζονταν να προκαλέσουν το γέλιο.⁶⁴

1.11 Τα έργα του Αριστοφάνη

Είναι ο μόνος κωμωδιογράφος της Αρχαίας Κωμωδίας από τον οποίο σώθηκαν ολόκληρα έργα. Γνωρίζουμε 44 τίτλους έργων και 1000 περίπου αποσπάσματα από τις Κωμωδίες του. Δυστυχώς μας σώζονται μόνο 11 ολόκληρα έργα τα οποία είναι: *Αχαρνείς* (425), *Ιππείς* (424), *Νεφέλες* (423), *Σφήκες* (422), *Ειρήνη* (421), *Όρνιθες* (414), *Θεσμοφοριάζουσες* (411), *Λυσιστράτη* (411), *Βάτραχοι* (405), *Εκκλησιάζουσες* (ίσως το 392), *Πλούτος* (388). Επίσης έχουμε κάποιες Κωμωδίες σε αποσπάσματα: *Δαιταλείς* (427), *Βαβυλώνιοι* (426), *Προάγωνας* (422), *Αμφιάραος* (414), *Πλούτος I*

⁶⁴ Nesselrath Heinz-Gunther, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, Τόμος Α, μτφρ. Ιωάννης Αναστασίου, Ιωάννης Βάσσης, Σοφία Κοτζάμπαση, Θεόκριτος Κουρεμένος, Πουλχερία Κυριάκου, (επιμ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ- Αντώνης Ρεγκάκος), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2010, σελ. 239-241, Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 180-181, Παππάς Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης*, ό.π., σελ. 35-37, William George De Burgh, *Η Κληρονομιά του Αρχαίου Κόσμου*, ό.π., σελ. 168-169, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ. 75-76

(408), Γεωργοί (424), Ταγηνισταί, Ολκάδες (423), Γηρυτάδης (407), Κώκαλος (387), Αιολοσίκων ΙΙ (386).⁶⁵

Στο εισαγωγικό αυτό μέρος προσπαθήσαμε, μεταξύ άλλων, να σκιαγραφήσουμε αμυδρώς τα μυστηριακά αυτά σχήματα τα οποία θα συναντήσουμε κατά την κειμενοκεντρική επισκόπηση των έργων που υπακούν στους τίτλους: *Νεφέλες* και *Βάτραχοι*, με σκοπό ο αναγνώστης να διαμορφώσει μια γενική ιδέα που θα τον βοηθήσει να αντιληφθεί τις μετέπειτα κειμενοκεντρικές παρατηρήσεις και παραπομπές.

2. ΒΑΤΡΑΧΟΙ

2.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Η κωμωδία των *Βατράχων* παρουσιάστηκε στα Λήνια το 405 π.Χ., όπου κέρδισε το πρώτο βραβείο. Η εν λόγω κωμωδία σκηνοθετήθηκε από κάποιον Φιλωνίδα και όχι από τον ίδιο τον Αριστοφάνη.⁶⁶

⁶⁵ Παππάς Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης*, ό.π., σελ. 39, Thierry Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, ό.π., σελ. 12, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ. 76

⁶⁶ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ. , *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 227, Dover K.J., *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, μτφρ. Φάνης Ι. Κακριδής, (7^η ανατύπωση), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης,

Ιστορικά η Αθήνα βρίσκεται σε πολιτική και πολιτισμική παρακμή. Η Σικελική εκστρατεία (415-413 π.Χ.) που είχε αποτύχει καταστροφικά, το δικτατορικό καθεστώς το οποίο όμως ανατράπηκε από τον Θηραμένη το 411 π.Χ. και η κατάληψη της Δεκέλειας από τους Σπαρτιάτες προμήνυαν άσχημα νέα για την Αθήνα. Παρόλα αυτά η Αθήνα κατάφερε να νικήσει στη Ναυμαχία των Αργινουσών (406 π.Χ.). Δυστυχώς η νίκη αυτή ήταν και η τελευταία. Αναπότρεπτα, έξι μήνες μετά την παράσταση των *Βατράχων* επήλθε η καταστροφή των Αθηναίων στους Αιγός Ποταμούς. Επιπροσθέτως, η πολιτισμική παρακμή κορυφώθηκε με τους θανάτους του Ευριπίδη (το 407-406 π.Χ. στην Πέλλα της Μακεδονίας) και του Σοφοκλή (406-405 π.Χ.).

Ο Αριστοφάνης προσπαθεί να εξηγήσει την ήττα των Αθηνών. Έτσι μεταξύ άλλων επιρρίπτεται τεράστια ευθύνη στους σοφιστές, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την ανατροπή των παραδοσιακών αξιών, καθώς επίσης σε όποιους άλλους τάσσονται υπέρ τέτοιων απόψεων. Η επίδραση της σοφιστικής στην Τραγωδία, λογοτεχνικό είδος που στόχευε στην παρουσίαση ορθών προτύπων για τους Αθηναίους, είναι τεράστια. Έτσι λοιπόν λαιδορείται η τακτική αυτή κατά κόρον στην κωμωδία των *Βατράχων*. Εκεί εκπρόσωπος της νεωτεριστικής τάσης είναι ο Ευριπίδης ενώ εκπρόσωπος των παλαιών αξιών είναι ο Αισχύλος. Τέλος, η υπόθεση των *Βατράχων* εκτυλίσσεται όχι στην Αθήνα αλλά στον Άδη, στο βασίλειο των νεκρών.⁶⁷

2.2 Υπόθεση *Βατράχων*

Ο θεός Διόνυσος μαζί με το δούλο του, Ξανθία φτάνουν στο σπίτι του Ηρακλή με σκοπό να πληροφορηθούν πως θα φτάσουν στον Κάτω Κόσμο το γρηγορότερο δυνατό. Ο Διόνυσος είναι μεταμορφωμένος σε Ηρακλής κρατώντας ρόπαλο και φορώντας τη λεοντή. Κωμικότατη χροιά δίνει ο συνδυασμός της λεοντής με τον κροκωτό χιτώνα και τους κοθόρνους που φοράει ο Διόνυσος, αμφίεση που κάνει τον ίδιο τον Ηρακλή να γελάσει (*Βάτρ.* Στίχ.42). Ο Διόνυσος είναι βαθύτατα στενοχωρημένος, διότι του λείπει ο Ευριπίδης που πέθανε πρόσφατα. Θεωρεί ότι δεν

Αθήνα, 2007, σελ. 242, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 13, Thierry Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, ό.π., σελ. 131

⁶⁷ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 17-18, Thierry Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, ό.π., σελ. 130-131, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ. 179-180,

υπάρχουν πλέον καλοί ποιητές στον πάνω κόσμο και έτσι θέλει να κατέβει στον Άδη, για να φέρει τον Ευριπίδη στον πάνω κόσμο.

Έτσι λοιπόν βλέπουμε το Διόνυσο και τον Ξανθία στην Αχερουσία. Ο Χάροντας ζητά δύο οβολούς για να περάσει τον Διόνυσο απέναντι. Τον Ξανθία, επειδή είναι δούλος δεν τον δέχεται και έτσι έκανε τον κύκλο της λίμνης με τα πόδια. Ο Διόνυσος περνά τη λίμνη με συνοδεία το χορό των Βατράχων. Εδώ βλέπουμε τον Διόνυσο να τραβά κουπί και να συναγωνίζεται στο τραγούδι με τους Βατράχους.

Στην άλλη μεριά ο Διόνυσος συναντά τον Ξανθία και βλέπουν φοβερά τέρατα. Τη λύση στο φόβο τους τη δίνει ο χορός των μυστών, που είναι και ο κύριος χορός του έργου. Ο Διόνυσος και ο Ξανθίας μαθαίνουν ότι έχουν φτάσει στο παλάτι του Πλούτωνα. Εκεί θα συναντήσουν προβλήματα. Ο θυρωρός ανοίγει την πόρτα και βλέπει τον Διόνυσο ντυμένο Ηρακλή και αρχίζει να τον καταγγέλλει, διότι ο Ηρακλής του είχε κλέψει τον Κέρβερο. Ο Διόνυσος υπερβολικά ταραγμένος ζητά από τον δούλο του να αλλάξουν αμφίεση. Ο τελευταίος δέχεται. Πλέον ο δούλος είναι ο Διόνυσος.

Στη συνέχεια μια γλυκιά υπηρέτρια καλεί τον Ηρακλή σε γεύμα και δέχεται. Ο Διόνυσος ζηλεύει και ζητά πάλι από τον Ξανθία να αλλάξουν αμφίεση. Τα πράγματα περιπλέκονται όταν ξαφνικά εμφανίζονται δύο αγριεμένες ξενοδόχες στις οποίες ο Ηρακλής χρωστούσε χρήματα. Εκεί ο Διόνυσος πάλι πείθει τον Ξανθία να φορέσει την αμφίεση του Ηρακλή.

Προχωρώντας εμφανίζεται ο θυρωρός με φύλακες που συλλαμβάνουν τον Ξανθία – Ηρακλή. Εκεί ο Ξανθίας αρνείται ότι είναι ο Ηρακλής. Στη συνέχεια προτείνει (ο Ξανθίας) να τους μαστιγώσουν και τους δύο για να αποδειχθεί ποιος είναι ο θεός. Ο Διόνυσος –δούλος ισχυρίζεται ότι είναι ο πραγματικός θεός του θεάτρου. Τελικά την οριστική αναγνώριση τη δίνει ο Πλούτωνα.

Περνούμε στο δεύτερο σκέλος του έργου που το σημαντικότερο μέρος του καταλαμβάνει ο διαγωνισμός μεταξύ Αισχύλου και Ευριπίδου. Ο τελευταίος ζητά το θρόνο της Τραγωδίας από τον Αισχύλο. Ο Αισχύλος αρνείται και έτσι έχουμε μια δίκη-αγώνα. Κριτής στον Αγώνα θα είναι ο ίδιος ο Διόνυσος ως θεός του θεάτρου πλέον. Ακολουθεί μια θυσία, όπου ο Αισχύλος προσεύχεται στη Δήμητρα ενώ ο Ευριπίδης στον Αιθέρα. ο Ευριπίδης κατηγορεί τον Αισχύλο ότι η Τραγωδία του περιλαμβάνει πολλά σκοτεινά λόγια και υπονοούμενα, ενώ ο ίδιος ασχολήθηκε με οικεία και καθημερινά θέματα. Ακολουθεί το ζύγισμα των στίχων των ποιητών σε μια τεράστια ζυγαριά. Νικητής φαίνεται να είναι ο Αισχύλος. Τέλος, ο Διόνυσος θέτει δύο πολιτικά ερωτήματα, πάλι όμως δεν μπορεί να αποφασίσει. Έτσι ρωτάει την ίδια του την ψυχή, η οποία του προτείνει τον Αισχύλο ως νικητή. Κλείνοντας, μετά το

δείπνο ο Διόνυσος και ο Αισχύλος πήραν τον δρόμο της επιστροφής στον πάνω κόσμο.⁶⁸

2.3 Κειμενοκεντρική επισκόπηση των *Βατράχων*

Πολλές συζητήσεις έχουν γίνει για τα είδη των Μυστηρίων που απηχούνται στο εν λόγω έργο. Οι περισσότεροι φαίνεται να δέχονται κάποια μορφή των Διονυσιακών Μυστηρίων. Ωστόσο ο Αριστοφάνης φαίνεται να παρουσιάζει μια εκδοχή η οποία συνδυάζει στοιχεία που προέρχονται από περισσότερες από μια λατρείες έτσι ώστε να ευχαριστήσει όσο γίνεται περισσότερο τους θεατές που πολλοί από αυτούς ήταν μνημένοι.⁶⁹ Επιπροσθέτως, είναι προτιμότερο να εξετάσουμε τους *Βατράχους* σε τρεις βασικούς άξονες μυστηρίων, εκείνων των Ελευσινίων, εκείνων των Διονυσιακών και τέλος των Ορφικών. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από τον Bowie⁷⁰ που επιχειρηματολογεί, κυρίως, υπέρ της ύπαρξης τριών αυτών Μυστηρίων στους *Βατράχους* ενώ η Lada Richards⁷¹ αναλύει τους *Βατράχους* στηριζόμενη κυρίως στα Ελευσίνια και στα Διονυσιακά μυστήρια, ενώ κάνει κάποιες νύξεις και σε ορφικούς συσχετισμούς.

Στην ανάλυσή μας θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε στοιχεία και από τις τρεις προαναφερθείσες λατρείες αλλά και να δηλώσουμε την λειτουργία τους μέσα στο έργο. Κλείνοντας να δηλωθεί ότι η ανάλυση δεν θα είναι γραμμική, αλλά θα χωριστεί σε κεφάλαια που θα διαιρούνται σε υποκεφάλαια.

2.4 *Βάτραχοι* και Ελευσίνια Μυστήρια

⁶⁸ Dover K.J., *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, ό.π., σελ. 242-247, MacDonald Francis Conford, *Η Αττική Κωμωδία*, ό.π., σελ. 291-293, Maurach Gregor, *Επίτομη ιστορία της Κωμωδίας στην αρχαιότητα*, ό.π., σελ. 49-52, Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 229-232, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ. 178-179

⁶⁹ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 23

⁷⁰ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 230

⁷¹ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus, Ritual and Theatre in Aristophanes' Frogs*, εκδ. Oxford University Press, New York, 1999, σελ. 49

Πάρα πολλές προσπάθειες έχουν γίνει για να αποκλειστεί η χροιά των Ελευσινίων Μυστηρίων από τους *Βατράχους*. Αυτή η προσπάθεια είναι αποτυχημένη εξ αρχής, διότι η χρήση λέξεων όπως «μεμνημένοι» (στίχ.317), «μυστικοτάτη» (στίχ.314) και η αναφορά στα «κλιβάδια» (στίχ.326) που είναι χαρακτηριστικός τόπος των Ελευσινίων Μυστηρίων δεν θα έκανε τους Αθηναίους να σκεφτούν τα εν λόγω Μυστήρια; Στο ακόλουθο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τον Διόνυσο σαν Ελευσίνιο Μύστη. Έτσι θα αντικρίσουμε την κατάβασή του στον Άδη, τις δυσκολίες που θα υποστεί, τις αλλαγές στην ταυτότητά του και τέλος την αναγέννησή του.

2.4.1 Διόνυσος και Ηρακλής

Στίχ.38: τίς τήν θύραν ἐπάταξεν; Η επίσκεψη του Διονύσου στον Ηρακλή δεν είναι διόλου τυχαία, καθότι ο Ηρακλής είχε μνηθεί στα Ελευσίνια Μυστήρια⁷² και αποτελούσε το μυθικό πρότυπο του Ελευσίνιου Μύστη. Ο Εύμολπος τον είχε εξαγνίσει, διότι ο Ηρακλής ήταν μiasμένος με το αίμα πολλών εχθρών και ηττημένων θηρίων, και τον είχε μύσει στα Ελευσίνια Μυστήρια για να κατέβει στον Κάτω Κόσμο με σκοπό να φέρει τον Κέρβερο από τον Άδη⁷³. Ο εξαγνισμός καθίσταται απαραίτητος, διαφορετικά δεν θα γινόταν δεκτός στα Μυστήρια, εφόσον είχε διαπράξει φόνους.⁷⁴

Προχωρώντας, τον καθαρό του Ηρακλή μπορούμε να τον δούμε στη σαρκοφάγο από την Έφεσο, που ανακαλύφθηκε στην Τόρε Νόβα κοντά στη Ρώμη (εικ.1). Στην σαρκοφάγο αυτή είναι ευδιάκριτες οι καθαρτικές φλόγες καθώς και δύο θεότητες, μια θεά στην μια πλευρά και ο Ίακχος από την άλλη. Επιπροσθέτως, τη μύση του Ηρακλή απεικονίζει και η μαρμάρινη “Τεφροδόχος Λοβατέλλι”, που βρέθηκε στη Ρώμη (εικ.2). Εδώ βλέπουμε τον Ηρακλή να εισέρχεται στις τελετές που θα τον

⁷² Ευριπίδης, *Ηρακλής Μαινόμενος*, στίχ. 613: « τὰ μυστῶν δ' ὄργι' εὐτύχησ' ἰδῶν. ».

⁷³ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθο, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 233

⁷⁴ Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 94-95

προετοιμάσουν για τη μύηση. Ο Ηρακλής διακρίνεται αμέσως από την λεοντή και προετοιμάζεται για κάθαρση.⁷⁵

Συμπερασματικά, αντιλαμβανόμαστε ευκόλως γιατί ο Διόνυσος επέλεξε τον Ηρακλή στους *Βατράχους* ως πληροφοριοδότη για την είσοδό του στον Κάτω Κόσμο. Έτσι θα υπάρξουν πολλοί παραλληλισμοί στις δύο καθόδους. Αναλυτικότερα και οι δύο συναντήθηκαν με τον Χάροντα, και οι δύο συναντούν τέρατα (ο Ηρακλής τρομάζει με τη Μέδουσα και ο Διόνυσος με την Έμπουσα), η Περσεφόνη καλωσορίζει τον Ηρακλή όπως και τον Διόνυσο και τέλος ο Πλούτων επιτρέπει στον Ηρακλή να πάρει τον Κέρβερο και στον Διόνυσο τον Αισχύλο.⁷⁶

Στίχ.46: ὄρων λεοντῆν ἐπὶ κροκωτῷ κειμένην: Στο χωρίο αυτό βλέπουμε τον Διόνυσο να φορά ένα συνοθύλευμα ασυνταίριαστων ρούχων αποτελούμενο από τον κροκωτό, γυναικείο ένδυμα που το φορούσαν όσοι συμμετείχαν στις Διονυσιακές εορτές, οι γυναίκες, οι θηλυπρεπείς άντρες και μέλη βασιλικών οίκων, και τους κοθόρνους και από πάνω να φορά τη λεοντή και να κρατά το ρόπαλο, που ήταν κατεξοχήν σύμβολα ανδρείας και ρώμης.⁷⁷ Πέραν όμως των Διονυσιακών απηγήσεων η σύγχυση των ενδυμάτων δηλώνει και κάτι σημαντικότερο που αποτελεί την ουσία των Ελευσινίων Μυστηρίων. Γνωρίζουμε ότι, κατά την διαδικασία της μύσεως ο μυσούμενος δεχόταν κάποια αλλαγή στη φύση του. Έτσι λοιπόν βλέπουμε τον Διόνυσο στην αρχή του έργου να έχει προβλήματα ταυτότητας. Δεν αναγνωρίζει τον πραγματικό του εαυτό και τη λατρεία του. Τουλάχιστον στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί η μεταβολή της αρχικής του επιθυμίας στο τέλος του έργου. Δηλαδή στην αρχή ο Διόνυσος θεωρεί ότι ο Ευριπίδης είναι ο καταλληλότερος ποιητής για την ανάταση της Αθήνας, ωστόσο στο τέλος του έργου επιλέγει τον Αισχύλο. Πώς είναι δυνατόν ο ίδιος ο Θεός του θεάτρου να κάνει μια λανθασμένη σκέψη; Η απάντηση σε αυτό ενδεχομένως να βρίσκεται στην απαρχή της μύσεως κατά την οποία ο

⁷⁵ Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 96-99, Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 249

⁷⁶ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 233-234

⁷⁷ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, (Edited with Introduction and Commentary), εκδ. Oxford, 1993, σελ. 40, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, edited with translation and notes, εκδ. Oxbow Books, Park End Place, Oxford, 1996, σελ. 160, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 142

Διόνυσος βρίσκεται. Έτσι κατά την πορεία της ανάλυσής μας θα τον δούμε να αμφισβητεί την ταυτότητά του σε στιγμές φόβου (π.χ. όταν συναντά την Έμπουσα) και σιγά-σιγά να αποκτά την ιδιότητά του ως Θεός του θεάτρου στον Ποιητικό Αγώνα και τέλος να επιλέγει τον Αισχύλο.

Προχωρώντας έχουμε πληροφορίες ότι στις μυητικές τελετές υπέβαλλαν τον μούμενο σε δοκιμασίες με σκοπό να τον εξαγνίσουν από την ανθρώπινη και σαθρή του υπόσταση και να τον εντάξουν σε έναν υπερβατό κόσμο, εκείνο της θεϊκής ύπαρξης. Κατά τον ίδιο τρόπο και εδώ έχουμε τη μετάβαση από την κατάλυση στην ανάταση. Για να γίνει όμως αυτό έπρεπε να τελεστεί η κάθοδος, η συμβολική κατάβαση στον Άδη που είναι κοινή σε μυστικιστικές λατρείες.⁷⁸ Έτσι φόβιζαν τον μούμενο με ήχους, σκοτάδια, με περίεργες τελετουργίες, με μεταμφιέσεις από δέρματα ζώων κ.ά.⁷⁹ Την διαδικασία αυτή την αναφέρει με πολύ εύστοχο τρόπο η Lada Richards⁸⁰. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα στους *Βατράχους* εντοπίζουμε τελετές μύησης που διαιρούνται σε τρία επίπεδα: α) τον διαχωρισμό από την γήινη ταυτότητά μας, β) την ενδιάμεση κατάσταση στην οποία εισέρχεται ο μούμενος κατά την διαδικασία της μύησης και την αποδοχή της νέας του ταυτότητας. Την σταδιακή δηλαδή αποποίηση του προηγούμενου εαυτού, και γ) την επανένταξη του μούμενου στην κοινωνία ως αναγεννημένο και μνημένο πλέον άτομο.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι η ετεροενδυσιομανία του Διονύσου υποδηλώνει και την έλλειψη ταυτότητας του μούμενου, τη σαθρή του και ανθρώπινη υπόστασή του. Η ετεροενδυσιομανία και η σαθρή υπόσταση θα δούμε ότι στη συνέχεια του έργου θα αλλάζει υποστάσεις μέχρι που θα εξαφανιστεί τελείως και θα αντικρίσουμε τον Διόνυσο ως αναγνωρισμένο Θεό και κριτή της Τραγωδίας. Η μύησή του δηλαδή τον απέσπασε από την συγκεχυμένη αρχική του ταυτότητα.

⁷⁸ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 53-55

⁷⁹ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 234-235

⁸⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 46-47

Στίχ.:66-71 πόθος Εὐριπίδου...πότερον εἰς Ἄϊδου κάτω...δέομαι ποιητοῦ δεξιού;:

Στο χωρίο αυτό βλέπουμε τον Διόνυσο να συνομιλεί με τον Ηρακλή. Στην αρχή του έργου ο Διόνυσος θέλει να κατέβει στον Κάτω Κόσμο, για να φέρει πίσω τον Ευριπίδη, καθότι πιστεύει ότι είναι ο ιδανικός ποιητής που θα σώσει την Αθήνα από την παρακμή. Δηλαδή ο Διόνυσος βιώνει μια συμβολική μύηση. Οι μούμμενοι της Ελευσίνας διδάσκονταν μια ευτυχισμένη μετά θάνατον ζωή. Κατά αντιστοιχία λοιπόν εδώ ο Διόνυσος διδάσκεται τον τρόπο με τον οποίο θα βελτιώσει την Αθήνα.⁸¹ Αντίθετα, στο τέλος του έργου θα αντικρίσουμε όχι τον Ευριπίδη αλλά τον Αισχύλο να ανεβαίνει στον Επάνω Κόσμο.

Αναλυτικότερα, στον στίχο 71: **δέομαι ποιητοῦ δεξιού**, βλέπουμε τον Διόνυσο να αναφέρει ότι ο Ευριπίδης είναι ο άξιος (καλός) ποιητής. Αντίθετα, στην πορεία του έργου, όπου η διαδικασία της μύησης εξελίσσεται, βλέπουμε τον Διόνυσο να αλλάζει κριτική θεώρηση απέναντι στον Ευριπίδη.

Ακολουθώντας το σχήμα της Lada Richards παρατηρούμε ότι το χωρίο αυτό εντάσσεται στο πρώτο επίπεδο της διαδικασίας της μύησης, δηλαδή στον διαχωρισμό από την γήινη ταυτότητά μας. Ουσιαστικά εδώ βλέπουμε τον Διόνυσο να είναι απομακρυσμένος από τα συμφραζόμενα της λατρείας του. Δηλαδή μολονότι είναι Θεός του θεάτρου δεν μπορεί να επιλέξει ορθά έναν σωστό ποιητή.⁸² Αυτό τουλάχιστον δηλώνει η αρχική του επιθυμία για τον Ευριπίδη-εκπρόσωπο των σοφιστών. Αντίθετα, εντελώς διαφορετικά είναι τα συμφραζόμενα στο τέλος του έργου, όπου η διαδικασία της μύησης έχει υλοποιηθεί.

Έτσι στον στίχο **1413: ἡγοῦμαι σοφόν, τῷ δ' ἤδομαι**: Ο Διόνυσος δεν ξέρει ποιόν ποιητή να επιλέξει. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο ένας είναι σοφός και ο άλλος σαφής. Μας ενδιαφέρουν τρεις όροι: η σοφία, η νουθεσία και η δεξιότητα. Η δεξιότητα έχει να κάνει με το πόσο καλός είναι στην τέχνη του ο τραγικός ποιητής αυτό το βλέπουμε στους προλόγους και στα λυρικά μέρη. Η νουθεσία έχει να κάνει με τη διδακτική τακτική. Για τον Αισχύλο νουθεσία είναι τα υψηλά πρότυπα, ενώ για τον Ευριπίδη η κριτική σκέψη. Η δεξιότητα και η νουθεσία εξαρτώνται από τη σοφία.

⁸¹ Burkot Christina, *The role of ritual in Aristophanic Comedy*, εκδ. Wesleyan University, Connecticut, 2011, σελ. 11-13.

⁸² Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 55

Αυτό που τελικά ενδιαφέρει είναι πώς θα επέλθει η πολιτική βελτίωση. Ο Διόνυσος χρειάζεται έναν ποιητή με πολιτική και ηθική ευθυκρισία. Έναν ποιητή που θα σώσει την Αθήνα από την καταστροφή. Η λέξη σοφία δηλώνει στην κλασική εποχή την πολιτική ευθυκρισία. Δηλώνει την αρετή και τη γνώση. Ωστόσο εδώ υπάρχει ένα πρόβλημα. Δεν είναι ευδιάκριτο σε ποιόν αναφέρεται το επίθετο σοφός. Ο Stanford⁸³ αναφέρει ότι η λέξη σοφός ίσως αναφέρεται στον Ευριπίδη. Από την άλλη πλευρά ο Bowie⁸⁴ και ο Dover⁸⁵ αναφέρουν ότι το επίθετο σοφός αναφέρεται στον Αισχύλο και όχι στον Ευριπίδη. Το πιο πιθανό είναι να αναφέρεται στον Αισχύλο, διότι στον στίχο 1519 «σοφία κρίνω δεύτερον εἶναι» Ο Αισχύλος ως νικητής πλέον αναφέρει ότι επιθυμεί να δοθεί ο θρόνος του στον Άδη στο Σοφοκλή που είναι δεύτερος στη σοφία (πιθανόν εννοείται η φράση: μετά από αυτόν, δηλ. τον Αισχύλο).

Ποιά η σχέση όμως των Μυστηρίων με την Κωμωδία των *Βατράχων* στο σημείο αυτό;

Μια πιθανή απάντηση ίσως βρίσκεται στο χώρο της πολιτικής ευθυκρισίας και της θρησκευτικής εντιμότητας. Τα Ελευσίνια Μυστήρια έχουν ως σκοπό την κοινωνική ανάπλαση μέσω της ηθικής και της αρετής. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο αποκλείονταν οι βάρβαροι, οι φονιάδες, και οι ασεβείς.⁸⁶ Για να έχω πολιτική εντιμότητα, πρέπει να έχω και ηθική καθαρότητα η οποία είναι απαραίτητη για τη μύηση στα Μυστήρια. Κατά αυτόν τον τρόπο τα Ελευσίνια Μυστήρια συμβάλλουν άρρηκτα στη δομή του έργου. Αναλυτικότερα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Αθήνα βρίσκεται σε παρακμή. Όλοι οι καλοί ποιητές είναι νεκροί. Η ασυδοσία, η ιδιοτέλεια και η έλλειψη πατριωτισμού κυριαρχούν εκείνη την εποχή. Η σοφιστική κίνηση έχει μετατρέψει τους πολίτες-στρατιώτες σε άμαχο και φιλήδονο πληθυσμό. Η μοναδική λύση, σύμφωνα με τον Διόνυσο, είναι να επιστρέψει στη γη ένας άξιος (σοφός) ποιητής που με τις τραγωδίες του θα προτείνει ορθά πρότυπα και θα καρποφορήσει και πάλι την αθηναϊκή εντιμότητα και φιλοπατρία, την Αθήνα των Περσικών πολέμων. Έτσι λοιπόν η μύηση του Διονύσου πρόσφερε την ηθική εντιμότητα και

⁸³ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 322

⁸⁴ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 247

⁸⁵ Dover K.J., *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, ό.π., σελ. 260-261

⁸⁶ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 165

καθαρότητα η οποία χάρισε στον Διόνυσο την ορθή σκέψη που τον οδήγησε στον καταλληλότερο ποιητή, τον Αισχύλο.

Εν κατακλείδι, από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι ο Διόνυσος μετά την μύση του άλλαξε ψυχικά και επαναπροσδιόρισε την ταυτότητά του επιλέγοντας τον Αισχύλο. Πρακτική που συμφωνεί με τον απώτερο στόχο της μύσεως που είναι να συναντήσει ο μυσούμενος τον πραγματικό του και αναγεννημένο εαυτό, ο οποίος βρίσκεται πλέον πάνω από τα ανθρώπινα και επιλέγει και δρα με ορθή κρίση που συνοδεύεται από σοφία, ηθική και αμεροληψία. Αυτό δηλαδή που η Lada αναφέρει ως επανένταξη στην κοινωνία.

Στίχ. 116: ὦ σχέτλιε, τολμήσεις γὰρ ἰέναι καὶ σύ γε: Ο Διόνυσος έχει εκφράσει την επιθυμία του να κατέβει στον Άδη για να φέρει πίσω τον Ευριπίδη. Ο Ηρακλής εντυπωσιάζεται και του λέει «δύστυχε θα τολμήσεις να κατέβεις εκεί;». Ουσιαστικά τον διακωμωδεί.⁸⁷ Γνωρίζουμε ότι στα Ελευσίνα Μυστήρια υπέβαλλαν τον μυσούμενο σε δοκιμασίες με σκοπό να τον αποσπάσουν από την γήινη υπόστασή του. Αυτό δήλωνε η έννοια της κατάβασης στον Άδη. Εκεί ο τελευταίος απειλούνταν από το ζοφερό σκοτάδι, από ήχους, από μεταμφιέσεις με δέρματα ζώων, από τρομακτικές τελετουργίες κ.ά.⁸⁸ Ο μυσούμενος βίωνε έναν συμβολικό θάνατο που σκοπό είχε να τον οδηγήσει σε μια εικονική αναγέννηση.⁸⁹ Έτσι εδώ ο Διόνυσος, σαν ανάμνηση της Δήμητρας η οποία κατέβηκε στον Άδη για να φέρει την Περσεφόνη (εικ.3), κατεβαίνει με αρχικό σκοπό να φέρει τον Ευριπίδη και τελικά επαναφέρει στην γη τον Αισχύλο που συνοδεύεται από αναμμένες λαμπάδες.⁹⁰ (τη σημασία των λαμπάδων θα την επισημάνουμε πιο κάτω). Επομένως, η αντίδραση αυτή του Ηρακλή συνειρμικά μας απεικονίζει τις δυσκολίες και τις απαιτήσεις της καταβάσεως που απαιτείται για την μύση.

Στίχ.119: καὶ μήτε θερμὴν μήτ' ἄγαν ψυχρὰν φράσης: Στο σημείο αυτό βλέπουμε τον Διόνυσο να ζητά από τον Ηρακλή να του δείξει τον δρόμο για τον Άδη.

⁸⁷ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 205, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 166, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 122

⁸⁸ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 234

⁸⁹ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 103

⁹⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 106-107

Θέλει όμως έναν δρόμο εύκολο. Όσο το δυνατόν πιο ανώδυνο. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει η φράση «μήτε θερμήν μήτ' ἄγαν ψυχράν». Ακριβώς αυτά τα λόγια μας θυμίζουν τους στίχους 400-402 των *Βατράχων*. Εδώ ο χορός αναφέρεται στον Ίακχο και του λέει «πρὸς τὴν θεὸν καὶ δεῖξον ὡς ἄνευ πόνου πολλὴν ὁδὸν περαίνεις». Δηλαδή ο χορός των Μυστῶν αναγνωρίζει την επώδυνη διαδικασία της μύσεως και ζητά την βοήθεια του Ιάκχου, ο οποίος δύναται να τον απαλύνει από τον πόνο. Ακόμη, η αναφορά στην «ὁδὸν» του στίχου 402 μας φέρνει στο νου την ιερά οδό που ακολουθούσαν οι μυούμενοι και οι μύστες για να πάνε από την Αθήνα στην Ελευσίνα, η οποία συμβόλιζε τις περιπλανήσεις της Δήμητρας κατά την αναζήτηση της κόρης της, της Περσεφόνης. Έτσι και εδώ κατά αντιστοιχία έχω μια ανάλογη αναζήτηση του Ευριπίδη από τον Διόνυσο.⁹¹ Κλείνοντας, ο στίχος 119 λειτουργεί ως προβαθμός αλλά και ως ανάμνηση των στίχων 400-402 που απεικονίζουν την τελετουργία των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Στίχ. 131: ἀφιεμένην τὴν λαμπάδ' ἐντεῦθεν θεῶ: Εδώ υπάρχει αναφορά στη Λαμπαδηφορία. Η τελευταία είναι τεχνητός όρος για τα Ελευσίνια Μυστήρια (την πέμπτη ημέρα των Ελευσινίων Μυστηρίων οι μύστες κατευθύνονταν με πυρσούς στο ναό της Δήμητρας στην Ελευσίνα).⁹² Ωστόσο, ο Stanford ισχυρίζεται ότι οι λαμπαδηδρομίες στην Αθήνα με τελετουργικό χαρακτήρα τελούνταν προς τιμήν της Αθηνάς και άλλων θεοτήτων.⁹³ Επιπροσθέτως, ο Dover⁹⁴ και ο Sommerstein⁹⁵ αναφέρει ότι λαμπαδηδρομίες γίνονταν σε διάφορες εορτές των Αθηνών όπως στα Παναθήναια, στα Ηφαίστεια και στα Προμήθεια. Από την άλλη πλευρά ο Bowie ισχυρίζεται ότι η αναφορά στη Λαμπαδηφορία είναι προβαθμός της αναφοράς στη λάμψη των λαμπάδων στο τέλος του έργου των *Βατράχων*, στίχ. 1525: «λαμπάδας ἱεράς χάμα προπέμπετε». Αναλυτικότερα, στο σημείο αυτό ο Πλούτων ζητά από το χορό-μύστες να φέξουν τον Αισχύλο που πρόκειται να ανέβει στη Γη. Η αναφορά στη λέξη «προπέμπετε» δεν είναι διόλου τυχαία καθότι μας θυμίζει τον όρο πομπή. Επομένως, το «προπέμπειν» είναι τεχνητός όρος για τα Ελευσίνια Μυστήρια και η

⁹¹ Lada - Richards *Ismene, Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 88

⁹² Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 105

⁹³ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 153

⁹⁴ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 206-207

⁹⁵ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 166

αναφορά στις λαμπάδες (στίχ.1525) μας θυμίζει την λαμπαδηφορία στην αρχή του έργου (στίχ.131).⁹⁶ Εν κατακλείδι, μπορούμε να αναφέρουμε ότι, στον στίχο 131 υπάρχει έμμεση αναφορά στα Ελευσίνια Μυστήρια.

Στίχ. 137-163: Στους 26 αυτούς στίχους έχουμε τη λεγόμενη Γεωγραφία του Άδη. Αυτή η γεωγραφία είναι γνωστή και από το μύθο του Ηρακλή και του Θησέα αλλά και ευρέως διαδεδομένη στην ορφική και ελευσίνια διδαχή.⁹⁷ Ακόμη, οι αναφορές στην απύθμενη λίμνη, στα φρικτά τέρατα, στον βούρκο όπου είναι πεταμένοι οι ένοχοι και από την άλλη οι αναφορές στους θάμνους της μυρτιάς και στους μυημένους που χορεύουν σε άπλετο φως και τραγουδούν υπό τον ήχο των αυλών μας θυμίζουν την νύχτα της μύησης στα Ελευσίνια Μυστήρια, όπου ο μυσούμενος περιδιαβαίνει τον υπόγειο κόσμο, περνά από σκοτεινά σε φωτεινά μέρη και καταλήγει στην κατοικία της Θεάς όπου παρατηρεί τα Ιερά Αντικείμενα.⁹⁸

Στίχ.154-156: έντεϋθεν αυλών τίς σε περίεισιν πνοή, ὄψει τε φῶς κάλλιστον ὥσπερ ἐνθάδε, καὶ μυρρινῶνας καὶ θιάσους εὐδαίμονας: Στους στίχους αυτούς ο Ηρακλής αναφέρεται στις ευχάριστες τοποθεσίες που υπάρχουν στον Άδη και έχουμε στοιχεία και από ελευσίνιες τελετουργίες. Για παράδειγμα η αναφορά στο «φῶς κάλλιστον» είναι χαρακτηριστικό των Ελευσινίων Μυστηρίων και παραπέμπει στα Ηλύσια Πεδία και στο περιβόητο ὄραμα μακαριότητας των μυημένων. Ακόμη η αναφορά στους «θιάσους» μας θυμίζουν τους μακάριους χορούς των μυημένων. Προχωρώντας, η αναφορά στις μυρτιές «μυρρινῶνας» μας κάνει να θυμηθούμε διάφορες θρησκευτικές εορτές⁹⁹ αλλά και ελευσίνιες απηγήσεις.¹⁰⁰ Ουσιαστικά, οι μυρτιές μας θυμίζουν και την πομπή (εικ.4) από τον Κεραμεικό στην Ελευσίνα¹⁰¹.

⁹⁶ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ὁ.π., σελ. 247

⁹⁷ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ὁ.π., σελ. 154

⁹⁸ Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ὁ.π., σελ. 418-419

⁹⁹ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ὁ.π., σελ. 210, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ὁ.π., σελ. 157

Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ὁ.π., σελ. 157

¹⁰⁰ Sommertein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ὁ.π., σελ. 170-171

¹⁰¹ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ὁ.π., σελ.84

Στο σημείο αυτό καθίσταται αναγκαίο να αναφέρουμε τον πίνακα της Νιννίου. Στον τελευταίο απεικονίζεται ο Ίακχος και η Εκάτη να οδηγούν τους μύστες προς τις Θεές τις Ελευσίνας. Πρέπει ακόμη να δηλωθεί ότι κατά την διάρκεια της πομπής οι μνημένοι δεν κρατούσαν μόνο στα χέρια κλαδιά μυρτιάς αλλά είχαν τοποθετήσει και στα μαλλιά τους το φυτό αυτό. Τέλος, ακόμη και ο ίδιος ο Ηρακλής στηρίζεται σε ένα δεμάτι μυρτιάς πριν μνηθεί στις Άγρες (εικ.5).¹⁰² Εν κατακλείδι αντιλαμβανόμαστε ότι τα στοιχεία του φωτός, του χορού και της μυρτιάς είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα Ελευσίνια Μυστήρια.

Στίχ. 157: ἀνδρῶν γυναικῶν: Στα Ελευσίνια Μυστήρια συμμετείχαν χωρίς περιορισμούς όχι μόνο άντρες αλλά και γυναίκες και δούλοι¹⁰³. Μάλιστα ο Λυσίας είχε μνήσει την παλλακίδα του την Μετάνειρα μολονότι ήταν σκλάβα.¹⁰⁴

Στίχ.158: οἱ μεμνημένοι: Εδώ έχουμε αναφορά στον χορό των μυστών στον Άδη. Η σχέση τους με τα Ελευσίνια μυστήρια ενισχύεται από την προηγούμενη αναφορά στις μυρτιές, στο φώς και στον χορό που συνοδεύεται από τον ήχο του αυλού.

2.4.2 Διόνυσος και Χάρων

Στίχ. 209-268: Βρισκόμαστε πλέον στον Άδη και ο Διόνυσος που μυείται μπαίνει στην Αχερουσία λίμνη και τη διασχίζει μαζί με τον Χάροντα πάνω σε μια βάρκα. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του από την μια άκρη στην άλλη επιδίδεται σε μια λεκτική μάχη με τους βατράχους. Θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε ότι αυτή η σκηνή απεικονίζει τους λεγόμενους γεφυρισμούς στον ποταμό Κηφισό κατά τη διάρκεια της πομπής από τον Κεραμεικό στην Ελευσίνα.¹⁰⁵

Αναλυτικότερα, βλέπουμε τον Διόνυσο στους στίχους: 221-222 «ἐγὼ δέ γ' ἀλγεῖν ἄρχομαι τὸν ὄρρον, ὦ κοαξ κοαξ» να αναφέρει ότι τον πονά ο πισινός του από τα άσχημα τραγούδια των βατράχων. Στους στίχους 226-227 «ἀλλ' ἔξολοισθ' αὐτῶ κοαξ·

¹⁰² Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και λατρεία*, ό.π., σελ. 104-106

¹⁰³ Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ.284, Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 8.65.4

Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ. 284

¹⁰⁴ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 171

¹⁰⁵ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 233

οὐδὲν γάρ ἐστ' ἄλλ' ἢ κοαξ» αναφέρει ότι οι βάτραχοι πρέπει να χαθούν γιατί μόνο ἀναρθρες κραυγές βγάζουν. Προχωρώντας, στους στίχους: 236-238 «ἐγὼ δὲ φλυκταίνας γ' ἔχω..... ἐκκύπας ἐρεῖ», λέει ότι έχει βγάλει φλύκταινες στον πισινό του, ενώ στους 240-241 « ἄλλ', ὦ φιλωδὸν γένος,..... παύσασθε» τους λέει ειρωνικά να πάψουν. Στους στίχους 250-251 «βρεκεκεκεξ κοαξ κοαξ..... τουτὶ παρ' ὑμῶν λαμβάνω» με ειρωνικότατη χροιά ο Διόνυσος υιοθετεί το τραγούδι των βατράχων. Τέλος, το ίδιο κάνει και στον στίχο 268 « ἔμελλον ἄρα παύσειν ποθ' ὑμᾶς τοῦ κοαξ».

Ἐχουμε ἤδη αναφέρει στην εισαγωγή μας ότι την ἕκτη ημέρα των Ελευσίνιων Μυστηρίων που ονομαζόταν Ἰακχος, οι πανηγυριστές και οι ἄνθρωποι που ἐπρόκειτο να μνηθὸν σταματοῦσαν στον Κηφισὸ και πείραζαν λεκτικά τους περαστικούς. Ἐτσι και ἐδὼ ο Διόνυσος που μυεῖται πειράζει με ἀντίστοιχα λεκτικά πειράγματα τους βατράχους. Επομένως, ἀυτὴ η σκηνὴ μπορεί να ἀπηχεῖ τα βωμολοχικά πειράγματα κατὰ τη διάρκεια της πομπῆς των Ελευσίνιων Μυστηρίων.

Στίχ. 203-4 κᾶτα πῶς δυνήσομαι ἄπειρος ἀθαλάττωτος ἀσαλαμίnius ὦν εἶτ' ἐλαύνειν; Επιπροσθέτως οι στίχοι 203-205 ἔχουν και ἄλλες συνυποδηλώσεις. Ἐτσι ἐδὼ βλέπουμε και την ἀπειρία του Διονύσου. Πρέπει να τον φανταστοῦμε μέσα στη βάρκα με τον χάροντα και να ἰσχυρίζεται ότι εἶναι ἀνίκανος να τραβήξει κουπί. Εδὼ μας θυμίζει την ἀπειρία των μετεχόντων στα Ελευσίνια Μυστήρια που ἦταν καθοδὸν προς την Ελευσίνα. Ἐτσι λοιπὸν και ο Διόνυσος, ὅπως και οι μουῦμενοι στα Ελευσίνια, θα ἀποκτήσει την γνώση που ἀπαιτεῖται για την ευδαιμονία.¹⁰⁶

2.4.3 Ο Διόνυσος συναντὰ την Ἐμπουσα

Στίχ.288: νῆ τὸν Δία θηρίον μέγα: Ο Διόνυσος και ο Ξανθίας βρίσκονται πλέον στην ἀντίπερα ὄχθη της Αχερουσίας λίμνης και περιπλανοῦνται στα σκοτάδια, στίχ.273 «σκοτός καὶ βόρβορος». Εἶπαμε προηγουμένως στην εργασία μας ότι στα Ελευσίνια Μυστήρια τρόμαζαν τον μουῦμενο με σκοτάδια, εἰκόνες ζῶων, με τέρατα, με στεναγμούς κ.α. με σκοπὸ να τον βγάλουν ἀπὸ τη γήινη υπόστασή του. Κατὰ την

¹⁰⁶ Burkot Christina, *The role of ritual in Aristophanic Comedy*, ὁ.π., σελ. 17

διαδικασία αυτή ο μυούμενος περνούσε από τον τρόμο στη γαλήνη, από το σκοτάδι στο φως. Έτσι και εδώ λοιπόν βρισκόμαστε στην στιγμή του φόβου και του σκότους, που αποτελούν απαραίτητες προβαθμίδες για την απόκτηση της μακαριότητας.¹⁰⁷ Δηλαδή βλέπουμε τον Διόνυσο να μυείται στα Μυστήρια.

Στίχ.289-293: δεινόν. παντοδαπὸν γούν γίγνεται·..... ἔμπουσα τοίνυν ἐστί.: Στο σημείο αυτό ο Διόνυσος και ο Ξανθίας συναντούν την Έμπουσα. Είπαμε προηγουμένως ότι η κάθοδος του Ηρακλή με την κάθοδο του Διονύσου έχουν πολλά κοινά στοιχεία. Αναλυτικότερα γνωρίζουμε ότι ο Ηρακλής στον Άδη τρώμαξε με την Μέδουσα. Έτσι και εδώ ο Διόνυσος τρομάζει με την Έμπουσα, ένα τέρας που αλλάζει μορφή και είχε πόδι γαϊδάρου.¹⁰⁸ Προχωρώντας η αναφορά στο φάντασμα της Έμπουσας μας παραπέμπει στα Ελευσίνια Μυστήρια.¹⁰⁹ Πιο συγκεκριμένα γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Μυστηρίων εμφανίζονται τα φάσματα¹¹⁰ μέσα από το σκοτάδι που αποτελεί, όπως αναφέρθηκε, απαραίτητη δοκιμασία για τη μύηση. Στον *Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα*, στίχ. 440 «πρόπολος καὶ ὀπάων ἔπλετ' ἄνασσα» βλέπουμε την Εκάτη να οδηγεί την Δήμητρα στα σκοτάδια για να βρει την κόρη της. Επίσης πιστεύεται ότι η Εκάτη είναι αυτή που στέλνει τα φάσματα στα Ελευσίνια Μυστήρια. Έτσι και εδώ η Έμπουσα είναι σταλμένη από την Εκάτη.¹¹¹

¹⁰⁷ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 144, Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 71

¹⁰⁸ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 234, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 180

¹⁰⁹ Brown Christopher G. «Empousa, Dionysus and the Mysteries: Aristophanes, Frogs», *The Classical Quarterly* (online), Vol. 41, (1991), No. 1, pp. 42, available from: <https://www.jstor.org/stable/639022> (Accessed 23 June 2019)

¹¹⁰ Πλάτωνας, *Φαίδρος*. 250 b-c: «ἐπόμενοι μετὰ μὲν Διὸς ἡμεῖς, ἄλλοι δὲ μετ' ἄλλου θεῶν, εἶδόν τε καὶ ἐτελοῦντο τῶν τελετῶν ἦν θέμις λέγειν/μακαριωτάτην, ἦν ὠργιάζομεν ὀλόκληροι μὲν αὐτοὶ ὄντες καὶ ἀπαθεῖς κακῶν ὅσα ἡμᾶς ἐν ὑστέρω χρόνῳ ὑπέμενεν, ὀλόκληρα δὲ καὶ ἀπλᾶ καὶ ἀτρεμῆ καὶ εὐδαίμονα φάσματα μυούμενοὶ τε καὶ ἐποπεύοντες ἐν αὐγῇ καθαρᾷ, καθαροὶ ὄντες καὶ ἀσήμαντοι τούτου ὃ νῦν δὴ σῶμα περιφέροντες ὀνομάζομεν, ὀστρέου τρόπον δεδεσμευμένοι ».

¹¹¹ Brown Christopher G., «Empousa, Dionysus and the Mysteries: Aristophanes, Frogs», ό.π., pp. 47, Dover Kenneth, *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 230

Παράλειψη θα ήταν να μην αναφερθεί η ομοιότητα του παραπάνω χωρίου με ένα απόσπασμα από τον *Κατάπλου* του Λουκιανού¹¹². Εκεί ο Μικύλλος και ο Κυνίσκος επρόκειτο να δικαστούν στον Άδη ενώπιον του Ραδάμανθη. Καθώς λοιπόν οδηγούνται από τον Ερμή περιπλανούνται στα σκοτάδια και βλέπουν και αυτοί φαντάσματα. Μάλιστα ο Μικύλλος αναφέρει στον Κυνίσκο ότι η εικόνα αυτή είναι ίδια με των Ελευσίνιων Μυστηρίων στα οποία ο Κυνίσκος ήταν μνημένος. «δήλον ὅτι τὰ Ἐλευσίνια— οὐχ ὅμοια τοῖς ἐκεῖ τὰ ἐνθάδε σοι δοκεῖ». Στη συνέχεια ξαφνικά βλέπουν μια μορφή να προβάλλει από το σκοτάδι και να κρατά δάδες, οι οποίες μας παραπέμπουν και αυτές στα Ελευσίνια Μυστήρια. Προχωρώντας η μορφή αυτή είναι η Τισιφώνη. Έτσι λοιπόν όπως στον Λουκιανό έτσι και στον Αριστοφάνη εμφανίζονται δύο μορφές φαντασμάτων στον Κάτω Κόσμο με εκπληκτικές ομοιότητες.¹¹³

Από την άλλη πλευρά ο Stanford¹¹⁴ αναφέρει ότι εδώ ο Αριστοφάνης περιγελά τον φόβο του Αθηναίου πολίτη για τα φαντάσματα και τις δεισιδαιμονίες. Έτσι τα πιο γνωστά φαντάσματα είναι η Λάμια, ο Εφιάλτης, ο Επίαλος, η Μορμώ και η Έμπουσα. Κλείνοντας δεν αποκλείει μια πιθανή ταύτιση της Έμπουσας με την χαλκόποδα Ερινύα.

Σε κάθε περίπτωση καταλήγουμε ότι η αναφορά στην Έμπουσα έχει βαθύτερους συσχετισμούς με τα Ελευσίνια Μυστήρια, γιατί απηχεί τις δοκιμασίες που κάθε μυσούμενος πρέπει να υποστεί.

Στίχ.298-299: οὐ μὴ καλεῖς..... μηδὲ κατερεῖς τοῦνομα.: Αφού λοιπόν ο Διόνυσος συνάντησε την Έμπουσα καταβάλλεται από τον φόβο και λέει στον Ξανθία να μην τον αποκαλεί ούτε Ηρακλή αλλά ούτε Διόνυσο. Εδώ, όπως και πριν, παρατηρούμε αμφισβήτηση της ταυτότητας του Διονύσου. Όπως οι μυσούμενοι υπόκεινταν σε δοκιμασίες, έτσι και ο Διόνυσος υπόκειται σε δοκιμασίες που τον αναγκάζουν να καταλύσει την προσωπικότητά του.¹¹⁵ Θα πρέπει να αναφέρουμε ακόμη ότι οι μνημένοι γνώριζαν ότι η Περσεφόνη, την οποία είχαν δει στον Άδη

¹¹² Sommerstein Alan. H., *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 180

¹¹³ Brown Christopher G., « Empousa, Dionysus and the Mysteries: Aristophanes, Frogs», ό.π., pp. 46

¹¹⁴ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 176-177

¹¹⁵ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 235

μέσω των τρόμων και των βασάνων, αντιπροσώπευε τη δεσμευμένη στην ύλη ανθρώπινη ψυχή. Όμως η υποχθόνια ζωή της είναι ο εξαγνισμός της. Αυτό σημαίνει ότι η ψυχή μπορεί να καθαρθεί μέσω της εκπαιδύσεως, μέσω των δοκιμασιών συνδυαζόμενη πάντοτε με τη μύηση που μας οδηγεί στην υπέρτατη αλήθεια.¹¹⁶

Επιπροσθέτως, εδώ χρειάζεται να αναφέρουμε ότι η ετεροενδυσιομανία του Διονύσου μας θυμίζει και τη Δήμητρα που μεταμφιέστηκε σε γριά γυναίκα¹¹⁷ όταν έχασε την κόρη της. Επομένως, πέρα από την έλλειψη ταυτότητας η ετεροενδυσιομανία έχει ακόμη βαθύτερες ρίζες στα Ελευσίνια Μυστήρια εφόσον απηγεί και τη μεταμόρφωση της Δήμητρας, της Θεάς των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Να δηλωθεί ότι οι δοκιμασίες αυτές του Διονύσου απηγούν τους μετέχοντες στα Μυστήρια από την περιγραφή του Πλούταρχου:¹¹⁸

«Πλάναι τὰ πρῶτα καὶ περιδρομαὶ κοπῶδεις καὶ διὰ σκότους τινὲς ὕποπτοι πορεῖαι καὶ ἀτέλεστοι, εἴτα πρὸ τοῦ τέλους αὐτοῦ τὰ δεινὰ πάντα, φρίκη καὶ τρόμος καὶ ἰδρῶς καὶ θάμβος· ἐκ δὲ τούτου φῶς τι θαυμάσιον ἀπήντησεν καὶ τόποι καθαροὶ καὶ λειμῶνες ἐδέξαντο, φωνὰς καὶ χορείας καὶ σεμνότητος ἀκουσμάτων ἱερῶν καὶ φασμάτων ἁγίων ἔχοντες· ἐν αἷς ὁ παντελής ἤδη καὶ μεμνημένος ἐλεύθερος γεγωνῶς καὶ ἄφετος περιῶν ἐστεφανωμένος ὀργιάζει καὶ σύνεστιν ὀσίοις καὶ καθαροῖς ἀνδράσι, τὸν ἀμύητον ἐνταῦθα τῶν ζώντων <καὶ> ἀκάθαρτον ἐφορῶν ὄχλον ἐν βορβόρῳ πολλῷ καὶ ὀμίχλῃ πατούμενον ὑφ' ἑαυτοῦ καὶ συνελαυνόμενον, φόβῳ δὲ θανάτου τοῖς κακοῖς ἀπιστία τῶν ἐκεῖ ἀγαθῶν ἐμμένοντα. Ἐπεὶ τό γε παρὰ φύσιν τὴν πρὸς τὸ σῶμα τῆ ψυχῆ συμπλοκὴν εἶναι καὶ σύνερξιν ἐκεῖθεν ἂν συνίδοις.»

Στο παραπάνω χωρίο βλέπουμε ότι ο μυσούμενος περνούσε από πολλές δοκιμασίες όπως: περιπλανήσεις σε σκοτάδια, το αίσθημα του πανικού, υποβάλλονταν σε κοπιαστική πορεία, σε ρίγος, ενώ ξαφνικά έβλεπε ένα υπέροχο φως, ξάστερες περιοχές και λιβάδια. Έτσι εμείς τώρα θα δούμε τον χορό των μυημένων που είναι ελεύθεροι από δεσμά και γιορτάζουν την μακαριότητά τους.

¹¹⁶ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 146

¹¹⁷ Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 78

¹¹⁸ Πλούταρχος, *Περί Ψυχής*, απόσπ. 178

2.4.4 Ο χορός των μυημένων

Βρισκόμαστε πλέον στον στίχο 312 κ. εξ. Ένας ήχος από αυλό είναι ευδιάκριτος. Στον στίχο 313-314 ο Διώνυσος μυρίζει καπνό από δάδες. Πρόκειται να πλησιάσουν οι μυημένοι στα Μυστήρια. Εμείς θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε σε αυτό το κεφάλαιο ότι ο χορός των *Βατράχων* αποτελείται κυρίως από Ελευσίνιους Μύστες. Βέβαια τα Ελευσίνια εκείνη την εποχή είχαν προσελκύσει και στοιχεία από την Διονυσιακή λατρεία. Αυτά θα προσπαθήσουμε να τα επισημάνουμε όταν πραγματευτούμε την Διονυσιακή λατρεία στους *Βατράχους*.

Στίχ. 313: ἔγωγε, καὶ δάδων γέ με: Γνωρίζουμε ότι οι δάδες ήταν χαρακτηριστικό μυστηριακών τελετουργιών¹¹⁹ αλλά και των Ελευσινίων Μυστηρίων¹²⁰ (βλ. αναφορά στη λαμπαδηφορία, στίχ.131). Αναλυτικότερα, σύμφωνα με μια μυθολογική παράδοση η Δήμητρα μετά την αρπαγή της Περσεφόνης άναψε λαμπάδες από τον κρατήρα της Αίτνας και περιηγήθηκε σε πολλά μέρη της οικουμένης προς αναζήτηση της κόρης της. Οι Αθηναίοι πρώτοι την δέχθηκαν με ανοιχτές τις αγκάλες και η Δήμητρα ως αντάλλαγμα τους προσέφερε τους δημητριακούς καρπούς. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο οι Αθηναίοι τίμησαν ιδιαίτερα τη θεά και ίδρυσαν προς τιμήν της τα Ελευσίνια Μυστήρια. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με αυτήν τη μυθολογική παράδοση οι πυρσοί κατά την διάρκεια των Μυστηρίων πιθανότατα ανακαλούν την προαναφερθείσα αναζήτηση της Περσεφόνης από τη μητέρα της, τη Δήμητρα.¹²¹ Προχωρώντας, ο χορός στον στίχο 340 παρουσιάζει τον Ίακχο, που μέσα σε εκατό στίχους αναφέρεται δεκατέσσερις φορές, να κρατά λαμπάδες. Έτσι βλέπουμε ότι το χαρακτηριστικό αυτό μας οδηγεί στα προαναφερθέντα Μυστήρια.¹²²

Στίχ. 314-318:μυστικωτάτη..... ὦ Ίακχε.....ὦ δέσποθ'· οἱ μεμυημένοι: Στο σημείο αυτό παρατηρούμε τις λέξεις «μυστικωτάτη και μεμυημένοι» Οι λέξεις αυτές

¹¹⁹ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 180

¹²⁰ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 18

¹²¹ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 130-131

¹²² Burkot Christina, *The role of ritual in Aristophanic Comedy*, ό.π., σελ. 13, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 183

σίγουρα θα έκαναν τους Αθηναίους να θυμηθούν τα Ελευσίνια Μυστήρια. Επίσης η προσφώνηση «ὦ Ἴακχε» μας φέρνει στο νου την πομπή των προαναφερθέντων Μυστηρίων.¹²³

Στίχ.320: τὸν Ἴακχον ὄνπερ Διαγόρας: Εδώ έχουμε μια έμμεση αναφορά στον Διαγόρα. Ο τελευταίος κατηγορήθηκε ότι αποκάλυψε τα μυστικά των Ελευσινίων Μυστηρίων.¹²⁴

Στίχ. 325-326: Ἴακχ', ὦ Ἴακχε, ἐλθὲ τόνδ' ἀνὰ λειμῶνα χορεύσων.: Στο χωρίο αυτό βλέπουμε ότι ο χορός ζητά από τον Ἴακχο να έρθει να δώσει τη χαρά. Επίσης έχουμε αναφορά στα λιβάδια. Αναφέραμε προηγουμένως στην εργασία μας ότι οι μουούμενοι στα Ελευσίνια έβλεπαν τα Ηλύσια Πεδία, και τα λιβάδια των μυημένων, που περιβάλλονταν από το αίσθημα της ευτυχίας. Έτσι και εδώ απηχούνται τα ίδια στοιχεία. Έτσι καταλήγουμε ότι ο χορός συνίσταται από Ελευσίνιους μύστες. Προχωρώντας στους στίχους 341-346: «Ἴακχ', ὦ Ἴακχε,...νυκτέρου τελετῆς φωσφόρος ἀστήρ.....ἀποσεύονται δὲ λύπας» βλέπουμε πάλι την αναφορά στα λιβάδια «λειμών» και την επιδίωξη της ευτυχίας«ἀποσεύονται δὲ λύπας», στοιχεία που επιβεβαιώνουν την παραπάνω θεώρηση.

Στίχ.330: στέφανον μύρτων, θρασεῖ δ' ἐγκατακρούων: Στο σημείο αυτό έχουμε άλλη μια απήχηση των Ελευσινίων Μυστηρίων. Ξέρουμε ότι το ξόανο του Ἰάκχου μεταφερόταν στην πομπή όντας στολισμένο με μύρτους¹²⁵ (για τη σημασία των μύρτων βλ. σχόλ. 154-156). Έτσι και εδώ βλέπουμε τον Ἴακχο να είναι στολισμένος με αυτό το φυτό.

Στίχ.337:ὦ πότνια πολυτίμητε Δήμητρος κόρη: Εδώ βλέπουμε ότι η Περσεφόνη ονομάζεται «Κόρη». Κάτι αντίστοιχο μπορούμε να δούμε και στον Χριστιανισμό όπου η Θεοτόκος Μαρία ονομάζεται «Παρθένος». Ωστόσο η «Κόρη» (Περσεφόνη) είναι το σύμβολο της φυτικής βλάστησης. Είναι αυτή που συμβάλλει στην

¹²³ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ., Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 184

¹²⁴ Dover Kenneth, *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 233, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 183, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 180

¹²⁵ Kerenyi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 106

αναγέννηση όχι μόνο της φύσης αλλά και του ανθρώπου. Έτσι στα Ελευσίνια Μυστήρια η Κόρη συμβολίζει την αθανασία της ψυχής.¹²⁶ Τοιουτοτρόπως λοιπόν ο Ξανθίας οσμίζεται χοιρινό κρέας και επικαλείται την Περσεφόνη, την κυρά που θα χαρίσει την αθανασία της ψυχής στον μούμενο Διόνυσο και θα τον καταστήσει ευδαίμονα.

Στίχ.338: χοιρείων κρεῶν.: Εδώ ο Ξανθίας οσμίζεται χοιρινό κρέας. Το χοιρινό κρέας ήταν συνηθισμένο σφάγιο προς τιμήν της Δήμητρας, ίσως επειδή οι χοίροι ήταν επιδρομείς στα χωράφια και κατέστρεφαν τα σιτηρά¹²⁷. Τέλος, γνωρίζουμε ότι κατά τα Ελευσίνια Μυστήρια, την δεκάτη έκτη του Βοηδρομιώνος οι μύστες έμπαιναν στην θάλασσα και θυσίαζαν στη Δήμητρα χοίρους.¹²⁸

Στίχ.354-370.: Στο χωρίο αυτό έχουμε παρωδία της Προρρήσεως των Ελευσινίων Μυστηρίων. Κατά την Πρόρρηση γνωστοποιούταν στο πλήθος ποιοι δεν μπορούσαν να πάρουν μέρος στα Ελευσίνια Μυστήρια. Έτσι, για παράδειγμα, αποκλείονταν όσοι είχαν διαπράξει φόνο, οι ιερόσυλοι κ.ά.¹²⁹ Επίσης, στους ιερούς χορούς των μνημένων απαγορευόταν να πάρουν μέρος οι αμύητοι στις ελευσίνιες διδαχές, ρήτορες που προτείνουν να κοπούν οι αμοιβές των ποιητών επειδή τον σατίρισαν τις διονυσιακές εορτές, όσοι δεν γνώρισαν τις εορτές των Μουσών και αυτοί που πρόδωσαν την πόλη.¹³⁰ (βλ.παρακάτω)

Ακόμη, όπως έχουμε αναφέρει, ο Αριστοφάνης χρησιμοποίησε την ηθική εντιμότητα των Μυστηρίων για να μπορέσει να την εντάξει στην πολιτική εντιμότητα, η οποία ενδεχομένως να μπορέσει να ανακάμψει την Αθήνα. Για αυτό εξάλλου ο Διόνυσος ζητά έναν δεξιό ποιητή (για την σημασία του όρου «δεξιός», βλ.

¹²⁶ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 122

¹²⁷ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 184

¹²⁸ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.228, Dover Kenneth, *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 237, Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ. 304, Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 102, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 185

¹²⁹ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 228, Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ. 316-320

¹³⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 224-225

σχ. στίχ.66-71). Έτσι εδώ στην Πρόρρηση βλέπουμε ότι ο Αριστοφάνης προσπαθεί να τοποθετήσει τα πολιτικά εγκλήματα σε Ελευσινιακό περιβάλλον.

Αναλυτικότερα γνωρίζουμε ότι στην Αθήνα όποιος είχε απωλέσει τα πολιτικά του δικαιώματα δεν μπορούσε να εισέλθει ούτε σε ναούς. Έτσι και εδώ αναγνωρίζουμε ορισμένα εγκλήματα που επέσυραν την ποινή της Ατιμίας. Μερικά από αυτά είναι: η προδοσία, στίχ.358 «ἢ στάσιν ἐχθρὰν μὴ καταλύει μηδ' εὐκόλος ἐστὶ πολίταις», η δωροδοκία, στίχ.360 «ἀλλ' ἀνεγείρει καὶ ῥιπίζει κερδῶν ἰδίων ἐπιθυμῶν», και η ανατροπή του δημοκρατικού καθεστώτος, στίχ.362 «ἢ προδίδωσιν φρούριον ἢ ναῦς, ἢ τὰ πόρρητ' ἀποπέμπει».¹³¹ Κλείνοντας, κατά τον Αισχύλο, τα παραπάνω εγκλήματα τα διαπράττουν πολιτικοί που εξαπατούν την πόλη και υπεύθυνος για αυτούς παρουσιάζεται ο Ευριπίδης στους στίχους 1085-1086 «καὶ βωμολόχων δημοπιθήκων ἐξαπατώντων τὸν δῆμον ἀεὶ». Επομένως, βλέπουμε τους συσχετισμούς των Ελευσινίων Μυστηρίων με την πολιτική εντιμότητα.¹³² Πρέπει να καθαρθεί ο πολίτης ηθικά για να αναζωπυρωθεί η Αθήνα. Όπως ο Διόνυσος αποκτά την ψυχική καθαρότητα έτσι και ο πολίτης πρέπει να αποκτήσει την πολιτική καθαρότητα. Για αυτό εκδιώχνονται από τα Μυστήρια οι κακοί πολιτικοί.

Στίχ.373-374:λειμώνων ἐγκροῦων κάπισκώπτων: Οι στίχοι αυτοί απηχούν τους «γεφυρισμούς»¹³³. Κατά την πομπή των Ελευσινίων οι ευρισκόμενοι πείραζαν τους περαστικούς με σκωπτικά λόγια.¹³⁴

Στίχ.376: ἡρίστηται δ' ἐξαρκούντως: Στο σημείο αυτό οι απόψεις δίστανται. Γνωρίζουμε ότι την τρίτη και τέταρτη ημέρα των Μυστηρίων νήστευαν και έτρωγαν πλακούντα από μέλι και σουσάμι. Δηλαδή η νηστεία αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος των Ελευσινίων Μυστηρίων.¹³⁵ Έτσι και εδώ μπορούμε να εκλάβουμε το «ἐξαρκούντως» με την έννοια εγκράτεια και ως εκ τούτου να απηχεί την νηστεία των

¹³¹ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 236-237

¹³² Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 227

¹³³ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 191

¹³⁴ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 84

¹³⁵ Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ. 294, Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 134-135

μυστηρίων.¹³⁶ Έτσι θα μπορούσε κάλλιστα να αναφέρεται και στα Ελευσίνια. Από την άλλη πλευρά όμως υπάρχουν μελετητές που υποστηρίζουν ότι ο στίχος αυτός απηχεί το γεύμα που προσέφερε ο χορηγός στον χορό πριν από την παράσταση.¹³⁷

Στίχ.378: Σώτειραν: Πιθανότατα πρόκειται εδώ για την Περσεφόνη. Στην Αθήνα υπήρχε η Αθηνά Σωτεία που συνδέεται με τον Σωτήριο Δία. Όμως πιο πιθανός είναι ο πρώτος συσχετισμός με την Περσεφόνη.¹³⁸

Στίχ.393: νικήσαντα ταινιοῦσθαι: Ο χορός παρακαλά τη Δήμητρα να πάρει το στεφάνι της νίκης που μπορεί να απηχεί το στεφάνι¹³⁹ που φορούσαν οι μουσούμενοι στα Ελευσίνια Μυστήρια.¹⁴⁰

Στίχ.399: ἥδιστον εὐρών, δεῦρο συνακολούθει: Ο στίχος αυτός μας θυμίζει ξεκάθαρα τα Ελευσίνια Μυστήρια. Πρόκειται για έναν ύμνο στον Ίακχο. Προχωρώντας, το χωρίο αυτό μας οδηγεί συνειρμικά στον Ηρόδοτο όπου ο «μυστικός Ίακχος» ηχούσε υπερφυσικά την ώρα που η πομπή των Ελευσινίων έκανε την εμφάνισή της στη Σαλαμίνα¹⁴¹

Στίχ.402: πολλήν ὁδὸν περαίνεις: Η αναφορά στην Οδό θα μπορούσε να μας οδηγήσει συνειρμικά στην πομπή (των 30 χιλιομέτρων) των Ελευσινίων Μυστηρίων από τον Κεραμεικό στην Ελευσίνα.¹⁴² Ακόμη, εδώ μπορεί να υπονοείται ότι η διαδικασία της μύησης είναι επώδυνη και ο χορός να ζητά από τον Ίακχο βοήθεια.

¹³⁶ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 191

¹³⁷ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 60, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 190

¹³⁸ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.229, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 190, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 191

Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 229

¹³⁹ Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ. 332

¹⁴⁰ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 229

¹⁴¹ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 8.65.1-8.65.3

¹⁴² Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 229

Κάτι αντίστοιχο βλέπουμε και στις *Βάκχες*, όταν ο Τειρεσίας εύχεται «ὁ θεὸς ἀμοχθὶ κεῖσε νῶν ἡγήσεται»¹⁴³.

Στίχ.406: ῥάκος: Ιδιαίτερα σημαντική λέξη. Γνωρίζουμε ότι στα Ελευσίνια Μυστήρια φορούσαν απλά ρούχα. Ρούχα ιδιαίτερα φτωχικά.¹⁴⁴ Έτσι και εδώ η λέξη «ῥάκος» πιθανώς να αναφέρεται στο έθιμο του να φορούν παλιά ρούχα στις πομπές των Μυστηρίων.¹⁴⁵

Στίχ. 419 κ. εξ.: Όπως στους στίχους 209-268 έτσι και εδώ απηχούνται οι λεγόμενοι «γεφυρισμοί» που λάμβαναν χώρα κατά την πομπή των Ελευσινίων Μυστηρίων.¹⁴⁶ Εδώ όμως οι γεφυρισμοί αυτοί είναι διαφορετικοί από εκείνους που είδαμε στους στίχους 209-268 με την έννοια ότι εδώ απηχούνται ιδιαίτερες αναφορές σε πολιτικά θέματα της εποχής και εφόσον πιο πάνω αποδείξαμε ότι τα Μυστήρια συμβάλλουν στην κοινωνική ευημερία θα ήταν τεράστια παράλειψη να μην αναφερθούμε σε αυτούς τους γεφυρισμούς. Έτσι εδώ διακωμωδούνται πολιτικά πρόσωπα σε ιαμβικό ρυθμό¹⁴⁷:

Στίχ. 417-421: σκόψωμεν Αρχέδημον,..... κᾶστιν τὰ πρῶτα τῆς ἐκεῖ μοχθηρίας: Εδώ βλέπουμε να κατηγορείται ο Αρχέδημος ως ξένος και παλιάνθρωπος. Στους στίχ.422-423, «τὸν Κλεισθένους δ' ἀκούω..... ἐν ταῖς ταφαῖσι πρῶκτὸν» παρατηρείται αναφορά στον Κλεισθένη η οποία δεν είναι διόλου τυχαία. Ο τελευταίος προωθούσε την παθητική ερωτική συνεύρεση.

Στίχ.428: καὶ Καλλίαν γέ φασι: Η αναφορά στον Καλλία μας δείχνει ένα άτομο χωρίς εγκράτεια που σπατάλησε όλη του την περιουσία.¹⁴⁸

¹⁴³ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ. 194

¹⁴⁴ Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 106

¹⁴⁵ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 192, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 193

¹⁴⁶ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.227

¹⁴⁷ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 236-238

¹⁴⁸ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 248-249, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 193-195, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 195-197

Συμπερασματικά τα προαναφερθέντα πρόσωπα δεν είναι δεκτά ούτε στην πολιτική ζωή αλλά ούτε στην θρησκευτική διότι είναι ηθικά και πολιτικά βέβηλα.

2.4.5 Ο Διόνυσος συναντά τον Αιακό

Στους στίχ.494-497: ἴθι νυν, ἐπειδὴ ληματίας κἀνδρεῖος..... ἐν τῷ μέρει, 522-525: ἐπίσχες, οὔτος..... Ἡρακλέα ἔνεσκεύασα;..... οἴσεις πάλιν τὰ στρώματα.; και 584-588: οἶδ' οἶδ' ὅτι θυμοῖ..... κἀρχέδημος ὁ γλάμων: βλέπουμε διαρκείς αλλαγές στην εμφάνιση του Διονύσου. Οι συνεχόμενες μεταβολές στην ταυτότητα δηλώνουν προβλήματα στην ταυτότητα. Ουσιαστικά ο Διόνυσος είναι ο θεός του θεάτρου που μυείται στα Ελευσίνια Μυστήρια. Ακόμη, αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ Αθήνας και Κάτω Κόσμου και είναι ο μοναδικός αγωγός που προσπαθεί να φέρει και πάλι την ελπίδα στην Αθήνα.¹⁴⁹

Στίχ.633: μαστιγωτέος, 654: κρομμύων ὀσφραίνομαι: Στους στίχους αυτούς βλέπουμε την αναφορά στο μαστίγωμα και στο κρεμμύδι. Γνωρίζουμε ότι το κρεμμύδι αποτελούσε μέσο εξαγνισμού μαζί με το μαστίγωμα. Εδώ ο Διόνυσος μαστιγώνεται και από τον πόνο δακρύζει και αυτό το αποδίδει στην οσμή του κρεμμυδιού (εικ.6). Απόδειξη για αυτό αποτελούν οι περίφημες τοιχογραφίες από τον Οίκο των Μυστηρίων στην Πομπηία, όπου δίπλα σε μια γυναίκα στέκεται μια θεϊκή μορφή, όπως τουλάχιστον υποδηλώνουν τα φτερά, με μαστίγιο. Έτσι λοιπόν αυτή η μορφή ερμηνεύεται συμβολικά ως «εξαγνισμός»¹⁵⁰. Κλείνοντας, εδώ ο Διόνυσος θα εξαγνιστεί καθότι αυτό επιβάλλει η μύση του.

2.4.6 Ο χορός των μνημένων (Στίχοι 674-737)

Όπως και πριν, έτσι και εδώ ο ιερός χορός των Μυστών επικρίνει δύο σύγχρονα του Αριστοφάνη πολιτικά πρόσωπα, συμφύροντας με αυτόν τον τρόπο την ηθική αγνότητα που απαιτούν τα Ελευσίνια Μυστήρια με εκείνη την πολιτική αγνότητα που

¹⁴⁹ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 235, Thierry Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, ό.π., σελ. 137

¹⁵⁰ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 234-235

απαιτεί μια ευημερούσα κοινωνία. Έτσι και εδώ απηχούνται οι λεγόμενοι «γεφυρισμοί».

Στίχ.679: φιλοτιμότεραι Κλεοφῶντος: Στο χωρίο αυτό λοιδορείται ιδιαίτερα ο Κλεοφών. Ο τελευταίος κατηγορείται ότι είναι ξένος (από θρακιώτισσα μάνα) και ότι η ομιλία του είναι βάρβαρη, δηλαδή ακατανόητη¹⁵¹. Έτσι λοιπόν απαγορεύεται και σε αυτόν η είσοδος στα Ελευσίνια, όπως και στους ανήθικους πολιτικούς που είδαμε πριν (παρωδία της Προρρήσεως), επειδή δεν μιλούσε Ελληνικά (βλ.σχόλ.στίχ.354-370).¹⁵² Από την άλλη πλευρά όμως ο Λυσίας¹⁵³ φαίνεται να τον υπερασπίζεται και να λέει πως ο πατέρας του ήταν επιφανής Αθηναίος.

Στίχ. 709: Κλειγένης ὁ μικρός: Ο Κλειγένης ήταν ιδιοκτήτης δημοσίου λουτρού και πλυντηρίου ρούχων. Ο Αριστοφάνης τον διακωμωδεί, διότι έδινε στους πελάτες νοθευμένα απορρυπαντικά.¹⁵⁴ Ποια όμως η συσχέτισή του με τα Μυστήρια; Γνωρίζουμε ότι τα Ελευσίνια Μυστήρια απαιτούσαν καθαρότητα όχι μόνο ψυχική αλλά και σωματική. Για αυτό εξάλλου γινόταν και τελετουργικό λουτρό στη θάλασσα. Έτσι λοιπόν ο Κλειγένης πρέπει και αυτός να αποκλειστεί από τα Ελευσίνια καθότι συνέβαλλε στην αύξηση των ακάθαρτων ανθρώπων. Δηλαδή, στα Ελευσίνια απαγορεύονταν να εισέλθουν οι μίαιοι και οι τελετουργικά ακάθαρτοι.¹⁵⁵

Στίχ.718-725: πολλάκις γ' ἡμῖν ἔδοξεν ἢ πόλις πεπονθέναι..... πονηροῖς χαλκίοις: Στο σημείο αυτό βλέπουμε ότι τα παλιά Αθηναϊκά νομίσματα έχουν εκδιωχθεί και στη θέση τους έχουν μπει τα καινούργια χάλκινα νομίσματα. Το ίδιο λοιπόν συμβαίνει και με τους πολιτικούς. Δεν υπάρχουν πλέον οι γνήσιοι πολιτικοί, οι ενάρετοι ηθικά και πολιτικά. Αντίθετα τώρα στην Αθήνα υπάρχουν οι κοκκινομάλληδες ξένοι και οι βέβηλοι πολιτικοί, στίχ.730 «τοῖς δὲ χαλκοῖς καὶ ξένοις

¹⁵¹ Μαυρόπουλος Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης*, Βάτραχοι, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα, 2008, σελ. 278, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 225

¹⁵² Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 238

¹⁵³ Λυσίας, *Κατά Αγοράτου ενδείξεως*, 8-12, *Κατά Νικομάχου*, 12-13

¹⁵⁴ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 218, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 230

¹⁵⁵ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 239

καὶ πυρρίαις». ¹⁵⁶Ἐτσι ὁ μίαιρος καὶ ὁ βάρβαρος ἀντικατέστησε τὸν γνήσιο Ἀθηναῖο. Αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ πολιτικοὶ ἀποκλείονται ἀπὸ τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια καὶ ἐφόσον ἡ Ἀθήνα ἔχει τέτοιους πολιτικούς καὶ ἀφοῦ ἔχει ἀπολέσει τὴν παλιά της παιδεία καὶ ἀρετή, θα καταστραφεῖ. Ἡ Ἀθήνα σαπίζει ἀπὸ τὰ ἐντόσθιά της.

Στίχ.688: ἐξιῶσαι τοὺς πολίτας κάφελειν τὰ δείματα: Ἐδῶ ὁ ἱερός χορός τῶν Μυστῶν δηλώνει ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει χώρος γιὰ ὅλους στα Ἐλευσίνια Μυστήρια. Νὰ ὑπάρχει χώρος καὶ γιὰ τὸν δούλο, καὶ γιὰ τὸν ἐλεύθερο καὶ νὰ ἀποκλείονται οἱ βέβηλοι καὶ οἱ βάρβαροι. Ὅμως ὁ χορός ἐκλιπαρεῖ νὰ μὴν ἀποκλείονται ἀπὸ τὰ Μυστήρια οἱ καλοὶ πολίτες ἐπειδὴ ἔπεσαν σὲ ἓνα καὶ μόνον πολιτικὸ σφάλμα. Γιατί τότε θα προκύψει σύγχυση τοῦ γνήσιου πολίτη καὶ τοῦ δούλου. Τότε θα καταστραφεῖ ἡ ἐνότητα τῆς πόλης, ὅπως ἀκριβῶς ἐγίνε στις Ἀργινούσες ὅπου πολλοὶ δούλοι βρέθηκαν νὰ εἶναι σὲ καλύτερη θέση ἀπὸ τοὺς γνήσιους Ἀθηναίους. Αὐτὴν τὴν σύγχυση τὴ βλέπουμε καὶ στὴ σχέση τοῦ Ξανθία καὶ τοῦ Διονύσου στὴν ἀρχὴ τῆς κωμωδίας τῶν *Βατράχων*. ¹⁵⁷

2.4.7 Ποιητικὸς Ἀγὼν: Ὁ Διόνυσος ὡς ἀναγνωρισμένος κριτὴς καὶ Θεὸς ἀπὸ τὸν Πλούτωνα

Βρισκόμεθα πλέον στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ ἐργου, ὅπου ὁ Διόνυσος ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὸν Πλούτωνα ὡς κριτὴς τοῦ ἀγῶνα καὶ θεὸς τοῦ θεάτρου. Ἐχει πλέον βρεῖ τις θεϊκὲς τοῦ ιδιότητες. ¹⁵⁸ Ἡ ἀπόκτηση τῶν ιδιοτήτων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Διόνυσο μας δείχνει ὅτι ἡ μύησή του ὀλοκληρώνεται καὶ ὁ ἴδιος ἀναδιοργανώνεται ψυχικὰ καὶ ἠθικὰ. Βρισκόμαστε δηλαδὴ στὴν μετάβαση αὐτοῦ ποὺ ἡ Lada ἀναφέρει ὡς ἐπανεένταξη τοῦ μουόμενου στὴν κοινωνία ποὺ υποδηλώνει ὅτι ὁ μουόμενος,

¹⁵⁶ Bowie Angus M, *Ἀριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία καὶ Κωμωδία*, ὁ.π., σελ. 240

¹⁵⁷ Bowie Angus M, *Ἀριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία καὶ Κωμωδία*, ὁ.π., σελ. 240-241

¹⁵⁸ Thiercy Pascal, *Ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ἡ Ἀρχαία Κωμωδία*, ὁ.π., σελ. 136

δηλαδή ο Διόνυσος, σιγά-σιγά επαναπροσδιορίζει τον εαυτό του και ετοιμάζεται για την ένταξή του στην κοινωνία ως πεφωτισμένος πλέον.¹⁵⁹

Στίχ. 745: ΞΑ. χαίρεις, ικετεύω; Δούλ. μάλλ' έποπτεύειν δοκῶ: Σε αυτό το χωρίο παρατηρούμε τον πολύ σημαντικό όρο «έποπτεύειν». Οι επόπται ήταν ο ανώτερος βαθμός μύησης στα Ελευσίνια Μυστήρια.¹⁶⁰

Είδαμε στο πρώτο μέρος των *Βατράχων* τα Ελευσίνια Μυστήρια να κατέχουν σημαντικό πολιτικο-κοινωνικό ρόλο. Έναν ρόλο βαρύνουσας σημασίας για την ανάπλαση της Αθήνας που κατέρρεε. Έτσι και στο δεύτερο μέρος τα Μυστήρια κατέχουν σημαντικότερο ρόλο στην κοινωνία και στην πολιτική.

Στίχ. 761-764: νόμος τις ένθάδ' έστι κείμενος..... έν πρυτανείῳ λαμβάνειν: Στο σημείο αυτό βλέπουμε ότι η διαμάχη ανάμεσα στους δύο ποιητές περιγράφεται ως «Στάσις». Ο καλύτερος ποιητής πρόκειται να τιμηθεί με δωρεάν σίτιση στο Πρυτανείο. Το Πρυτανείο ήταν μέγαρο που στέγαζε τις αρχές της πόλεως. Η δωρεάν σίτιση προσφέρονταν μόνο σε Αθηναίους πολίτες που προσέφεραν εξαιρετικές υπηρεσίες στο κράτος.¹⁶¹

Στίχ.779: ό δήμος, 783: τὸ χρηστόν: Εδώ βλέπουμε τους υποστηρικτές κάθε πλευράς να περιγράφονται με πολιτικούς όρους.¹⁶²Επομένως, από τα παραπάνω κατανοούμε ότι τα Μυστήρια στον Αγώνα έχουν και πολιτική συμβολή. Εξάλλου αυτό το είδαμε και στην αρχή της εργασίας μας όπου σχολιάσαμε την επιλογή του Αισχύλου και όχι του Ευριπίδη από τον Διόνυσο (βλ. σχ. Στιχ. 66-71). Επίσης θα το

¹⁵⁹ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 46-47

¹⁶⁰ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 242, Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 285, Κουρτίδου Κωνσταντίνου.Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 155, Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 125-126, Μαυρόπουλος Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης Βάτραχοι*, ό.π., σελ.279, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 221, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 236

¹⁶¹ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 222, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 237-238

¹⁶² Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 242

δούμε και στο τέλος της εργασίας μας όταν ο Διόνυσος θα ρωτήσει για τον Αλκιβιάδη.

Στίχ.847-851: ἄρν' ἄρνα μέλανα, παῖδες, ἐξενέγκατε·.....ὦ πολυτίμητ' **Αἰσχύλε.:** Εδώ αντικρίζουμε τον Διόνυσο να ζητά αρνί μαύρο για να θυσιαστεί πριν αρχίσει ο ποιητικός αγώνας μεταξύ Αισχύλου και Ευριπίδου. Μια τέτοια θυσία βλέπουμε και στα Ελευσίνια Μυστήρια.¹⁶³ Ξέρουμε ότι στα Μυστήρια προσφερόταν για θυσία ο χοίρος. Επομένως έχουμε ως κοινό τη θυσία. Επιπροσθέτως στον στίχο 851 βλέπουμε τον Διόνυσο να χρησιμοποιεί το ίδιο επίθετο που χρησιμοποιήθηκε για τον Ίακχο «πολυτίμητ'» στους στίχους: 324 «Ίακχ', ὦ πολυτίμητ'» και 398 «Ίακχε πολυτίμητε» και για την Περσεφόνη στον στίχο 337 «ὦ πότνια πολυτίμητε Δήμητρος κόρη». Επομένως βλέπουμε μια συγκεκαλυμμένη χροιά των Ελευσινίων μυστηρίων.¹⁶⁴

Στίχ.871-874: ἴθι νυν λιβανωτὸν..... μέλος ὑπάσατε: Σε αυτήν την σκηνή παρατηρείται έντονη χροιά της τελετουργίας. Αντικρίζουμε τον Διόνυσο να ζητά λιβάνι και να ετοιμάζεται για προσφορά στους θεούς. Το λιβάνι και η φωτιά που απαιτείται για να καεί είναι απαραίτητα στην επίκληση των θεών. Λίγο αργότερα στο στίχο 885 «εὔχεσθε δὴ καὶ σφῶ τι πρὶν τᾶπη λέγειν» ο Διόνυσος ζητά από τους δύο ποιητές να προσευχηθούν. Ο Αισχύλος, ως γεννημένος στην Ελευσίνα¹⁶⁵, στον στίχο 886 «Δήμητερ ἢ θρέψασα» προσεύχεται στη Δήμητρα. Αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο. Ξέρουμε ότι τα Ελευσίνια Μυστήρια ήταν αφιερωμένα στη θεά Δήμητρα και στην κόρη της, την Περσεφόνη.¹⁶⁶

Στίχ.912-927: Ἀχιλλῆα τιν' ἢ Νιόβην,..... σαφὲς δ' ἂν εἶπεν οὐδὲ ἕν: Εδώ βλέπουμε τον Ευριπίδη να κατηγορεί στον Διόνυσο τον Αισχύλο για ήρωες σιωπηλούς και ήρωες που εκφράζονται με ακατανόητη γλώσσα. Αυτή ακριβώς η

¹⁶³ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 134

¹⁶⁴ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 247-248

¹⁶⁵ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 18

¹⁶⁶ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 243, Μαυρόπουλος, Γ. Θεόδωρος, *Αριστοφάνη Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 282, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ.233, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 254

σκηνή απηχεί Ελευσίνιες ρίζες. Αναλυτικότερα στον *Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα* στους στίχους 197-201¹⁶⁷:

«ένθα καθεζομένη προκατέσχετο χερσὶ καλύπτρην·
δηρὸν δ' ἄφθογγος τετιμημένη ἦστ' ἐπὶ δίφρου,
οὐδέ τιν' οὔτ' ἔπει προσπτύσσετο οὔτε τι ἔργω,
ἀλλ' ἀγέλαστος, ἄπαστος ἐδητύος ἠδὲ ποτῆτος
ἦστο πόθῳ μινύθουσα βαθυζώνιοιο θυγατρός»

βλέπουμε τη Δήμητρα να κάθεται καλυμμένη και σιωπηλή ως ένδειξη πένθους επειδή έχει χάσει την κόρη της. Επομένως αυτή η σκηνή απηχεί τη σκηνή αυτή με τη Δήμητρα.¹⁶⁸

Πρέπει να τονιστεί ότι η παραπάνω περιγραφή φέρει ομοιότητες με τον τρόπο μύησης στα Ελευσίνια κατά την θρόνωση. Έτσι μια τέτοια απεικόνιση βλέπουμε στη μύηση του Ηρακλή που απεικονίζεται στη σαρκοφάγο Torre Nova (εικ.1) και στην υδρία Lonatelli (εικ.2). Εκεί ο Ηρακλής κάθεται πάνω σε ένα κάθισμα που είναι στρωμένο με δέρμα. Το κεφάλι του είναι καλυμμένο και μια ιέρεια φαίνεται να τον πλησιάζει με δαυλό ή βεντάλια.¹⁶⁹

Επιπροσθέτως, γνωρίζουμε ότι στα Ελευσίνια Μυστήρια υπήρχε η γλώσσα-γρίφος. Δηλαδή δε λεγόταν τίποτε το ξεκάθαρο. Έτσι απηχούνται εδώ στίγματα της μυητικής τελετής των Ελευσινίων. Εδώ υπάρχει αναφορά στην Τραγωδία του Αισχύλου *Φρύγες*. Επιπροσθέτως, η αναφορά στη Νιόβη δεν είναι τυχαία. Τα παιδιά της Νιόβης έμειναν άταφα εννέα ημέρες, όπως και η Δήμητρα περιπλανιόταν εννέα ημέρες. Ακόμη η Νιόβη όπως και η Δήμητρα όταν πενθούσε το παιδί της καθόταν άφωνη και καλυμμένη.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Παπαδίτσας Δημήτρης Π., Λαδιά Ελένη, *Ομηρικοί Ύμνοι*, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, εκδ.Εστίας, Αθήνα, 2010, σελ. 23

¹⁶⁸ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 248

¹⁶⁹ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 248-249

¹⁷⁰ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 244-245, Μαυρόπουλος, Γ. Θεόδωρος, *Αριστοφάνης, Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 282

Στίχ.962: οὐδ' ἐξέπληττον αὐτούς: Στο σημείο αυτό παρατηρούμε αναφορά στον όρο «Ἐκπληξη». Το τελευταίο συναίσθημα γνωρίζουμε ότι είναι βασικό χαρακτηριστικό στις μυστικιστικές τελετές και ιδίως των Ελευσινίων Μυστηρίων.¹⁷¹ Η απόδειξη των λεγομένων αυτών βρίσκονται και στον Πλάτωνα¹⁷², όπου ο Σωκράτης αναφέρει ότι οι ψυχές που έχουν καλή μνήμη καταλαμβάνονται από ἐκπληξη όταν βλέπουν κάποιο ομοίωμα που τους θυμίζει τον υπερβατό Κόσμο. Έτσι λοιπόν και οι μυσούμενοι στα Ελευσίνια Μυστήρια διακατέχονταν από το αίσθημα της ἐκπληξης κατά τη διάρκεια της μύησής τους.

Στίχ.1422: *περὶ Ἀλκιβιάδου τίν' ἔχετον γνώμην ἐκάτερος;* : Ο Αλκιβιάδης έχει άμεση σχέση με τα Ελευσίνια Μυστήρια. Μάλιστα γνωρίζουμε ότι είχε κατηγορηθεί για αποκάλυψη και παρωδία των ιερών μυστικών. Ωστόσο, το πολιτικό ερώτημα που θέτει ο Διώνυσος στους δύο τραγικούς ποιητές δεν είναι διόλου τυχαίο. Προχωρώντας στο στίχο 992 «τάδε μὲν λεύσσεις, φαίδιμ' Ἀχιλλεῦ» ο χορός συνδέει τον Αισχύλο με τον Αχιλλέα. Θα πρέπει επομένως να σκεφτούμε ότι ενδεχομένως ο Αισχύλος, ο Αχιλλέας και ο Αλκιβιάδης να συνδέονται μεταξύ τους και συμβολικά μπορούν να βοηθήσουν στην αναγέννηση της Αθήνας.¹⁷³

Αναλυτικότερα γνωρίζουμε ότι ο Αλκιβιάδης ήταν ένας εξαιρετικός στρατηγός. Ένας στρατηγός που μπορούσε να νικήσει τους Πελοποννησίους και να αναζωπυρώσει τη χαμένη αίγλη της Αθήνας. Ωστόσο ποτέ δεν ανακλήθηκε από την εθελοντική εξορία του στη Θρακική Χερσόνησο.¹⁷⁴ Από την άλλη πλευρά ο Αχιλλέας ήταν ένας ανυπέρβλητος στρατιώτης στην Τρωική εκστρατεία. Ένας στρατιώτης που η απουσία του από το πεδίο της μάχης λόγω του θυμού του για τον Αγαμέμνονα σηματοδότησε την προσωρινή ήττα των Αχαιών. Όπως ακριβώς έγινε και με τους Αθηναίους όταν αποστασιοποιήθηκε ο Αλκιβιάδης. Εδώ τώρα θα πρέπει να συνδέσουμε και τον Αισχύλο που σύμφωνα με τον Διώνυσο η Αθήνα πεθαίνει

¹⁷¹ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 236-237

¹⁷² Πλάτωνας, *Φαίδρος*, 250a-b « αὐται δέ, ὅταν τι τῶν ἐκεῖ ὁμοίωμα ἴδωσιν, ἐκπλήττονται καὶ οὐκέτ' <έν> αὐτῶν γίνονται, ὃ δ' ἔστι τὸ πάθος ἀγνοοῦσι διὰ τὸ μὴ ἰκανῶς διαισθάνεσθαι»

¹⁷³ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 19-20

¹⁷⁴ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 370-371, Μαυρόπουλος, Γ. Θεόδωρος, *Αριστοφάνης Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 298-299, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 284, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 323

επειδή δεν έχει άξιους ποιητές. Αυτός λοιπόν ο άξιος ποιητής που θα σώσει την Αθήνα δε θα είναι τελικά ο Ευριπίδης αλλά ο Αισχύλος. Έτσι τίθεται το ερώτημα να επιστρέψει ο Αχιλλέας- Αλκιβιάδης στην Αθήνα ή ο Αχιλλέας –Αισχύλος; Τελικά ο Διόνυσος θα επιλέξει τον Αισχύλο.¹⁷⁵

Εν κατακλείδι, είδαμε πως στο έργο η ελευσίνια ηθική και η πολιτική ηθική είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και αποτελούν τη μοναδική ελπίδα για την επανίδρυση της Αθήνας των Περσικών πολέμων.

Στίχ.1482: μακάριός γ' άνήρ ἔχων: Εδώ ο χορός των Μυστών απευθύνει μακαρισμό στον Αισχύλο. Ο μακαρισμός γνωρίζουμε ότι ήταν βασικό στοιχείο στις μυστικιστικές μύσσεις¹⁷⁶ αλλά και στα Ελευσίνια Μυστήρια.¹⁷⁷

Στίχ. 1503-1514: πολλοὶ δ' εἰσὶν.....κατὰ γῆς ταχέως ἀποπέμψω: Τώρα πλέον ο Διόνυσος έχει βρει την ταυτότητά του και την θρησκευτική του ιδιότητα, ως θεός του θεάτρου. Έτσι λοιπόν ανεβαίνει επάνω στη γη μαζί με τον Αισχύλο με σκοπό να επαναφέρει την αρμονία και την τάξη. Κατά τον τρόπο αυτό η ανάσταση του Αισχύλου και η κατάβαση των κακόν στον Άδη δηλώνει ότι η μύηση απεικονίζει το συμβολικό θάνατο και την αναγέννηση της ψυχής.¹⁷⁸

Στίχ. 1525: λαμπάδας ἱεράς, χᾶμα προπέμπετε: Βρισκόμαστε πλέον στο τέλος του έργου. Το έργο επισφραγίζεται με τη λάμψη των δαυλών. Έτσι οι μύστες οδηγούμενοι από τον Ιεροφάντη ακολουθούν τον Αισχύλο και τον Διόνυσο-Ίακχο. Ακριβώς αυτή η σκηνή μας θυμίζει τη λαμπαδηφορία (βλ. σχ. 131).

Κλείνοντας το εν λόγω κεφάλαιο παρατηρούμε ότι η χροιά των Ελευσίνιων Μυστηρίων είναι διάχυτη μέσα στο έργο. Στο πρώτο μέρος, είναι φανερή ευδιάκριτα. Έτσι, μελετήσαμε την πρόρρηση, την κάθοδο, τις αλλαγές στην ταυτότητα, τους γεφυρισμούς, τα τέρατα και τον χορό των μυημένων. Αντίθετα στο δεύτερο μέρος

¹⁷⁵ Sommerstein Alan. H., Aristophanes, *Frogs*, ό.π., σελ. 20

¹⁷⁶ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 247, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 330

¹⁷⁷ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.142, Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ. 138

¹⁷⁸ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 247-8

είναι συγκεκαλυμμένη, όχι όμως απύσασ. Έτσι είδαμε τη θρόνωση, περαιτέρω δοκιμασίες και τέλος την αναγέννηση. Ακόμη αποδείξαμε ότι τα Ελευσίνια Μυστήρια είναι άμεσα συνδεδεμένα με την πόλη της Αθήνας. Είναι τόσο άρρηκτα δεμένα που αν προσπαθούσαμε να τα απομονώσουμε, τότε θα καταστρέφαμε ολόκληρη τη δομή της Αθήνας. Έτσι ο Ευριπίδης προσπαθεί μέσα από τους Βατράχους να δώσει μια ελπίδα αναζωπύρωσης της πόλης συμφύροντας την ηθική ευλάβεια που χρειάζεται για τα Μυστήρια με εκείνη της πολιτικής καθαρότητας και σεμνότητας που απαιτείται για την πολιτική ευημερία.

Αφού λοιπόν ολοκληρώσαμε την ανάλυση των Ελευσίνιων Μυστηρίων, θα περάσουμε στην κειμενοκεντρική επισκόπηση των Διονυσιακών Μυστηρίων.

2.5 Τα Διονυσιακά Μυστήρια

Μελετώντας τους Βατράχους του Αριστοφάνη παρατηρούμε ότι ο κεντρικός ήρωας είναι ο Διόνυσος, ο Θεός του θεάτρου. Από την αρχή μέχρι το τέλος βλέπουμε τη μύσή του. Όπως αναφέραμε στην εισαγωγή μας οι Βάτραχοι είναι ένα αμάγαμα πολλών Μυστηρίων. Έτσι λοιπόν στο εν λόγω κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τα Διονυσιακά Μυστήρια καθώς επίσης να επισημάνουμε τη λειτουργία τους στο έργο.

2.5.1 Ο Διόνυσος, ο Ξανθίας και ο Ηρακλής

Στίχ.22: ὄτ' ἐγὼ μὲν ὦν Διόνυσος, υἱὸς Σταμνίου: Στο σημείο αυτό βλέπουμε ένα παρά προσδοκίαν αστείο. Αντικρίζουμε τον Διόνυσο να λέει ότι είναι γιος του κρασοκανάτα, ενώ θα περιμέναμε να πει ότι είναι γιος του Διός. Θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε ότι η αναφορά αυτή δεν είναι τυχαία και ότι η γενική «Σταμνίου» παραπέμπει στο αγγείο «στάμνος»¹⁷⁹ που έχει σχέση με τα Λήνια.¹⁸⁰ Επίσης, έχουμε αγγεία και κούπες που μαρτυρούν τη σχέση του Διονύσου με το κρασί. Έτσι βλέπουμε το πρόσωπό του ζωγραφισμένο πάνω σε κανάτες κρασιού και σε αποθηκευτικά δοχεία (εικ.7).

¹⁷⁹ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 193, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 158

¹⁸⁰ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 139

Αναλυτικότερα, Οι δραματικοί αγώνες στην Αττική είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα και ήταν άμεσα συνδεδεμένοι με τον Διόνυσο. Στην Αθήνα υπήρχαν τέσσερις εορτές προς τιμήν του Διονύσου: τα κατ' αγρούς Διονύσια, τα Λήναια, τα Ανθεστήρια και τα εν Άστει ή Μεγάλα Διονύσια.¹⁸¹ Στα Λήναια που μας απασχολούν γνωρίζουμε ότι υπεύθυνος ήταν ο άρχων βασιλεύς. Εορτάζονταν το μήνα Γαμηλιώνα (14ή 15 Ιανουαρίου-12 ή 15 Φεβρουαρίου). Λόγω του χειμώνα η φύση ήταν νεκρή έτσι το περιεχόμενο των ασμάτων ήταν λυπηρό και σεμνό. Από το λυπητερό και σεμνό άσμα προήλθε η τραγωδία. Ωστόσο στα Λήναια παρουσιάζονταν περισσότερες Κωμωδίες, επειδή η γιορτή ήταν χειμωνιάτικη και ο καιρός δεν επέτρεπε στους ξένους να έρθουν στην Αθήνα και να μάθουν τα κακώς κείμενα της πόλεως. Για την ονομασία υπάρχουν δύο ερμηνείες. α) Από το «λήναι» (=βάκχες, μαινάδες) και β) από το «λήνος» (=πατητήρι, το μέρος όπου πατούσαν το σταφύλι). Έτσι ίσως εδώ να αντανακλάται η σχέση του αγγείου «στάμνος» με τα Λήναια που έχουν σχέση και με το κρασί. Ακόμη είδαμε ότι τα Λήναια έχουν άμεση σχέση και με τις μαινάδες που αποτελούν κατεξοχήν διονυσιακό στοιχείο.¹⁸²

Στίχ.23: αὐτὸς βαδίζω καὶ πονῶ, τοῦτον δ' ὄχῳ: Εδώ βλέπουμε τον Διόνυσο να αναφέρει ότι πονά καθώς βαδίζει κουβαλώντας τον Ξανθία. Γνωρίζουμε ότι στις μυστικιστικές λατρείες οι μούμενοι υπόκεινταν σε κοπιαστικές δοκιμασίες με σκοπό να αποδυθούν τον προηγούμενο χαρακτήρα τους.¹⁸³ Έτσι ακριβώς γινόταν και στη Διονυσιακή λατρεία. Αναλυτικότερα το γεγονός αυτό μπορούμε να το δούμε στις *Βάκχες*¹⁸⁴ του Ευριπίδη όπου επαναλαμβάνονται λέξεις που δηλώνουν πόνο, κόπο και μόχθο. Οι λέξεις αυτές σκιαγραφούν την πορεία μύησης του Πενθέα, ωστόσο όμως ο Πενθέας θα οδηγηθεί στον θάνατο διότι αρνήθηκε τον Διόνυσο. Εδώ στους *Βατράχους* στον στίχο 185 «τίς εἰς ἀναπαύλας ἐκ κακῶν καὶ πραγμάτων» ο θάνατος

¹⁸¹ Παππάς Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης*, ό.π., σελ. 22

¹⁸² Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ. 107

¹⁸³ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 234

¹⁸⁴ Ευριπίδης *Βάκχες*, στίχ. 626 «μάτην πονῶν», 627 «τόνδε μόχθον», 634 «κόπου δ' ὕπο»

περιγράφεται ως ανάπαυλα από τα βάσανα και από τους κόπους. Δηλαδή μέσω της αποδοχής της μύησης ο μούμενος θα απολαύσει μακάρια ζωή.¹⁸⁵

Στίχ.27: οὔκουν τὸ βάρος τοῦθ' ὃ σὺ φέρεις ὄνος φέρει;: Στο σημείο αυτό βλέπουμε τον Ξανθία να είναι πάνω στον γάιδαρο και τον Διόνυσο δίπλα ή μπροστά τους. Αυτή η εικόνα είναι κατεξοχήν διονυσιακή και μας παραπέμπει στα διονυσιακά μυστήρια. Γνωρίζουμε ότι ο γάιδαρος ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Ανατολή και ότι ήλθε στην Ελλάδα μαζί με τον Διόνυσο και έκτοτε διαδόθηκε και αλλού. Επίσης η εικόνα αυτή μας παραπέμπει στη συμποτική διάσταση των *Βατράχων* που θα πραγματευτούμε στο σχόλιο του στίχου 511. Ωστόσο κάποιες νύξεις πρέπει να γίνουν και εδώ.

Αναλυτικότερα ο γάιδαρος είναι ιδιαίτερα συνδεδεμένος με τον Διονυσιακό Κωμό. Μια τέτοια εικόνα μπορούμε να δούμε στην επιστροφή του Ήφαιστου (εικ.8). Εδώ ο Ήφαιστος, που κάθεται πάνω σε ένα γαιδούρι, απεικονίζεται μαζί με τον Διόνυσο. Ο τελευταίος περπατά προς τα δεξιά έχοντας γυρίσει το κεφάλι προς τον Ήφαιστο. Κρατάει Κάνθαρο στο δεξί του χέρι, μ' αυτόν θα πότισε με κρασί τον Ήφαιστο, και θύρσο στο αριστερό του χέρι. Επίσης φοράει ένα μακρύ χιτώνα και κισσό στο κεφάλι του. Ακόμη υπάρχει ένα άλλο στοιχείο που συνδέει τον Διόνυσο με τον γάιδαρο. Υπάρχουν στην τέχνη αρκετά δοχεία και κούπες κρασιού που απεικονίζουν τον Διόνυσο να πίνει κρασί και να κρατά τον κάνθαρο ενώ κάθεται πάνω σε γάιδαρο (εικ.9).¹⁸⁶ Επομένως, η χρήση του γαιδάρου από τον Διόνυσο στον στίχο 23 κ.εξ. των *Βατράχων* ενδεχομένως μας παραπέμπει σε διονυσιακές σκηνές.

Στίχ.46-47: ὄρων λεοντῆν ἐπὶ κροκοτῶ κειμένην. τίς ὁ νοῦς; τί κόθορνος καὶ ῥόπαλον ξυνηλθέτην;: Το στοιχείο της ετεροενδυσιομανίας ήταν συνηθισμένο μοτίβο στις Διονυσιακή λατρεία.¹⁸⁷ Ακόμη η ετεροενδυσιομανία δηλώνει και την έλλειψη ταυτότητας του μούμενου. (Για την έλλειψη ταυτότητας στα Μυστήρια βλέπε στίχ. 46, 298-300 στο κεφ. Ελευσίνα Μυστήρια) Έτσι λοιπόν εδώ έχουμε

¹⁸⁵ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ὁ.π., σελ. 86-87

¹⁸⁶ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ὁ.π., σελ. 132-135

¹⁸⁷ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ὁ.π., σελ. 235

αναφορά σε κατεξοχήν Διονυσιακά χαρακτηριστικά (κροκωτός, κόθορνοι)¹⁸⁸. Ο κροκωτός ήταν χιτώνας που φοριόταν από όσους συμμετείχαν σε Διονυσιακές εορτές. Τοιουτοτρόπως, βλέπουμε τον Πενθέα στις *Βάκχες*¹⁸⁹ να είναι ντυμένος γυναίκα και να οδηγείται στον Κιθαιρώνα από τον Διόνυσο¹⁹⁰. Επίσης φοριόταν από θηλυπρεπείς άντρες και από μέλη βασιλικών οίκων. Ακόμη και ο ίδιος ο Ηρακλής φορούσε κροκωτό χιτώνα όταν ήταν δούλος στην Ομφάλη (εικ.10). Οι κόθορνοι ήταν μαλακά υποδήματα που φορούσαν ο Διόνυσος, οι γυναίκες και οι ταξιδιώτες. Από την άλλη πλευρά βλέπουμε τον Διόνυσο να φορά τη λεοντή που είναι κατεξοχήν ανδρικό ένδυμα και να κρατά ρόπαλο.¹⁹¹ Όταν σκεπτόμαστε αυτή την εικόνα το μόνο που μπορούμε να κάνουμε, αρχικά, είναι να γελάσουμε. Όταν όμως κοιτάζουμε βαθύτερα κατανοούμε πως όλα αυτά τα φαινομενικά κωμικά στοιχεία έχουν βαθύτερους συσχετισμούς με τη Διονυσιακή λατρεία.

Αναλυτικότερα γνωρίζουμε ότι η φύση του Διονύσου ήταν διπλή: από τη μια πλευρά είναι αυτός που προκαλεί μανία και από την άλλη αυτός που απελευθερώνει, είναι δηλαδή και Βάκχος και Λύσιος.¹⁹² Έτσι και εδώ όταν ο θεατής βλέπει τον Διόνυσο να φορά θηλυπρεπή ενδύματα και από πάνω τη λεοντή και να κρατά ρόπαλο αντιλαμβάνεται ότι ο Διόνυσος δεν έχει μια σταθερή φύση. Δεν είναι ούτε γυναίκα, ούτε άντρας, ούτε θεός ούτε θηρίο.¹⁹³ Επίσης στην *Ιλιάδα*¹⁹⁴ βλέπουμε τον Διόνυσο να είναι ιδιαίτερα φοβικός και να πέφτει στη θάλασσα για να γλιτώσει από τον Λυκούργο. Έτσι από τη μια πλευρά βλέπουμε τον Διόνυσο να είναι ο τρομερός θεός

¹⁸⁸ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 40, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 160

¹⁸⁹ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ. 915 «σκευήν γυναικός μαινάδος βάκχης ἔχων»

¹⁹⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 24

¹⁹¹ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 142

¹⁹² Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι*, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση, ό.π., σελ. liv

¹⁹³ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 17

¹⁹⁴ Όμηρος *Ιλιάδα*, Ζ, στίχ. 135-137 «Διώνυσος δὲ φοβηθεὶς δύσεθ' ἄλως κατὰ κύμα, Θέτις δ' υπεδέξατο κόλπῳ, δειδιότα' κρατερός γὰρ ἔχε τρόμος ἀνδρὸς ὀμοκλήῃ»

και από την άλλη να διστάζει να αντιμετωπίσει μια πρόκληση (λ.χ. τον Λυκούργο). Αυτές τις αντικρουόμενες όψεις τις εκμεταλλεύτηκε η δραματική παραγωγή.¹⁹⁵

Ουσιαστικά, η αναφορά στην λεοντή δεν απηχεί μόνο τον Ηρακλή αλλά και τον ίδιο τον Διόνυσο. Με άλλα λόγια η λεοντή έχει βαθύτερους συσχετισμούς και με τον Ηρακλή αλλά και με τον Διόνυσο¹⁹⁶. Η σχέση του Διονύσου με τη λεοντή αποδεικνύεται από τρεις πηγές: από την Τραγωδία *Όρεστης*¹⁹⁷ του Ευριπίδη, όπου οι γυναίκες που διαμέλισαν τον Πενθέα πίστευαν ότι ήταν λιοντάρι, από τις *Βάκχες*¹⁹⁸ όπου οι πιστοί τον καλούν να εμφανιστεί ως ταύρος, φίδι, ή λιοντάρι και τέλος στον Ομηρικό *Ύμνο Εις Διόνυσον*¹⁹⁹ όπου βλέπουμε τον Διόνυσο να εμφανίζεται με μορφή λιονταριού, η οποία ενδεχομένως να είναι η αρχαιότερη μορφή που πήρε ο Διόνυσος.

Εν κατακλείδι, είδαμε ότι οι στίχοι 46-47 έχουν βαθύτερους συσχετισμούς με τη Διονυσιακή λατρεία και ότι δεν λειτουργούν απλώς ούτε ως κωμική αναφορά ούτε ως απλή αναφορά στον Ηρακλή γιατί και ο Διόνυσος συνδέεται άμεσα με το λιοντάρι, το ζώο από το οποίο προέρχεται η λεοντή του Ηρακλή.

Στίχ.69: πότερον εις Ήιδου κάτω; Στο προαναφερθέν κεφάλαιο δείξαμε ότι οι *Βάτραχοι* μπορούν να μελετηθούν σε ένα τριμερές σχήμα που ακούει στους όρους: α) διαχωρισμός από την γήινη ταυτότητά μας, β) την ενδιάμεση κατάσταση στην οποία εισέρχεται ο μούμενος κατά την διαδικασία της μύησης και την αποδοχή της νέας του ταυτότητας. Την σταδιακή δηλαδή αποποίηση του προηγούμενου εαυτού και γ) την επανένταξη του μούμενου στην κοινωνία ως αναγεννημένο και μνημένο πλέον άτομο. Έτσι και στα Διονυσιακά Μυστήρια όπως και στα Ελευσίνια παρατηρούνται

¹⁹⁵ Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», *Harvard Studies in Classical Philology* (online), Vol. 65 (1961), pp.208, available from: <https://www.jstor.org/stable/310837> (Accessed 20 July 2019)

¹⁹⁶ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 19, 22-23

¹⁹⁷ Ευριπίδης, *Όρεστης* στίχ. 1492 «ἄθουσοι δ' οἶά νιν Βάκχαι σκύμον ἐν χεροῖν ὀρείαν»

¹⁹⁸ Ευριπίδης, *Βάκχες* στίχ. 1018-1019 «φάνθηι ταῦρος ἢ πολύκρανος ἰδεῖν δράκων ἢ πυριφλέγων ὄρᾶσθαι λέων»

¹⁹⁹ Ομηρικός ὕμνος, *Εἰς Διόνυσον*, στίχ. 44

αυτές οι ιεροτελεστίες μύησης. Αναλυτικότερα, θα δούμε την κατάβαση του Διονύσου στον Άδη, η οποία αποτελεί και Διονυσιακό στοιχείο.

Στη Διονυσιακή θρησκεία συναντούμε τους θιάσους να εκτελούν τις θρησκευτικές τους δοξασίες σε μέρη που περιγράφονται με τους όρους: «άντρον» (σπηλιά), «μάγαρον» (σκάμμα, λάκος), και «ψαλίζ» (υπόγειο δωμάτιο, κρύπτη). Όλες αυτές οι λέξεις δηλώνουν υπόγεια διαμερίσματα. Επομένως οι μούμενοι εκτελούσαν μια συμβολική κατάβαση στον Κάτω Κόσμο, όπου υπόκεινταν σε τρομακτικές δοκιμασίες με σκοπό να αποδυθούν τον γήινο και ατελή τους χαρακτήρα. Όταν ολοκλήρωναν με επιτυχία τις δοκιμασίες αυτές, τότε έβλεπαν και πάλι το φως και ονομάζονταν πλέον «Βάκχοι». Μια τέτοια κατάβαση είχε κάνει και ο Διόνυσος στη λίμνη της Λέρνης με σκοπό να φέρει από τον Άδη τη μητέρα του, τη Σεμέλη.²⁰⁰

2.5.2 Ο Διόνυσος και ο Χάρων

Στίχ.204: ἄπειρος, ἀθαλάττεντος, ἀσαλαμίνιος: Πλέον ο Διόνυσος βρίσκεται στον Κάτω Κόσμο και έχει επιβιβαστεί στη βάρκα του Χάροντα. Ο Χάρων του λέει να τραβήξει το κουπί και ο Διόνυσος ισχυρίζεται ότι δεν έχει σχέση με τη θάλασσα. Αυτή η σκηνή μας παραπέμπει στα Ανθεστήρια, όπου οι πιστοί πάνω σε ένα καράβι μεταφέρουν το ξόανο του Διονύσου που γυρνά από τη θάλασσα (εικ.11). Δηλαδή βλέπουμε τον Διόνυσο ως άρχοντα των θαλασσών.²⁰¹ Προχωρώντας τι να πούμε για τα επίθετα στη λατρεία του Διονύσου που μαρτυρούν τη σχέση του με τη θάλασσα. Μερικά από αυτά είναι τα ακόλουθα: «Πελάγιος», «Αλιεύς», «Ακταίος», «θαλασσίτης» και «Αλμοπότις».²⁰² Επίσης τη συσχέτιση του Διονύσου με τη θάλασσα τη βλέπουμε και στον αττικό κύλικα του Εξηκία. Εκεί ο Διόνυσος έχει πέσει θύμα των Τυρρηνών πειρατών και για να σωθεί μεταμόρφωσε το κατάρτι του πλοίου σε κληματαριά και τους πειρατές σε δελφίνια (εικ.12).

²⁰⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 79

²⁰¹ Σιέττος Γεώργιος, *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 146

²⁰² Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 62-63

Πώς λοιπόν εδώ ο Διόνυσος ισχυρίζεται ότι είναι «ἀθαλάττευτος»; Πιθανόν η απάντηση να βρίσκεται στη διαδικασία της μύησης. Αποδείξαμε ότι στα Ελευσίνια Μυστήρια ο μούμενος έχανε την προσωπικότητά του και έπειτα αναγεννιόταν συμβολικά. Ακριβώς η ίδια διαδικασία ενδεχομένως να γίνεται και εδώ.

Στίχ.211-219: Λιμναῖα κρηνῶν τέκνα..... χωρεῖ κατ' ἔμῶν τέμενος λαῶν ὄχλος:
Είναι ένα ιδιαίτερα καίριο σημείο. Στο χωρίο αυτό απηχείται ένα τελετουργικό που ανήκει στα Ανθεστήρια. Η εορτή ήταν αφιερωμένη στο Διόνυσο της Ανοίξεως και τελούνταν στον ιερό περίβολο «εν Λίμναις»²⁰³ Ουσιαστικά σε αυτήν την εορτή τελούνταν συμβολικά ο ιερός γάμος του Διονύσου με την σύζυγο του άρχοντα βασιλέα.²⁰⁴ Αναλυτικότερα, μια ομάδα δεκατεσσάρων γυναικών, που ονομάζονταν Γεραραί, βοηθούν τη βασίλισσα και τελούν στο ιερό απόκρυφες τελετουργίες. Τις τελετουργίες όμως αυτές τις τελούν για λογαριασμό της πόλεως. Επομένως ο μυστικός γάμος απεικονίζει την επίσημη αναγνώριση εκ μέρους της πόλεως της θεϊκής οντότητας του Διονύσου. Τοιουτοτρόπως ενώνεται η πολιτική κοινότητα με τον θεό ²⁰⁵ και κατά τον τρόπο αυτό συμβολίζεται η πνευματική και πολιτική αναγέννηση του μούμενου.²⁰⁶

Η γιορτή αυτή είχε διάρκεια τριών ημερών του μηνός Ανθεστηριώνα (13 Φεβρουαρίου-13 Μαρτίου). Έτσι έχουμε την ενδεκάτη ημέρα «Πιθοίγια» κατά την οποία άνοιγαν τα καινούργια πιθάκια με τον οίνο. Τη δωδεκάτη ημέρα που ονομάζεται «Χόες» έχουμε τον αγώνα πολυποσίας των συνεορταζόντων. Από την εορτή αυτή ονομάστηκε ο Διόνυσος Χοοπότης. Τέλος η Τρίτη ημέρα, δηλαδή η δέκατη Τρίτη του μηνός Ανθεστηριώνα, ονομαζόταν «Χύτροι» (=πήλινο

²⁰³ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 177, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 170

²⁰⁴ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 60, Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», ό.π., σελ. 220

²⁰⁵ Burkot Christina, *The role of ritual in Aristophanic Comedy*, ό.π., σελ. 28, Vernant Jean-Pierre, *Μύθος και Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, ό.π., σελ. 107

²⁰⁶ Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», ό.π., σελ. 220

τσουκάλι).²⁰⁷ Δηλαδή έβραζαν όσπρια, τα οποία δεν έτρωγαν αλλά πρόσφεραν στο θεό. Στην εορτή συμμετείχαν ελεύθεροι και δούλοι, όπου έπιναν και γλεντούσαν και απολάμβαναν την αναγέννηση της φύσεως.²⁰⁸ Η αναφορά στη λέξη «κραιπαλόκωμος» δηλώνει ότι σε εκείνη τη γιορτή κυριαρχούσε ατμόσφαιρα ευωχίας.²⁰⁹ Προχωρώντας γνωρίζουμε ότι στις «Χόες» μπορούσαν να συμμετάσχουν τα παιδιά που συμπλήρωναν τα τρία τους έτη. Έτσι σηματοδοτούσε για αυτά μια περίοδο ένταξης στην Αθηναϊκή κοινωνία. Τοιουτοτρόπως στους *Βατράχους* η αναφορά στις Χόες φέρνει τον μυούμενο ένα βήμα πιο κοντά στην ολοκλήρωση της μύησής του και επομένως στην ένταξή του στην κοινωνία της Αθήνας.²¹⁰

Επιπροσθέτως, στο χωρίο αυτό παρατηρούμε αναφορά στο επίθετο του Διονύσου «Νυσηϊόν». Γνωρίζουμε ότι η Νύσα ήταν η κοιλάδα στην οποία υπήρχε η σπηλιά όπου ο Διόνυσος μεγάλωσε υπό τη φροντίδα των Νυμφών. Επομένως και η αναφορά αυτή σχετίζεται άμεσα με τη Διονυσιακή λατρεία.²¹¹ Κλείνοντας στο εν λόγω απόσπασμα βλέπουμε τον Διόνυσο να μην αναγνωρίζει τον εαυτό του ως θεό γεννημένο στη Νύσα. Δεν μπορεί δηλαδή να αναγνωρίσει την ιδιότητά του ως θεός. Έτσι η διαδικασία της μύησεως εξελίσσεται. Ο Διόνυσος έχει αποβάλει τον χαρακτήρα του θεού και προσπαθεί μέσα από τις τελετές μύησης να επαναπροσδιορίσει τη φύση του.²¹²

²⁰⁷ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 59-61, Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 126

²⁰⁸ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ. , *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ.1 08-109, Παππάς Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης*, ό.π., σελ. 25-26

²⁰⁹ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 127

²¹⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 128

²¹¹ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 51, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 177

²¹² Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», ό.π., σελ. 213

2.5.3 Ο Διόνυσος και ο Ξανθίας συναντούν την Έμπουσα

Στίχ.290: *τοτὲ μὲν γε βοῦς, νυνὶ δ' ὄρεῦς, τοτὲ δ' αὖ γυνή:* Στο σημείο αυτό ο Ξανθίας και ο Διόνυσος συναντούν την Έμπουσα. Αυτά τα τρομακτικά οράματα τα συναντάμε και στη Διονυσιακή λατρεία. Έτσι βλέπουμε για παράδειγμα τον Διόνυσο στις *Βάκχες*²¹³ να δημιουργεί μια οπτασία, ένα φάντασμα στο οποίο επιτίθεται ο Πενθέας. Ενώ στη συνέχεια ο φυλακισμένος Διόνυσος με θαυματουργικό τρόπο προκάλεσε την κατάρρευση του δεσμοτηρίου του. Ουσιαστικά ο Διόνυσος παίζει με το μυαλό του Πενθέα και τον τρομάζει.²¹⁴ Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και εδώ στους *Βατράχους* που απηχούν τέτοιες Διονυσιακές σκηνές.

2.5.4 Ο χορός των μνημένων (Στίχοι 316-434)

Στο προηγούμενο κεφάλαιο υποστηρίξαμε ότι ο χορός των μνημένων αποτελείται από Ελευσίνιους μύστες. Ωστόσο υποστηρίξαμε επίσης στην εισαγωγή μας ότι την εποχή του Αριστοφάνη τα Ελευσίνια Μυστήρια είχαν προσλάβει στοιχεία και από την Διονυσιακή λατρεία αλλά και από την Ορφική. Έτσι στους ακόλουθους στίχους πιθανώς να έχουμε μια παρωδία και των Μεγάλων Διονυσίων. Κατά την προαναφερθείσα εορτή του Διονύσου οι πανηγυριστές μετέφεραν το ζόανό του στο Αθήναιο, τον μικρό ναό του Διονύσου και μετά το επανέφεραν στο Λήναιο. Βασικός χαρακτήρας των Διονυσίων ήταν η Βακχική πομπή. Έτσι θα δούμε πολλά χαρακτηριστικά Διονυσιακά όπως ο ζωηρός χορός, η αναφορά στον Ίακχο κ.α.²¹⁵

Στίχ.313: *αὐλῶν πνοῆς:* Στο σημείο αυτό αντικρίζουμε τον Διόνυσο να ισχυρίζεται ότι ακούει τραγούδι από αυλό. Γνωρίζουμε ότι στη Διονυσιακή λατρεία ο εκστατικός χορός, το τραγούδι, η μουσική και ο ήχος από τον αυλό αποτελούσαν θεμελιώδη

²¹³ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ. 630-631 «ὁ δ' ἐπὶ τοῦθ' ὠρμημένος ἦισσε κάκέντει φαεννὸν αἰθέρ', ὡς σφάζων ἐμέ»

²¹⁴ Lada - Richards *Ismene, Initiating Dionysus*, ὁ.π., σελ. 92

²¹⁵ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ὁ.π., σελ. 61

χαρακτηριστικά της. Έτσι και εδώ ο ήχος από αυλό μας παραπέμπει στα Διονυσιακά Μυστήρια.²¹⁶ Επίσης, το όραμα της μακαριότητας που βιώνουν οι μνημένοι είναι βασικό χαρακτηριστικό και στη Διονυσιακή λατρεία.²¹⁷

Στίχ.313: καὶ δάδων γέ με: Οι δάδες γενικότερα αποτελούν χαρακτηριστικό των μυστηριακών τελετών.²¹⁸ Αποτελούν όμως χαρακτηριστικό και των Διονυσιακών Μυστηρίων. Συνήθως οι μνούμενοι κρατούν αναμμένες λαμπάδες για να φωτίζουν τα σκότη στα οποία περιπλανιούνται ακολουθώντας τον αόρατο Διόνυσο κατά τη μύησή τους.²¹⁹

Στίχ.316: Ἰακχ', ὦ Ἰακχε: Γνωρίζουμε ότι ο Ἰακχος ήταν η θεότητα, της οποίας το ξόανο μετέφεραν από τον Κηφισσό στην Ελευσίνα κατά τη διάρκεια των Ελευσίνιων Μυστηρίων. Ωστόσο ο Ἰακχος συνδέεται άμεσα και με τον Διόνυσο.²²⁰ Στις ακόλουθες σειρές θα προσπαθήσουμε να συνδέσουμε τον Ιάκχο με τον Διόνυσο-Βάκχο. Τοιουτοτρόπως παρακάτω στον στίχο 342 «νυκτέρου τελετῆς φωσφόρος ἀστήρ» βλέπουμε τον Ἰακχο να περιγράφεται ως «ολόφωτο ἀστέρι της νύχτας γιορτής», αναφορά που μας οδηγεί συνειρμικά στην Αντιγόνη του Σοφοκλή στους στίχους 1146-1152 « Ἴὼ πῦρ πνειόντων..... χορεύουσι τὸν ταμίαν Ἰακχον», όπου στον ύμνο του «Πολυώνυμου» Διονύσου πραγματοποιείται ἐπίκληση του Ἰακχου ως «Κορυφαίου του χορού των φλεγόμενων αστεριών, φύλακα των φωνών της νύχτας». Προχωρώντας στις *Βάκχες* του Ευριπίδη στους στίχους 725-726 «Ἰακχον ἀθρόωι στόματι τὸν Διὸς γόνον Βρόμιον καλοῦσαι» βλέπουμε τις μαινάδες να φωνάζουν τον Ἰακχο ως γιό του Δία και Βρόμιο.²²¹ Επομένως, ο Ἰακχος είναι ένας θεός που είναι άμεσα συνδεδεμένος και με τη Διονυσιακή λατρεία. Πιθανώς το όνομά του να προερχόταν από το ρήμα ἰαχέω που σημαίνει «κραυγάζω». Ωστόσο κατά την παράδοση φαίνεται να υπάρχει κάποια σύγχυση. Έτσι άλλοτε τον βλέπουμε να είναι

²¹⁶ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 75

²¹⁷ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 76

²¹⁸ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 180

²¹⁹ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 75

²²⁰ Burkot, Christina, *The role of ritual in Aristophanic Comedy*, ό.π., σελ. 24

²²¹ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 231

γιος του Διός και της Δήμητρας, ενώ άλλοι τον θεωρούν είτε ως μυστηριακό όνομα του Διονύσου²²² είτε ως το όνομα του νεαρού Διονύσου «Διόνυσος επί μαστῶ»²²³.

Έτσι λοιπόν η Πάροδος των *Βατράχων* εγκαινιάζεται με στοιχεία από τη Διονυσιακή λατρεία. Προχωρώντας την προαναφερθείσα δήλωση επιβεβαιώνει και το μέτρο της εναρκτήριας στροφής το οποίο είναι ο ιωνικός a minore «απ' ελάσσονος»: U U — —. Ο ρυθμός αυτός είναι άμεσα συνδεδεμένος με τη Διονυσιακή λατρεία.²²⁴²²⁵

Στίχ. 327: όσιούς εις θιασώτας: Εδώ έχουμε αναφορά στον θίασο. Ο θίασος ήταν λατρευτικός όμιλος αφοσιωμένος στη Διονυσιακή λατρεία.²²⁶

Στίχ. 328: τινάσσω: Τα απότομα τινάγματα του κεφαλιού εμφανίζονται στην αγγειογραφία του 5^{ου} αι. π.Χ., σε αναπαραστάσεις βακχικών θιάσων και αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό της Διονυσιακών Μυστηρίων.²²⁷

Στίχ.330: στέφανον μύρτων: Στο χωρίο αυτό παρατηρείται αναφορά στις μυρτιές. Γνωρίζουμε ότι στη Διονυσιακή θρησκεία οι μινύμενοι φορούσαν στεφάνια από μυρτιά, κισσό και σμίλαξ (θαμνώδες αναρριχητικό διακοσμητικό φυτό με φαρμακευτική ρίζα).²²⁸ Μαινάδες που είναι στεφανωμένες με κισσό βλέπουμε σε

²²² Μαυρόπουλος, Γ. Θεόδωρος, *Αριστοφάνης Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 271 Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 184, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.182

²²³ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 62

²²⁴ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 180

²²⁵ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 232

²²⁶ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 232, Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 210, Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 64,71, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 182

²²⁷ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 232, Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ. 185 « καὶ κρᾶτα σεῖσαι πολίων;», Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 183,

Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 75

²²⁸ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 75, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 183

πολλά αγγεία. Ο κισσός στη Διονυσιακή λατρεία χρησιμοποιείται όχι μόνο ως υποκατάστατο των αμπελόφυλλων κατά τους χειμερινούς μήνες αλλά συμβολίζει και τη νίκη της βλάστησης έναντι του χειμώνα.²²⁹ Τέλος, ενδεχομένως να συμβολίζει και την προστασία που παρείχε στον Διόνυσο τη στιγμή που το ανάκτορο καιγόταν.

Στίχ.334-336: φιλοπαίγμονα τιμάν..... όσιους μύσταις χορείαν: Εδώ απηχούνται Διονυσιακά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα μας οδηγούν συνειρμικά στα παιχνίδια (παιδιά) που έδωσαν οι Τιτάνες στον Διόνυσο με σκοπό να τον αποπλανήσουν και να τον τεμαχίσουν.²³⁰ Επίσης, ο χορός «Χορείαν» είναι βασικότατο χαρακτηριστικό των Διονυσιακών τελετών. Μάλιστα ο Πλάτων²³¹ θεωρούσε ότι ο χορός αυτός ήταν ακατάλληλος για τους πολίτες. Επίσης, στις *Βάκχες* του Ευριπίδη βλέπουμε ότι η Διονυσιακή εμπειρία επιτυγχάνεται μέσω του χορού. Δηλαδή ο χορός δεν εκτελείται μόνο από τις γυναίκες της Ασίας αλλά και από τον Πενθέα, τον Κάδμο και τον Τειρεσία.²³² Δηλαδή βλέπουμε τον Διόνυσο να ξανανιώνει τους γέροντες. Αυτή την αναζωπύρωση που προκαλεί ο Διόνυσος την βλέπουμε και στους στίχους 345-348 «γόνυ πάλλεται γερόντων..... ιερᾶς ὑπὸ τιμῆς».²³³ Από την άλλη πλευρά όμως όποιος δεν δέχεται τις Διονυσιακές τελετές καταλαμβάνεται από μανία²³⁴, όπως ακριβώς συνέβη και στις *Βάκχες*²³⁵.

²²⁹ Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι*, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση, ό.π., σελ. 89

²³⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 100

²³¹ Πλάτων, *Νόμοι*, 815c-d «ὄση μὲν βακχεία τ' ἐστὶν καὶ τῶν ταύταις ἐπομένων..... εἰπεῖν ὡς οὐκ ἔστι πολιτικόν »

²³² Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ. 20-21 «τάκεῖ χορεύσας καὶ καταστήσας ἐμᾶς τελετάς», στίχ.63 «συμμετασχῆσω χορῶν», στίχ. 114 «αὐτίκα γὰ πᾶσα χορεύσει», στίχ.132-134«ἐς δὲ χορεύματα...Διόνυσος», στίχ. 184« ποῖ δεῖ χορεύειν», στίχ.190« κάπιχειρήσω χοροῖς», στίχ.195« Βακχίωι χορεύσομεν;», στίχ.205« μέλλων χορεύειν », στίχ.207 « εἰ χρῆ χορεύειν οὔτε τὸν γεραίτερον», στίχ.220 «τιμώσας χοροῖ», στίχ. 323-324 «χορεύσομεν, πολιὰ ξυνωρίς, ἀλλ' ὄμως χορευτέον», στίχ.482« πᾶς ἀναχορεύει βαρβάρων τάδ' ὄργια», στίχ.511«ἐκεῖ χόρευε· τάσδε δ' ἄς ἄγων πάρει»

²³³ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 232

²³⁴ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.102

²³⁵ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ. 40 «ἀτέλεστον οὔσαν τῶν ἐμῶν βακχευμάτων», στίχ. 114 «αὐτίκα γὰ πᾶσα χορεύσει».

-Μύσταις: Η χρήση της λέξης παραπέμπει σε τελετές μύησης. Ενδεχομένως να προέρχεται από το ρήμα «μύω» (= κρατώ το στόμα μου κλειστό). Επομένως αν λάβουμε υπόψη τα συμφραζόμενα στα οποία βρίσκεται η λέξη αυτή, τότε υποθέτουμε ευλόγως ότι πρόκειται για τα Διονυσιακά Μυστήρια.²³⁶

Στίχ.: 346-352: ἀποσεύονται δὲ λύπας... ἀνθηρὸν ἔλειον δάπεδον χοροποιόν, μάκαρ, ἦβαν: Εδώ αντικρίζουμε νύξεις στο αίσθημα της αναζωογόνησης. Ένα αίσθημα μακαριότητας και μεταθανάτιας ευδαιμονίας. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν ειδοποιά γνωρίσματα της Διονυσιακής επίδρασης.²³⁷ Κάτι αντίστοιχο παρατηρούμε και στις *Βάκχες*²³⁸ του Ευριπίδη όπου ο Κάδμος λέει στον Τειρεσία ότι δεν νιώθει κούραση και ότι θα χτυπά το θύρσο νύχτα και μέρα στη γη. Κλείνοντας η αναφορά στη λέξη «μάκαρ» μας παραπέμπει στον μακαρισμό ενώ η αναφορά στην φράση «ἀνθηρὸν ἔλειον» πιθανώς να αναφέρεται στο περίβολο του Διονύσου «εν Λίμναις».²³⁹

Στίχ. 354 κ. εξ.: Βρισκόμαστε στην Πρόρρηση.²⁴⁰ Γνωρίζουμε ότι στην τελετή του Βάχχου κατά τη Διονυσιακή πομπή οι γυναίκες που απάρτιζαν τον θίασο χόρευαν μανιωδώς. Ταυτόχρονα πάνω σε άμαξα υπήρχε ο θίασος των ανδρών που έσκωπτε και χλεύαζε το πλήθος.²⁴¹ Δηλαδή το σκόπτειν είναι και Διονυσιακό χαρακτηριστικό. Έτσι από εδώ και εμπρός θα δούμε ποιοι άνθρωποι αποκλείονται από τα Διονυσιακά Μυστήρια (αμύητοι, βωμολόχοι και προδότες) και ότι λάμβαναν μέρος πλέον μόνο οι μνημένοι.

Στίχ.355-357: ὅστις ἄπειρος τοιῶνδε λόγων ἢ γνώμην μὴ καθαρεύει, ἢ γενναίων ὄργια Μουσῶν μήτ' εἶδεν μήτ' ἐχόρευσεν, μηδὲ Κρατίνου τοῦ ταυροφάγου γλώττης Βακχεῖ' ἐτελέσθη: Στο χωρίο αυτό βλέπουμε ότι

²³⁶ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 184

²³⁷ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 186, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 186

Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 186

²³⁸ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στιχ.187-189 «ὡς οὐ κάμοιμ' ἂν οὔτε νύκτ' οὔθ' ἡμέραν θύρσωι κροτῶν γῆν»

²³⁹ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 187

²⁴⁰ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ.186

²⁴¹ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 64

αποκλείονται από τα Μυστήρια οι αμύητοι.²⁴² Την απαγόρευση αυτή τη βλέπουμε και στις *Βάκχες*²⁴³, όπου ο Διόνυσος αναφέρει στον Πενθέα ότι οι αμύητοι απαγορεύεται να γνωρίζουν τα Διονυσιακά όργια. Προχωρώντας ένας άλλος συσχετισμός με τη Διονυσιακή λατρεία βρίσκεται στην αναφορά του στίχου 357 «Κρατίνου τοῦ ταυροφάγου». Ο Κρατίνος έχει άμεση σχέση με τη Διονυσιακή λατρεία και μας θυμίζει το φάγωμα του ταύρου στις τελετές του Διόνυσου Ζαγρέως. Τοιουτοτρόπως ένα από τα λατρευτικά επίθετα του Διονύσου ήταν Ταυροφάγος.²⁴⁴ Εν κατακλείδι η αναφορά αυτή μας παραπέμπει σε ένα βασικό γνώρισμα της Διονυσιακής λατρείας, την ωμοφαγία όπου το πιο συνηθισμένο θύμα ήταν ο ταύρος.²⁴⁵

Στίχ. 358-368: ἢ βωμολόχοις ἔπεσιν χαίρει μὴ ἔν καιρῷ τοῦτο ποιούσιν..... κωμωδηθεῖς ἐν ταῖς πατρίοις τελεταῖς ταῖς τοῦ Διονύσου: Αυτό είναι ένα κατεξοχήν χωρίο που συνδέει τα Διονυσιακά Μυστήρια με την πόλη της Αθήνας. Έτσι εδώ βλέπουμε ότι από τα Μυστήρια αποκλείονται οι βωμολόχοι, όσοι προκαλούν εμφύλιες διαμάχες «στάσις», όσοι μιαίνουν τον βωμό της Εκάτης «κατατιλᾷ τῶν Ἑκατείων», όποιος ρήτορας λέει να κοπεί η αμοιβή των ποιητών επειδή τον πείραξαν στις τελετές του Διονύσου «κωμωδηθεῖς ἐν ταῖς πατρίοις τελεταῖς ταῖς τοῦ Διονύσου».

Αναλυτικότερα, βλέπουμε ότι στο κράμα αυτό των Μυστηρίων που υπάρχει στην Κωμωδία των *Βατράχων* υπάρχουν κοινά σημεία. Είδαμε λ.χ. το όραμα της μακαριότητας, την αναζήτηση της πραγματικής μας ταυτότητας μέσω της αποποίησης του παλιού μας εαυτού και τώρα βλέπουμε ότι η ηθική καθαρότητα συνδέεται με την πολιτική εντιμότητα. Το τελευταίο αυτό στοιχείο το είδαμε και στα Ελευσίνια Μυστήρια. Ουσιαστικά εδώ η λέξη «βωμολόχος» σύμφωνα με τον Αριστοτέλη²⁴⁶ σημαίνει αυτόν που με κάθε θυσία προσπαθεί να προκαλέσει το γέλιο

²⁴² Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 76

²⁴³ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ.472 «ἄρρητ' ἄβακχεύτοισιν εἰδέναι βροτῶν»

²⁴⁴ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ. 232, Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 240, Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», ό.π., σελ. 217-218, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 187, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 188

²⁴⁵ Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι*, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση, ό.π., σελ. Iv-lvi

²⁴⁶ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1128a 4 κ.εξ.

ακόμη και μέσα από την υπονόμηση της κοσμιότητας και της τιμότητας. Κατά τον τρόπο αυτόν έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον όρο «ευτραπέλους» που είναι οι κόσμιοι και ευγενικοί. Αυτοί λοιπόν οι βωμολόχοι αποκλείονται και από τα Μυστήρια αλλά και από την πόλη διότι διαταράσσουν την εύρυθμη λειτουργία της.²⁴⁷

Ο Όρος «Στάσις» σημαίνει «κομματικοί ανταγωνισμοί» που αποτελούν το ουσιαστικότερο σφάλμα στην πολιτική ζωή.²⁴⁸ Γνωρίζουμε ότι η Αθήνα βρίσκεται σε παρακμή. Είδαμε και στο κεφάλαιο με τα Ελευσίνια Μυστήρια ότι δεν υπάρχουν πλέον ούτε άξιοι πολίτες, ούτε άξιοι ποιητές. Για αυτό εξάλλου κατέβηκε ο Διόνυσος στον Άδη, για να φέρει έναν δεξιό ποιητή. Έτσι και εδώ τα Διονυσιακά Μυστήρια απαιτούν ηθική καθαρότητα. Η πόλη όμως που έχει ενσαρκώσει στους κόλπους της τα Διονυσιακά Μυστήρια απαιτεί πολιτική καθαρότητα. Σε ένα δηλαδή θεωρητικό πλαίσιο ο συνδυασμός των δύο προαναφερθέντων αρετών ίσως οδηγήσει την πόλη στον καινούργιο και ηθικό της χαρακτήρα όπως ακριβώς οδηγούν τα Διονυσιακά Μυστήρια τον άνθρωπο στον δικό του ενάρετο εαυτό.

Στίχ.373: έγκρούων: Τα πειράγματα μας θυμίζουν τους λεγόμενους «γεφυρισμούς» που πραγματευτήκαμε στο σχετικό κεφάλαιο με τα Ελευσίνια Μυστήρια. Ωστόσο ήταν και βασικό χαρακτηριστικό της Βακχικής Πομπής στα Μεγάλα Διονύσια²⁴⁹ αλλά και στα Λήνια και στα Ανθεστήρια. Επομένως ήταν άμεσα συνδεδεμένα και με τη Διονυσιακή θρησκεία και είχαν κυρίως αποτροπαϊκό χαρακτήρα.²⁵⁰

Στίχ.396: ξυνέμπορον: Ο όρος αυτός θα μπορούσε να έχει άμεση συσχέτιση με τη Διονυσιακή λατρεία κι αποδίδεται ως «συνοδοιπόρος».²⁵¹ Θεωρούμε ότι συσχετίζεται με τη Διονυσιακή λατρεία διότι τη βρίσκουμε και στις *Βάκχες*²⁵², όπου οι Βακχίδες περιγράφονται ως «συνοδοιπόροι» του Διονύσου.

²⁴⁷ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 187-188

²⁴⁸ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 188, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.188

²⁴⁹ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ. 64

²⁵⁰ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ. 191

²⁵¹ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 191

²⁵² Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ.57 «καί ξυνεμπόρους»

Στίχ.401: ώς άνευ πόνου: Η απόδοση στη νεοελληνική είναι «χωρίς κόπο». Γνωρίζουμε ότι ο Διόνυσος εφοδιάζει τους πιστούς του με μια αστείρευτη πηγή ενέργειας που τους επιτρέπει να παραμένουν ακούραστοι. Ακριβώς αυτή η ικανότητα είναι Διονυσιακό χαρακτηριστικό και το βλέπουμε στις *Βάκχες* στον στίχο 67 « πόνον ήδυν κάματόν τ' εὐκάματον» όπου ο χορός λέει ότι ο κόπος είναι γλυκός και ότι δεν κουράζεται μολονότι έχει έρθει από την Ασία και υμνεί συνεχώς τον Διόνυσο αλλά και στον στίχο 194« ό θεός άμοχθει κείσε νῶιν ήγήσεται» όπου ο Τειρεσίας λέει ότι ο Διόνυσος θα τον οδηγήσει χωρίς κόπο στον Κιθαιρώνα.²⁵³

Στίχ. 416-430: βούλεσθε δήτα κοινῆ..... κύσθου λεοντήν ναυμαχεῖν ἐνημμένον: Αναφέραμε προηγουμένως ότι στη Διονυσιακή πομπή ο θίασος των αντρών έσκωπτε και χλεύαζε το πλήθος. Έτσι και εδώ απηχείται αυτή η εικόνα από τη Διονυσιακή πομπή. Αναλυτικότερα εδώ σατιρίζονται οι: Αρχέδημος, ο οποίος σατιρίζεται διότι δεν ήταν Αθηναίοι και οι δύο γονείς του, ο Κλεισθένης λόγω της θηλυπρέπειάς του και ο Καλλίας που κατασπατάλησε την πατρική κληρονομιά²⁵⁴. Έτσι λοιπόν αυτοί αποκλείονται από τα Διονυσιακά μυστήρια διότι είναι φαύλοι άνθρωποι και ηθικά και πολιτικά.

2.5.5 Ο συμβολισμός της αποποίησης της ηράκλειας ταυτότητας από τον Διόνυσο (Στίχοι 464-494)

Βρισκόμαστε πλέον έξω από το σπίτι του Αιακού. Στους στίχους 494-497, 522-524, 583-588 θα δούμε συνεχείς αλλαγές στην ταυτότητα του Διονύσου. Οι συνεχείς αυτές αλλαγές του Διονύσου υποστηρίξαμε ότι δηλώνουν την έλλειψη ταυτότητας του μυσούμενου κατά την διαδικασία μύησης που σκοπό είχαν να εντάξουν τον μυσούμενο σε έναν υπερβατό κόσμο και να τον εφοδιάσουν με ηθική καθαρότητα. Στις

²⁵³ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ. 192, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.193

²⁵⁴ Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, ό.π., σελ. 248-249, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ.193-195, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.195-196

ακόλουθες γραμμές θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε ότι η αποποίηση της ταυτότητας του Ηρακλή από τον Διόνυσο έχει όχι μόνο βαθύτατες νύξεις για τη Διονυσιακή λατρεία αλλά δηλώνει και τη μετάβαση του ανθρώπου από την πρωτόγονη στην πολιτισμένη του εκδοχή.

Στίχ.465-469: ὦ βδελυρὲ κἀναίσχυντε καὶ τολμηρὲ σὺ..... ὄν ἐγὼ ἴφύλαττον. ἀλλὰ νῦν ἔχει μέσος:

Στο χωρίο αυτό βλέπουμε τον Αιακό να κατηγορεί τον Ηρακλή ότι έκλεψε τον Κέρβερο από τον Άδη. Αναλυτικότερα ο Ηρακλής όρμησε με τα ίδια του τα χέρια, έσφιξε τον λαιμό του τέρατος και το άρπαξε από τον Κάτω Κόσμο. Λίγο- πολύ όλοι μας γνωρίζουμε τις υπερφυσικές δυνάμεις του Ηρακλή. Ο ίδιος πέρα από το ρόπαλό του χρησιμοποιούσε κυρίως τα χέρια του και με αυτά υπερνικούσε τρομερά τέρατα. Αυτή όμως η ηρωική εικόνα, σύμφωνα με την Lada²⁵⁵ συμβολίζει και την πρωτόγονη φύση του ανθρώπου. Μια εποχή κατά την οποία ο άνθρωπος συμπεριφερόταν σαν θηρίο. Επομένως η χρήση των χεριών από τον άνθρωπο ως μοναδικό όπλο για την καταπολέμηση των θηρίων είναι ένδειξη αρχέγονης και πρωτόγονης ζωής και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την πολιτισμένη ζωή κατά την οποία οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα όπλα για την καταπολέμηση των άγριων ζώων. Αυτή η άποψη επιβεβαιώνεται και από τον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα²⁵⁶ όπου αναφέρεται ότι οι άνθρωποι ανέπτυξαν την πολιτική και την πολεμική τέχνη για να προφυλάσσονται από τα θηρία. Έτσι λοιπόν εδώ ο Διόνυσος με το να αρνείται την ταυτότητα του Ηρακλή δηλώνει ότι ο ίδιος βρίσκεται σε μια περίοδο μετάβασης. Σε ένα σημείο που αποκτά νέα οντότητα, την ταυτότητα του πολιτισμένου, του πεφωτισμένου πλέον μύστη.

Προχωρώντας, η αγριότητα και το κυνήγι των θηρίων απεικονίζεται και στη Διονυσιακή λατρεία. Έτσι στις *Βάκχες* βλέπουμε τον Διόνυσο να προκαλεί τρόμο σε όσους αρνούνται να μνηθούν στη λατρεία του και να τους μετατρέπει σε θύματα.

²⁵⁵ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.177

²⁵⁶ Πλάτωνας, *Πρωταγόρας*, 322b «άνθρωποι ὤκουν σποράδην πόλεις δὲ οὐκ ἦσαν· ἀπώλλυντο οὖν ὑπὸ τῶν θηρίων διὰ τὸ πανταχῆ αὐτῶν ἀσθενέστεροι εἶναι, καὶ ἡ δημιουργικὴ τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφήν ἰκανὴ βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής —πολιτικὴν γὰρ τέχνην οὐπω εἶχον, ἧς μέρος πολεμική— ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σῶζεσθαι κτίζοντες πόλεις· ὅτ' οὖν ἀθροισθεῖεν, ἠδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σκεδαννύμενοι διεφθείροντο.»

Αναλυτικότερα στους στίχους 1108 «θῆρ' ὡς ἔλωμεν μηδ' ἀπαγγείληι θεοῦ» βλέπουμε τις μαινάδες να νομίζουν ότι ο Πενθέας είναι κάποιο αγρίμι. Παρακάτω στον στίχο 1173 «ἔμαρψα τόνδ' ἄνευ βρόχων ἄλεοντος ἀγροτέρου» νέον ἴνιν», βλέπουμε την Αγαύη να λέει ότι κυνήγησε και σκότωσε κάποιο λιοντάρι. Επίσης λεξιλόγιο κυνηγιού έχουμε και στους στίχους 1204 «ἠγρεύσαμεν», 1209 «εἴλωμεν» και 1215 «θηράσασ'». ²⁵⁷ Από τα παραπάνω κατανοούμε ότι οι αμύητοι στη Διονυσιακή λατρεία υπόκεινταν σε έναν κόσμο αγριότητας. Σε έναν κόσμο που μεταβάλλονταν σε θύμα μέσω μιας εικονοποιίας κυνηγιού. Αυτή η εικόνα μπορεί να ληφθεί και μεταφορικά. Όσοι δηλαδή έμεναν αμύητοι στα Διονυσιακά Μυστήρια ανήκαν σε μια πρωτόγονη και αμαθή ζωή. Σε μια καθημερινότητα που ήταν έρμια της τύχης και των άγριων θηρίων. Σε μια κατάσταση που αιώνια θα κινδύνευαν από τον αφανισμό. Αντίθετα οι μνημένοι ήταν ασφαλείς και εφοδιασμένοι με τα όπλα που τους παρέιχε η πολιτισμένη ζωή. Εφοδιασμένοι με την καθαρότητα και την ηθική και πολιτική ευλάβεια.

2.5.6 Οι στίχοι 465-478 ως απόηχος της θυσίας των Διονυσιακών οργίων

Στο χωρίο αυτό θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε ότι ο Πενθέας μπορεί να εκληφθεί όχι μόνο ως θύμα κυνηγιού αλλά και ως μια διεστραμμένη περίπτωση θρησκευτικού σφαγίου άμεσα συνδεόμενη με τα «όργια» των μαινάδων.

Στιχ.465-478: ὦ βδελυρὲ κἀναίσχυντε καὶ τολμηρὲ σὺ..... ἐφ' ἃς ἐγὼ δρομαῖον ὀρμήσω πόδα. Εδώ βλέπουμε τον Αιακό να απειλεί τον Ηρακλή λέγοντάς του ότι η έχιδνα θα του κατασπαράξει τα σπλάχνα, ότι στα πνευμόνια του θα κολλήσει του Ταρτησού η σμέρνα και ότι τα νεφρά και τα έντερα του θα τα ξεσκίσουν οι Γοργόνες. Αυτή η σκηνή κατασπαραγμού απηχεί τη Διονυσιακή λατρεία. Αναλυτικότερα γνωρίζουμε ότι αποκορύφωμα του Διονυσιακού χειμερινού χορού ήταν ο τεμαχισμός και η κατανάλωση ωμού κρέατος (σπαραγμός και ωμοφαγία), ενδεχομένως ως ανάμνηση του διαμελισμού του Διονύσου από τους Τιτάνες. Έτσι για παράδειγμα στις *Βάκχες* στον στίχο 734 κ. εξ. Βλέπουμε τον σπαραγμό της θηβαϊκής αγέλης

²⁵⁷ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 178

«ἡμεῖς μὲν οὖν φεύγοντες ἐξηλύξαμεν βακχῶν σπαραγμόν» ἐνῶ στον στίχο 1125-1139 «λαβοῦσα δ' ὠλέναισ' ἀριστερὰν χέρα.....οὐ ράϊδιον ζήτημα· κρᾶτα δ' ἄθλιον» βλέπουμε τον σπαραγμό του Πενθέως που περιγράφεται με ευχαρίστηση, τέλος στον στίχο 1246 «καλὸν τὸ θῦμα καταβαλοῦσα δαίμοσιν» ἀντικρίζουμε τον Κάδμο να ἀναφέρει τον Πενθέα ὡς σφάγιο που προσφέρθηκε στον θεό. Προχωρώντας γνωρίζουμε ὅτι ἡ ὠμοφαγία μπορεῖ να ἐρμηνευτεῖ ὡς τελετὴ μέσω της ὁποίας οἱ ζωτικὲς δυνάμεις του Διονύσου περνοῦσαν στους πιστοὺς. Το κύριο ζητούμενο ὅμως εἶναι μήπως κάποτε ἡ λατρεία αὐτὴ ἀποδέχθηκε, ὅπως ἐξᾴλλου υποδηλώνει και ἡ ἱστορία του Πενθέως τον διαμελισμὸ και τὸ φάγωμα του θεοῦ με μορφή ἀνθρώπου;²⁵⁸ Το μόνο σίγουρο εἶναι ὅτι δεν μπορούμε να εἴμαστε ἀπόλυτοι εἴτε καταφατικά εἴτε ἀρνητικά. Ὡστόσο ὁ Πausanias²⁵⁹ εἶχε ἀκούσει ὅτι στις Ποτνιές, κοντὰ στη Θήβα, θυσίαζαν στο Διόνυσο ἓνα ἀγόρι μέχρι που τὸ μαντεῖο ἐνέκρινε τὴ θυσία ἐνός τράγου ὡς ὑποκατάστατο του ἀγοριού.

Επιπροσθέτως, στις *Βάκχες* στους στίχους 1134-1136 «ἢ δ' ἴχνος αὐταῖς ἀρβύλαις, γυμνοῦντο δὲ πλευραὶ σπαραγμοῖς, πᾶσα δ' ἡματωμένη χεῖρας διεσφαίριζε σάρκα Πενθέως» βλέπουμε ὅτι οἱ μαινάδες διαμελίζουν τον Πενθέα με τὰ χέρια «σπαραγμοῖς, πᾶσα δ' ἡματωμένη». Ἀντίστοιχα στους *Βατράχους* βλέπουμε τον Αἰακό να λέει ὅτι τὰ τέρατα θα κατασπαράξουν τον Διόνυσο, στιχ. 475 «διασπαράξει» στίχ.477 «διασπάσσονται». Βλέπουμε δηλαδή και τον κατασπαραγμὸ του Διονύσου στους *Βατράχους* ἀλλὰ και τον κατασπαραγμὸ του Πενθέα στις *Βάκχες* να περιγράφονται με ἴδιους ὅρους και ἴδια μέσα.²⁶⁰ Ἐπομένως ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἐνδεχομένως να ἀπηχεῖ μια τέτοια διαστρεβλωμένη θυσία στον Διόνυσο.

Κλείνοντας, ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἀπηχεῖ μια πρώιμη ἐκδοχὴ της Διονυσιακῆς λατρείας, ὅπου, πιθανῶς, θυσίαζονταν στον Διόνυσο και ἀνθρώποι. Ὁ Πενθέας για παράδειγμα

²⁵⁸ Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι*, κριτικὴ και ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση, ὁ.π., σελ. liv-lvii, Lada - Richards *Ismene, Initiating Dionysus*, ὁ.π., σελ. 187-188

²⁵⁹ Pausanias, *Βοιωτικά* 8.2 «ἐνταῦθα καὶ Διονύσον ναὸς ἐστὶν Αἰγοβόλου. θύοντες γὰρ τῷ θεῷ προήχθησάν ποτε ὑπὸ μέθης ἐς ὕβριν, ὥστε και τοῦ Διονύσου τὸν ἱερέα ἀποκτείνουσιν: ἀποκτείνοντας δὲ αὐτίκα ἐπέλαβε νόσος λοιμώδης, και σφισιν ἀφίκετο ἴαμα ἐκ Δελφῶν τῷ Διονύσῳ θύειν παῖδα ὠραῖον: ἔτεσι δὲ οὐ πολλοῖς ὕστερον τὸν θεὸν φασὶν αἶγα ἱερεῖον ὑπαλλάξαι σφισιν ἀντὶ τοῦ παιδός. δείκνυται δὲ ἐν Ποτνιαῖς και φρέαρ: τὰς δὲ ἵππους τὰς ἐπιχωρίους τοῦ ὕδατος πιούσας τούτου μανῆναι λέγουσιν»

²⁶⁰ Lada - Richards *Ismene, Initiating Dionysus*, ὁ.π., σελ. 188

αποτελεί ένα τέτοιο δείγμα θύματος. Επίσης το χωρίο αυτό μας θυμίζει και τον διαμελισμό του ίδιου του Διονύσου από τους Τιτάνες δίνοντας στο χωρίο Διονυσιακές ρίζες.

2.5.7 Το δείπνο της Περσεφόνης στον Ξανθία-Ηρακλή (Στίχοι 511-522)

Βρισκόμαστε πλέον έξω από το σπιτικό της Περσεφόνης και μια θεραπεία καλεί τον Ξανθία- Ηρακλή σε δείπνο ως ένδειξη τιμής και σεβασμού στα πλαίσια του καθεστώτος της ξενίας που ήταν ηθική αρχή για τους αρχαίους Έλληνες. Αναλυτικότερα ο Ξανθίας- Ηρακλής είναι ξένος (με την έννοια της φιλοξενίας) και του προσφέρεται ένα δείπνο. Η σκηνή αυτή μπορεί να μας θυμίσει τα Θεοξένια που ήταν γιορτή όπου πιστευόταν ότι ο θεός Απόλλων στους Δελφούς φιλοξενούσε όλους τους ολύμπιους θεούς. Στα Θεοξένια καλούνταν και επιφανή πρόσωπα από διάφορες πόλεις στους οποίους προσφέρονταν εκλεκτές μερίδες. Στη γιορτή αυτή χρησιμοποιούνταν λεξιλόγιο που παραπέμπει στο τραπέζι, στο γεύμα και γενικότερα στην προετοιμασία του φαγητού. Κάτι αντίστοιχο βλέπουμε και στους *Βατράχους* στον στίχο 518 «Τράπεζ'», αναφορά που επιτείνει τον ισχυρισμό μας ότι το χωρίο αυτό μας παραπέμπει στη γιορτή αυτή. Ακόμη πρέπει να αναφερθεί ότι ο Διόνυσος και ο Ηρακλής ήταν ιδιαίτερα τιμώμενα πρόσωπα στα Θεοξένια²⁶¹ και επομένως η Διονυσιακή λατρεία απηχείται και εδώ.

Στίχ. 511-514: κῶνον ἀνεκεράννυ γλυκύτατον..... αὐλητρίς..... ὄρχηστρίδες;: Εδώ παρατηρούμε αναφορά στο κρασί, στις αυλητρίδες και στις χορεύτριες. Οι αναφορές αυτές δεν είναι διόλου τυχαίες αλλά έχουν σκοπό να εντάξουν τον θεατή στο σκηνικό του αρχαίου ελληνικού «δείπνου». Δεν χρησιμοποιούμε τον όρο «συμπόσιο» καθότι ο τελευταίος όρος εντάσσεται στο χρονικό σημείο μετά το φαγητό όπου οι συμπότες πίνουν και γλεντούν. Το δείπνο μπορεί να εκληφθεί και σαν ένας τύπος κοινωνικών συναναστροφών που υποστηρίζει την ευγενή άμιλλα και τις υγιείς σχέσεις. Επίσης οι παριστάμενοι σε ένα δείπνο τιμούν ένα πρόσωπο. Πιο πριν αναφέραμε ότι τιμώμενα πρόσωπα ήταν ιδιαίτερα ο Διόνυσος και ο Ηρακλής.

²⁶¹ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 128-129

Έτσι και εδώ τιμάται ουσιαστικά ο Διόνυσος. Η αναφορά στο κρασί δηλώνει ότι μέσω του ποτού αυτού επιτυγχάνονταν η μετάβαση σε έναν άλλο κόσμο. Στον κόσμο όπου ανήκει ο Διόνυσος. Με άλλα λόγια ήταν πιο εύκολη η κατανόηση της σφαίρας του Διονύσου καθότι το κρασί έσπαγε τα όρια της λογικής. Δηλαδή στο χωρίο αυτό μπορούμε να δούμε τον Διόνυσο να συμμετάσχει σαν συνεορταστής στο δείπνο, με έναν τρόπο που θεϊκό και ανθρώπινο σύμπαν συνδέονται. Τοιουτοτρόπως, βλέπουμε στην εικονογραφία τον Διόνυσο να κρατά τον Σκύφο (εικ.13), το Ρυτόν και τον Κάνθαρο (εικ.14), τα οποία είναι κατεξοχήν Διονυσιακά σκεύη.²⁶²

2.5.8 Ο Διόνυσος ως επικυρωμένος κριτής από τον Πλούτωνα

Βρισκόμαστε πλέον στο δεύτερο σκέλος του έργου. Ο Διόνυσος είναι κριτής και αναγνωρισμένος από τον Πλούτωνα ως θεός του θεάτρου στίχ.811 «ἐπέτρεψαν, ὅτι τῆς τέχνης ἔμπειρος ἦν». Η διαδικασία της μύησης εξελίσσεται ομαλά και βρισκόμαστε στο τρίτο και τελευταίο στάδιο της μύησης. Εδώ ο Διόνυσος ως κριτής πρέπει να αποφασίσει ποιος ποιητής είναι πιο δόκιμος για την πόλη της Αθήνας. Πρέπει να αποκαταστήσει την ομόνοια όχι μόνο στον Κάτω Κόσμο που επικρατεί σύγχυση, στίχ.760 «ἐν τοῖς νεκροῖσι καὶ στάσις πολλὴ πάνυ», αλλά και στην ίδια την Αθήνα που καταρρέει, στίχ.1501 «καὶ σῶζε πόλιν τὴν ἡμετέραν». Έτσι στο σημείο αυτό θα δούμε πως η Διονυσιακή θρησκεία αποκαθιστά την τάξη όχι μόνο στην ψυχή του ανθρώπου αλλά και στην ίδια την πόλη.

Γνωρίζουμε ότι στην Αθήνα διεξάγονταν τα Ανθεστήρια προς τιμήν του Διονύσου. Εκεί οι Γεραραί βοηθούσαν τη γυναίκα του βασιλιά για λογαριασμό της πόλεως. Επίσης, η Τραγική Τέχνη εδώ παίρνει τα θέματά της από τον οίκο και την πόλη, δηλαδή από το νοικοκυριό. Ο Διόνυσος λοιπόν θα κρίνει την Τραγική Τέχνη ανάλογα με την προσφορά της στην πόλη «πόλις». Έτσι, και στις δύο περιπτώσεις βλέπουμε τον Διόνυσο που λειτουργεί ως σύνδεσμος που επιφέρει την ομόνοια στην πόλη. Έτσι εδώ ο ίδιος ο Θεός είναι ο καλύτερος δυνατός κριτής που θα μπορούσε να είχε βρει ο Ευριπίδης.²⁶³

²⁶² Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ. 130-131

²⁶³ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.232-233

Στίχ.822: αὐτοκόμου λοφιᾶς: Ο Αισχύλος περιγράφεται από τον χορό με μια εικονοποιία που παραπέμπει σε ζωικά χαρακτηριστικά. Έτσι εδώ για παράδειγμα βλέπουμε τη χαίτη. Το επίθετο αυτό «αὐτοκόμου λοφιᾶς» δηλώνει ότι ο Αισχύλος είναι πιο άξιος, πιο γνήσιος και πιο ειλικρινής ποιητής από τον Ευριπίδη. Κατά τον ίδιο τρόπο το «λασιαύχεννα» με δασύτριχο σβέρκο φέρνει στο νου μας τα ηρωικά συμφραζόμενα.²⁶⁴ Έτσι οι αναφορές αυτές μπορούν να λειτουργήσουν ως προβαθμός της τελικής κρίσης του Διονύσου. Ο τελευταίος θέλει έναν ποιητή δεξιό, στίχ. 71 «δέομαι ποητοῦ δεξιού» που θα επαναφέρει την Αθήνα στην παλιά της αίγλη, στην αίγλη των Περσικών πολέμων. Πρέπει ο ποιητής αυτός να είναι ηθικά, θρησκευτικά, πολιτικά και στρατιωτικά ενάρετος. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά τα κατέχει ο Αισχύλος. Αντίθετα ο Ευριπίδης δεν φαίνεται να είναι θρησκευτικά ενάρετος. Οι ακόλουθοι στίχοι το επιβεβαιώνουν αυτό.

Στίχ.885-889: εὔχεσθε δὴ καὶ σφῶ τι πρὶν τᾶπη λέγειν.....Δήμητερ.... καλῶς.... ἕτεροι γὰρ εἰσιν οἷσιν εὔχομαι θεοῖς: Εδώ βλέπουμε τον Δίονυσο να επικυρώνει θρησκευτικά τον Αγώνα. Έτσι ο Αισχύλος προσεύχεται στη Δήμητρα²⁶⁵ ενώ ο Ευριπίδης απαντά με ένα «καλά» και προσεύχεται στους δικούς του Θεούς. Επομένως, στερείται θρησκευτικής ευλάβειας²⁶⁶ και εφόσον η θρησκευτική ευλάβεια είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική εντιμότητα, είναι εξ αρχής αντιληπτό ότι ο Ευριπίδης δεν είναι ο δεξιός ποιητής που θα επιλέξει ο Δίονυσος.

2.5.9 Ο Αισχύλος ως Βάκχειος Άναξ

Στίχ. 971-974: τοιαῦτα μέντοῦγῶ φρονεῖν....λογισμὸν ἐνθεῖς τῇ τέχνῃ καὶ σκέψιν, ὥστ' ἤδη νοεῖν: Στο παραπάνω χωρίο βλέπουμε τον Ευριπίδη να ισχυρίζεται πως έβαλε στην τέχνη λογισμό και στοχασμό. Δίδαξε δηλαδή στους ανθρώπους την

²⁶⁴ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.247

²⁶⁵ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ.234

²⁶⁶ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.256

κριτική σκέψη. Αυτή ακριβώς η κριτική σκέψη σύμφωνα με τον Πλάτωνα δεν είναι κατάλληλη για τους ποιητές. Αντίθετα οι ποιητές πρέπει να εμπνέονται μανιωδώς από τη Μούσα.²⁶⁷ Έτσι λοιπόν βλέπουμε τον Ευριπίδη να προβάλλει την κριτική σκέψη και να αφορμάται από αυτήν ενώ από την άλλη βλέπουμε τον χορό στον στίχο 815-825 «τότε δὴ μανίας ὑπὸ δεινῆς.....γηγενεῖ φύσηματι» να λέει ότι ο Αισχύλος είναι βροντόφωνος και ότι θα μιλήσει με φοβερή μανία, «ένθεος»²⁶⁸, με μια μανία που θα κάνει τα μάτια του να αγριέψουν, ο νους του θα γεννοβολάει φράσεις που τρέχουν σαν πουλάρια, θα σηκώσει τη χαίτη του και οι φράσεις του θα πετούν από τον μανιασμένο αέρα. Δηλαδή παρατηρούμε ότι ο Αισχύλος μαίνεται. Ακριβώς αυτή η μανία υπάρχει και στον *Φαίδρο* του Πλάτωνα όπως αμέσως παραπάνω είδαμε αλλά και στον Διόνυσο τον θεό του θεάτρου που είναι ο κατεξοχήν θεός που προκαλεί μανία. Οι ακόλουθοι στίχοι θα επιτείνουν τον ισχυρισμό μας.

Στίχ. 1005: θαρρῶν τὸν κρουνοῦν ἀφίει: Εδώ βλέπουμε τον Διόνυσο να λέει στον Αισχύλο «να ανοίξει τη βρύση του». Αυτό μας θυμίζει τους *Νόμους* του Πλάτωνα²⁶⁹ όπου αναφέρει ότι οι ποιητές την στιγμή που κάθονται στον τρίποδα της Μούσας δεν είναι στα λογικά τους αλλά η έμπνευσή τους θυμίζει μια βρύση από την οποία τρέχει ασταμάτητο νερό. Έτσι λοιπόν και εδώ ο Διόνυσος λέει ότι ο Αισχύλος θα ανοίξει τη βρύση του. Δηλαδή ότι θα μιλήσει μέσα από θεϊκή έμπνευση.

Στίχ.1259: τὸν Βακχεῖον ἄνακτα: Προχωρώντας εδώ ο χορός αναφέρει τον Αισχύλο ως Βάκχειο άνακτα. Δηλαδή παρουσιάζει τον Αισχύλο ως θεόπνευστο από τον ίδιο τον Διόνυσο. Έτσι δίδεται στον Αγώνα ένα πνεύμα τελετουργικό που

²⁶⁷ Πλάτων, *Ἰων*, 533d-4e «ἀποφανόμενος ὁ μοι δοκεῖ τοῦτο εἶναι..... ἐνδεικνύμενος ὁ θεὸς ἐξεπίτηδες διὰ τοῦ φαυλοτάτου», Πλάτων, *Φαίδρος*, 245a «τῶν παρόντων κακῶν εὐρομένη. τρίτη δὲ ἀπὸ Μουσῶν κατοκωχὴ τε καὶ μανία, λαβοῦσα ἀπαλὴν καὶ ἄβατον ψυχὴν, ἐγείρουσα καὶ ἐκβακχεύουσα κατὰ τε ὕδᾶς καὶ κατὰ τὴν ἄλλην ποίησιν, μυρία τῶν παλαιῶν ἔργα κοσμοῦσα τοὺς ἐπιγιγνομένους παιδεύει· ὅς δ' ἂν ἄνευ μανίας Μουσῶν ἐπὶ ποιητικὰς θύρας ἀφίκηται, πεισθεὶς ὡς ἄρα ἐκ τέχνης ἰκανὸς ποιητὴς ἐσόμενος, ἀτελὴς αὐτὸς τε καὶ ἡ ποίησις ὑπὸ τῆς τῶν μαινομένων ἡ τοῦ σωφρονοῦντος ἠφανίσθη»

²⁶⁸ Μαυρόπουλος, Γ. Θεόδωρος, *Αριστοφάνης Βάτραχοι*, ό.π., σελ.280, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ.226-227, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.244

²⁶⁹ Πλάτων, *Νόμοι*, 719c «"παλαιὸς μῦθος, ὃ νομοθέτα, ὑπὸ τε αὐτῶν ἡμῶν ἀεὶ λεγόμενός ἐστιν καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν συνδεδογμένος, ὅτι ποιητὴς, ὅποταν ἐν τῷ τρίποδι τῆς Μούσης καθίζηται, τότε οὐκ ἔμφρων ἐστίν, οἷον δὲ κρήνη τις τὸ ἐπιὸν ῥεῖν ἐτοιμῶς ἔῃ, καὶ τῆς τέχνης οὐσης μιμήσεως ἀναγκάζεται, ἐναντίως ἀλλήλοις ἀνθρώπους ποιῶν διατιθεμένους, ἐναντία λέγειν αὐτῷ πολλάκις, οἷδεν δὲ οὔτ' εἰ ταῦτα»

παραπέμπει στη Διονυσιακή λατρεία. Επομένως, ο Αισχύλος είναι πιο κοντά στον Διόνυσο λόγω της συνάφειάς του με τις Μούσες και της θεόπνευστης έμπνευσης.²⁷⁰

Στίχ.1413: τὸν μὲν γὰρ ἠγοῦμαι σοφόν, τῷ δ' ἠῶμαι: Στο τέλος του έργου ο Διόνυσος θα επιλέξει τον Αισχύλο ως δεξιόν και άξιο ποιητή για την πόλη. Θα τον δούμε λοιπόν στον στίχο 1413 να λέει ότι ο ένας είναι σοφός και ο άλλος σαφής.²⁷¹ Το πιο πιθανό είναι εδώ ο σοφός να είναι ο Αισχύλος γιατί στον στίχο 1515 «σοφία κρίνω δεύτερον εἶναι» ο Αισχύλος ως νικητής αναφέρει ότι επιθυμεί να δοθεί ο θρόνος του στον Σοφοκλή που είναι δεύτερος στη σοφία.

Αντίθετα, ο Ευριπίδης εξ αρχής φαινόταν ηττημένος και όχι κατάλληλος για την ανάταση της πόλεως καθότι δεν πιστεύει στους παραδοσιακούς θεούς. Δεν προσεύχεται στη Μούσα και δεν θέλει την μουσική, στίχ. 1493 «ἀποβαλόντα μουσικὴν». Όμως ο Διόνυσος ως κριτής προσευχήθηκε στις Μούσες και επιθυμεί τη μουσική, στίχ.874 «ὕμεις δὲ ταῖς Μούσαις τι μέλος ὑπάσατε». Προχωρώντας στην πρόρρηση ο χορός απαγόρευσε να συμμετέχουν στα Διονυσιακά Μυστήρια σε όσους δεν γνωρίζουν τις αρχοντικές εορτές των Μουσών, στίχ.356 «ἢ γενναίων ὄργια Μουσῶν μήτ' εἶδεν μήτ' ἐχόρευσεν», διότι θεωρούνται ακάθαρτοι και ηθικά βέβηλοι.²⁷² Και εφόσον η ηθική καθαρότητα που απαιτείται για τα Μυστήρια σχετίζεται με την πολιτική εντιμότητα που απαιτείται για την ευδαιμονία της πόλης, είναι ανέφικτο ένας ηθικά βέβηλος να καταστεί πολιτικά έντιμος. Κλείνοντας αναφέραμε στην πορεία της εργασίας μας ότι σκοπός των Διονυσιακών Μυστηρίων είναι η ηθική καθαρότητα. Ο Ευριπίδης εδώ με το να αρνείται Διονυσιακά χαρακτηριστικά όπως είναι η μουσική και οι Μούσες (η θεόπνευστη γνώση) στέκεται μακριά από τον Διόνυσο. Επομένως στέκεται μακριά από τον γόνιμο ποιητή, μακριά από τον ποιητή που μπορεί να αναζωπυρώσει την αίγλη της Αρχαίας Αθήνας. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα Διονυσιακά Μυστήρια και γενικότερα τα Μυστήρια ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την έννοια της πόλεως και επομένως αδύνατο να υπάρξουν χωριστά. Ακριβώς για τον λόγο αυτόν ο Διόνυσος επέλεξε με την ψυχή του τον Αισχύλο.

²⁷⁰ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.242-244

²⁷¹ Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», ό.π., σελ.215

²⁷² Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.246

2.5.10 Ο Αισχύλος και ο Διόνυσος ως υποστηρικτές της πολεμικής αρετής

Επιπροσθέτως, πριν κλείσουμε τα Διονυσιακά Μυστήρια θα πρέπει να αναφέρουμε ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό του Αισχύλου που συνέβαλε και αυτό στην επιλογή του και μαρτυρεί τη σχέση των Διονυσιακών Μυστηρίων με την πόλη. Στην προηγούμενη ενότητα πραγματευτήκαμε τον Αισχύλο ως Βάκχειο Άνακτα. Τον είδαμε να εμπνέεται από μανία. Σχολιάσαμε επίσης τον όρο «λασιαύχενα» που μας φέρνει στον νου ηρωικά συμφραζόμενα. Γνωρίζουμε ότι η Αθήνα βρίσκεται σε παρακμή. Γνωρίζουμε ότι οι πολίτες δεν είναι πλέον πολεμιστές αλλά μαλθακοί άνθρωποι. Γνωρίζουμε ότι η δύναμη της Αθήνας των Περσικών πολέμων έχει χαθεί. Επομένως ο Διόνυσος χρειάζεται έναν ποιητή που θα επαναφέρει την ρώμη της Αθήνας. Ο ποιητής αυτός δεν είναι άλλος από τον Αισχύλο, τον θεόπνευστο άρχοντα.

Στίχ.1022—1040: δρᾶμα ποιήσας Ἄρεως μεστόν..... εἶτα διδάξας Πέρσαςὀπλίσεις ἀνδρῶν..... ἀρετὰς ἐπόησεν: Στο παραπάνω χωρίο βλέπουμε ότι ο Αισχύλος με την Τραγική του τέχνη εμπύχωσε το ηθικό των πολεμιστών. Έγραψε πολεμικό δράμα, «*τοὺς Ἐπτ' ἐπὶ Θήβας*», που όποιος το έβλεπε ήθελε να το μιμηθεί, και να γίνει πολεμιστής. Έπειτα παράστησε τους *Πέρσες* «*διδάξας Πέρσας*» που οδήγησε τους Αθηναίους στη νίκη έναντι των αντιπάλων. Τοιουτοτρόπως, στον στίχο 1037 «*τάξεις, ἀρετὰς, ὀπλίσεις ἀνδρῶν*» φαίνεται να τιμά ιδιαίτερα τον Όμηρο που δίδαξε πολεμική ανδρεία κι αρετή. Ακόμη στον στίχο 1016 «*ἀλλὰ πνέοντας δόρυ καὶ λόγχας καὶ λευκολόφους τρυφαλείας*» βλέπουμε τον Αισχύλο να λέει ότι ο ίδιος με τα δράματά του είχε δημιουργήσει πολεμιστές «*ψυχωμένους για κοντάρι*», πολεμιστές γεμάτους πολεμική αρετή. Αντίθετα ο Ευριπίδης δεν δίδαξε πολεμική αρετή. Έτσι στον στίχο 1043 «*Φαίδρας ἐποίουν πόρνas οὐδὲ Σθενεβοίας*» βλέπουμε ότι παρουσίασε Φαίδρες και Σθενέβοιες, παρουσίασε δηλαδή πόρνες. Προχωρώντας στον στίχο 1015 «*μηδ' ἀγοραίους μηδὲ κοβάλους, ὥσπερ νῦν, μηδὲ πανούργους*» βλέπουμε ότι ο Ευριπίδης μετέτρεψε τους αρχοντικούς ανθρώπους σε αγύρτες, σε παλιανθρώπους και σε πονηρούς. Παρακάτω στον στίχο 1085 «*καὶ βωμολόχων δημοπιθήκων*» ο Ευριπίδης κατηγορείται από τον Αισχύλο ότι με την τέχνη του η

Αθήνα γέμισε από ζητιάνους και φαύλους πολιτικούς που καταστρέφουν την πόλη. Επομένως ο Ευριπίδης δεν υποστηρίζει τον Κώδικα των οπλιτών. Αντίθετα ο Αισχύλος τον υποστηρίζει.

Τον Κώδικα των Οπλιτών όμως υποστηρίζει και ο ίδιος ο Διόνυσος στην λατρεία του. Εκεί βλέπουμε τις μαινάδες οι οποίες προστατεύουν τη Διονυσιακή λατρεία. Αναλυτικότερα στις *Βάκχες* στον στίχο 798 «καὶ τόδ' αἰσχρόν, ἀσπίδας θύρσοισι βάκχας ἐκτρέπειν χαλκηλάτους» βλέπουμε τις μαινάδες να αμύνονται με τον Θύρσο και να είναι ισχυρότερες από την ασπίδα των στρατιωτών. Βλέπουμε δηλαδή μια πολεμική εικονοποιία. Την ίδια πολεμική ορμή βλέπουμε και στον στίχο 734 «ἔπεσθε θύρσοις διὰ χερῶν ὀπλισμέναι» του ίδιου έργου, όπου οι μαινάδες είναι οπλισμένες με τον θύρσο.

Στοιχεία που παρουσιάζουν τον Διόνυσο εφοδιασμένο με πανοπλία υπάρχουν και στην εικονογραφία. Έτσι στο Αρχαιολογικό μουσείο της Μπολόνια στην Ιταλία (The Archaeological Civic Museum (MCA) of Bologna) βλέπουμε σε μια Αττική οينوχόη τον Διόνυσο να εφοδιάζεται με μια πανοπλία και δίπλα του να στέκεται ένα αιλουροειδές ενώ ένα φίδι είναι το έμβλημα επάνω στην ασπίδα (είκ.15) Τα ερπετά και τα αιλουροειδή απεικονίζονται ως πολεμιστές στη μάχη ανάμεσα σε θεούς και γίγαντες.²⁷³

Επομένως, η τραγική τέχνη του Αισχύλου στέκεται κοντύτερα, από εκείνη του Ευριπίδη, στα κριτήρια της επιλογής του Διονύσου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι κάθε Αθηναίος είναι ταυτόχρονα και πολίτης και πολεμιστής. Ο Ευριπίδης με την τέχνη του ακυρώνει αυτήν την ιδιότητα. Παραπάνω αναφέραμε ότι η πολιτική εντιμότητα σχετίζεται με την ηθική καθαρότητα που χρειάζεται για τα Μυστήρια. Τοιουτοτρόπως, όταν υποβαθμίζεται η πολιτική/στρατιωτική ταυτότητα, τότε υποβαθμίζεται και η θρησκευτική και ηθική ταυτότητα. Είδαμε ακόμη ότι ο ίδιος ο Διόνυσος στη λατρεία του προβάλλει και την στρατιωτική ταυτότητα διότι και αυτή επιφέρει την ευδαιμονία όχι μόνο στη θρησκεία (προστασία των μαινάδων και της Διονυσιακής λατρείας) αλλά και στην πόλη. Κατά τον τρόπο αυτόν τα Διονυσιακά Μυστήρια συμβάλλουν άρρηκτα στη δομή μιας ευημερούσας πόλεως.

²⁷³ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.268-270

Συμπερασματικά, είδαμε ότι στους *Βατράχους* απηχούνται ιδιαίτερα και τα Διονυσιακά Μυστήρια. Είδαμε τις αναφορές στον Διόνυσο αναφορικά με τη σχέση του με τον γάιδαρο και τον οίνο. Μελετήσαμε την σύνδεσή του με τον Ηρακλή, αναλύσαμε την έννοια της καταβάσεως, την έννοια των γεφυρισμών, των Διονυσιακών εορτών και την έννοια των τεράτων. Κάναμε αναφορές στον χορό των μυημένων και στην κάθαρση της ψυχής, στη σχέση που έχουν τα Μυστήρια με την πόλη, ενώ μελετήσαμε και την έννοια του δείπνου στη Διονυσιακή λατρεία. Στο δεύτερο σκέλος του έργου είδαμε τον Αισχύλο ως Βάκχειο Άνακτα. Είδαμε δηλαδή τη σύνδεσή του με τον Διόνυσο. Τέλος, μελετήσαμε τα αποτελέσματα της Τραγωδίας του Αισχύλου και του Ευριπίδη με βασικό γνώμονα την ανάταση της ψυχής και της πόλεως.

Απομένει τώρα να μελετήσουμε και το τρίτο είδος μυστηριακής χροιάς που αχνοφαίνεται στους *Βατράχους*, τα Ορφικά Μυστήρια.

2.6 Τα Ορφικά Μυστήρια

Στα προαναφερθέντα κεφάλαια παρατηρήσαμε ότι στους *Βατράχους* υποβόσκουν στοιχεία και από τα Ελευσίνια αλλά και από τα Διονυσιακά μυστήρια. Στο εν λόγω κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ότι οι *Βάτραχοι* περιέχουν στοιχεία και από την Ορφική λατρεία. Ακόμη να σημειωθεί πως δεν θα δοθεί βαρύτητα στα στάδια της μύησης (λ.χ. επανάκτηση ταυτότητας) καθότι μελετήθηκαν λεπτομερώς στα προηγούμενα κεφάλαια.

2.6.1 Ο συμβολισμός της κατάβασης στην Ορφική λατρεία και η τρομακτική πορεία της καταχθόνιας γεωγραφίας

Στίχ. 136: ἦνπερ σὺ τότε κατήλθες: Στο σημείο αυτό βλέπουμε τον Διόνυσο να είναι στον Άδη. Είδαμε ότι η έννοια της καταβάσεως ενυπάρχει και στα Ελευσίνια και στα Διονυσιακά μυστήρια. Ωστόσο εντοπίζεται και στα Ορφικά Μυστήρια. Αναλυτικότερα, η Ευρυδίκη, σύζυγος του Ορφέα (εικ.16), καταδιωκόταν από τον

έρωτα του βουκόλου Αρισταίου. Έτσι λοιπόν καθώς την κυνηγούσε, η Ευρυδίκη προσπάθησε να τον αποφύγει μπαίνοντας σε έναν αγρό. Δυστυχώς εκεί την τσίμπησε θανάσιμα ένα φίδι. Έτσι λοιπόν ο Ορφέας βυθίστηκε σε θλίψη. Η στεναχώρια ήταν τόσο βαθιά που τον ανάγκασε να κατέβει στον Άδη για να την φέρει πίσω (εικ.17).²⁷⁴ Επομένως η κατάβαση του Διονύσου στον Άδη απηχεί και στοιχεία από την Ορφική λατρεία.²⁷⁵

Στίχ. 137-164: εὐθὺς γὰρ ἐπὶ λίμνην μεγάλην ἤξεις πάνυ..... εἶτα βόρβορον πολὺν..... καὶ χαῖρε πόλλ', ὄδελφέ: Στους στίχους αυτούς έχουμε περιγραφή του Κάτω Κόσμου. Η περιγραφή αυτή είναι βασική και στην Ορφική λατρεία.²⁷⁶ Στους προαναφερθέντες στίχους στους *Βατράχους* αντικρίζουμε τον Ηρακλή να λέει στον Διόνυσο ότι στον Κάτω Κόσμο θα συναντήσει τον χάροντα, την Αχερουσία λίμνη, φοβερὰ αγρίμια, σκατά και ακαθαρσίες μέσα στα οποία επιπλέουν οι μίαιοι. Έπειτα θα συναντήσει τον χορό των μνημένων που χορεύει και τραγουδά μέσα σε καταπράσινα λιβάδια υπό την λάμψη ενός απίστευτα φωτεινού φωτός. Αυτή η περιγραφή μας θυμίζει την περιγραφή του Ορφέα όταν κατέβηκε ο ίδιος στον Άδη. Τοιουτοτρόπως ο ίδιος είδε σκελετούς, γυμνά κρανία και άκουγε τον ανατριχιαστικό ήχο από τα νερά της Στύγας.²⁷⁷ Επίσης το φως του ήλιου, η γιορτινή χαρά και τα λουλούδια αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό και των Ορφικών Μυστηρίων.

Προχωρώντας στους στίχους αυτούς βλέπουμε μια αντίθεση. Η αντίθεση αυτή βρίσκεται ανάμεσα στους αμύητους και μίαιους, οι οποίοι σαπίζουν στο σκοτάδι και στη λάσπη, στίχ. 145-150 «εἶτα βόρβορον πολὺν..... ἐπάταξεν, ἢ ἴορκον ὄρκον ὄμοσεν», κι ανάμεσα στους μνημένους οι οποίοι απολαμβάνουν μια μεταθανάτια εμπειρία, στίχ. 154-156 «ἐντεῦθεν αὐλῶν τίς σε περίεισιν πνοή,..... θιάσους εὐδαίμονας». Δηλαδή παρατηρούμε ότι οι ηθικά ενάρετοι επιβραβεύονται ενώ οι

²⁷⁴ Decharme Paul, *Ελληνική Μυθολογία*, ό.π., σελ.692-693, Παπαθανασίου Μαρώ Κ., Χασάπης Κωνσταντίνος, *Ορφικά, Ορφισμός-Ορφέως ὕμνοι*, εκδ.--, Αθήνα, 2017, σελ.34-35

²⁷⁵ Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», ό.π., σελ.221

²⁷⁶ Sommertein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, ό.π., σελ.169, Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.156

²⁷⁷ Παπαθανασίου Μαρώ Κ., Χασάπης Κωνσταντίνος, *Ορφικά, Ορφισμός-Ορφέως ὕμνοι*, ό.π., σελ.35

ηθικά βέβηλοι τιμωρούνται. Επομένως, σκοπός και των Ορφικών Μυστηρίων είναι η κάθαρση της ψυχής.²⁷⁸ Αυτό το χαρακτηριστικό το είδαμε και στα Ελευσίνια και στα Διονυσιακά μυστήρια. Ακόμη η ηθική καθαρότητα σχετίζεται και με την πολιτική ευλάβεια που χρειάζεται για την ανάταση της πόλεως. Κατά τον τρόπο αυτό και τα Ορφικά μυστήρια συμβάλλουν και στην έννοια της πολιτικής σταθερότητας που χρειάζεται η Αθήνα.

Δηλαδή τα Ορφικά Μυστήρια καθόρισαν ως σημαντικότερο παράγοντα και τον ηθικό χαρακτήρα. Η αναφορά στον ηθικό χαρακτήρα φαίνεται και στους *Ολυμπιονίκους* του Πινδάρου²⁷⁹, όπου δίνεται η υπόσχεση πως όποιος είναι εύορκος και τίμιος θα απολαύσει ευτυχία και μακαριότητα, ενώ οι μίαιοι θα μουχλιάσουν στο σκοτάδι. Κλείνοντας, ο Πλάτων²⁸⁰ μας διδάσκει ότι ο Μουσαῖος και ο Εύμολπος έβαλαν τους «ευσεβείς» στο συμπόσιο και τους «ασεβείς» στη λάσπη.

Στίχ. 289-295: δεινόν. παντοδαπὸν γούν γίγνεται·..... καὶ βολίτινον θᾶτερον: Στο σημείο αυτό ο Διόνυσος συναντά την Έμπουσα. Είδαμε προηγουμένως ότι τα φαντάσματα ήταν βασικό χαρακτηριστικό των Μυστηριακών τελετών και είχαν ως σκοπό να φοβίσουν τον μούμενο ώστε να αποβάλλει τον σαθρό του χαρακτήρα. Έτσι είδαμε στην παραπάνω κειμενοκεντρική μας επισκόπηση τα «φάσματα» να εμφανίζονται και στα Ελευσίνια και στα Διονυσιακά μυστήρια. Ωστόσο, θα τα δούμε και εδώ στην Ορφική λατρεία. Αναλυτικότερα γνωρίζουμε πως όταν ο Ορφέας κατέβηκε στον Άδη για να φέρει την Ευρυδίκη συνάντησε τρομερά τέρατα. Τοιουτοτρόπως, γύρω του στρέφονταν οι Ερινύες και οι Κήρες.²⁸¹ Επίσης γνωρίζουμε

²⁷⁸ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.92,94

²⁷⁹ Πίνδαρος, *Ολυμπιονίκους*, 2.61-67 «ἴσαις δὲ νύκτεσσιν αἰεὶ, ἴσαις δ' ἀμέραις ἄλιον ἔχοντες, ἀπονέστερον ἐσλοὶ δέκονται βίοντον, οὐ χθόνα ταράσσοντες ἐν χερὸς ἀκμᾶ οὐδὲ πόντιον ὕδωρ κεινὰν παρὰ δίαϊταν, ἀλλὰ παρὰ μὲν τιμίους θεῶν οἴτινες ἔχαιρον εὐορκίαις ἄδακρυν νέμονται αἰῶνα, τοὶ δ' ἀπροσόρατον ὀκχέοντι πόνον»

²⁸⁰ Πλάτων, *Πολιτεία*, 363C-D «Μουσαῖος δὲ τούτων νεανικώτερα τάγαθὰ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ παρὰ θεῶν διδῶσιν τοῖς δικαίοις· εἰς Ἄϊδου γὰρ ἀγαγόντες τῷ λόγῳ καὶ κατακλίναντες καὶ συμπόσιον τῶν ὀσίων κατασκευάσαντες ἐστεφανωμένους ποιοῦσιν τὸν ἅπαντα χρόνον ἤδη διάγειν μεθύοντας, ἠγησάμενοι κάλλιστον ἀρετῆς μισθὸν μέθην αἰώνιον. οἱ δ' ἔτι τούτων μακροτέρους ἀποτεινοῦσιν μισθοὺς παρὰ θεῶν· παῖδας γὰρ παίδων φασὶ καὶ γένος κατόπισθεν λείπεσθαι τοῦ ὀσίου καὶ εὐόρκου. ταῦτα δὴ καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐγκωμιάζουσιν δικαιοσύνην· τοὺς δὲ ἀνοσίους αὐτῶν καὶ ἀδίκους εἰς πηλὸν τινα κατορύττουσιν ἐν Ἄϊδου καὶ κοσκίνῳ ὕδωρ ἀναγκάζουσι φέρειν, ἔτι τε ζῶντας»

²⁸¹ Παπαθανασίου Μαρῶ Κ., Χασάπης Κωνσταντίνος, *Ορφικά, Ορφισμός-Ορφέως Ὑμνοι*, ό.π., σελ.35

ότι ο Ορφισμός απέδιδε εξαιρετική τιμή στην Εκάτη. Για τους Ορφικούς η Εκάτη ήταν η θεότητα των φασμάτων και των καταχθόνιων επικλήσεων. Ήταν αυτή δηλαδή που έστελνε τα φαντάσματα.²⁸² Έτσι εδώ στους *Βατράχους* η Εκάτη είναι αυτή που στέλνει την Έμπουσα.²⁸³ Συμπερασματικά, η αναφορά στην Έμπουσα μας οδηγεί συνειρμικά και στην Ορφική λατρεία στην οποία η Εκάτη είναι η κυρά των φαντασμάτων.

2.6.2 Ορφικά στοιχεία στον χορό των μυημένων

Στα προαναφερθέντα κεφάλαια αναλύσαμε τον χορό των μυημένων δίνοντάς του ελευσίνιες και διονυσιακές αποχρώσεις. Πέραν όμως αυτών έχει και ορφικά στοιχεία.

Στίχ. 323: Ἰακχ', ὃ πολυτίμητ' ἐν ἔδραις ἐνθάδε ναίων: Στο σημείο αυτό έχουμε αναφορά στον ύμνο προς τιμή του Ιάκχου. Παραπάνω στα Διονυσιακά Μυστήρια είδαμε τον Ίακχο (βλ. σχόλ. Στίχ. 316) να είναι είτε θεότητα που συνδέεται με τα Ελευσίνια Μυστήρια είτε θεότητα που συνδέεται με τον Διόνυσο και τη Διονυσιακή λατρεία. Μολαταύτα ο Ίακχος έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και στην Ορφική λατρεία και αποτελεί δομικό της μέρος. Αναλυτικότερα οι Ορφικοί ταύτιζαν τον Ίακχο με τον Διόνυσο- Ζαγρέα. Ο τελευταίος όπως παραπάνω αναλύσαμε είναι ο Θεός των Ορφικών. Τοιουτοτρόπως βλέπουμε Ορφικά στοιχεία να έχουν διεισδύσει και στα Ελευσίνια Μυστήρια. Ο ύμνος αυτός στον Διόνυσο (στίχ.322 κ. εξ.) ακολουθείται από έναν δεύτερο ύμνο προς τη Θεά Δήμητρα, την Καρποδότρα, στίχ.383 κ. εξ. «τήν καρποφόρον βασίλειαν, Δήμητρα θεάν...», που δηλώνει αυτόν τον συσχετισμό.²⁸⁴

Στίχ. 355: ὄστις ἄπειρος τοιῶνδε λόγων ἢ γνώμην μὴ καθαρεύει: Αναφέραμε πιο πάνω στο εν λόγω κεφάλαιο (βλ. σχόλ.στίχ.137) πως στα Ορφικά Μυστήρια οι ευσεβείς και μυημένοι απολαμβάνουν μια μεταθανάτια ευδαιμονία. Αντίθετα οι

²⁸² Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.111-112

²⁸³ Μαυρόπουλος, Γ. Θεόδωρος, *Αριστοφάνης Βάτραχοι*, ό.π., σελ.270

²⁸⁴ Harrison Jane Ellen, *Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.137-138

αμύητοι πλέουν στη λάσπη και στον βόρβορο. Έτσι και εδώ η αναφορά στους αμύητους, ως απαγόρευση της συμμετοχής τους στον χορό έχει ορφική χροιά.²⁸⁵

Στίχ.357: μηδὲ Κρατίνου τοῦ ταυροφάγου γλώττης Βακχεῖ' ἐτελέσθη: Εδώ βλέπουμε την αναφορά στον Ταυροφάγο Κρατίνο. Η αναφορά αυτή έχει βαθύτατη σχέση και με την Ορφική λατρεία.²⁸⁶ Αναλυτικότερα ο όρος «ταυροφάγου» πιθανώς να αναφέρεται στην ιεροτελεστία της ωμοφαγίας του κρέατος ενός ταύρου, που αποτελούσε μέρος της λατρείας του Διονύσου Ζαγρέως.²⁸⁷ Επίσης, γνωρίζουμε ότι ο Διόνυσος Ζαγρεύς ήταν ο μέγας Θεός του Ορφισμού. Ακόμη αναφέραμε τον όρο ωμοφαγία. Η ωμοφαγία ήταν βασικό χαρακτηριστικό και του Ορφισμού. Οι μυούμενοι κατά τη διάρκεια της μνήσεως επεδίωκαν την ηθική γαλήνη και τον αγνό βίο και τελούσαν νυκτερινές τελετές της Ωμοφαγίας προς τιμήν του Διονύσου Ζαγρέως.²⁸⁸ Η ωμοφαγία ήταν μια ανώτερη μυσταγωγία με την έννοια ότι ο μυούμενος τρώγοντας ωμό το ζώο γινόταν δέκτης των θεϊκών δυνάμεων του Διονύσου.²⁸⁹

Στίχ.366: ἡ κατατιλᾷ τῶν Ἑκατείων: Στον στίχο αυτό παρατηρείται αναφορά στην Εκάτη. Η τελευταία θεωρούνταν μια από τις μεγαλύτερες θεότητες της Ορφικής λατρείας (βλ.σχόλ. στίχ.289-295).

Στίχ. 376: ἡρίστηται δ' ἔξαρκούντως: Η φράση αυτή την οποία μελετήσαμε παραπάνω στο σχετικό κεφάλαιο με τα Ελευσίνια Μυστήρια (βλ. σχόλ. στίχ. 376) είναι προβληματική. Γνωρίζουμε ότι σε όλες τις μυστικιστικές λατρείες ο αγνός βίος, που συνοδεύεται από σωματική και ηθική λιτότητα, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό. Γνωρίζουμε ακόμη ότι οι Ορφικοί υποβάλλονταν σε σωματικές ταλαιπωρίες με ασκητικούς όρους. Μάλιστα δεν θα διστάζαμε να τους παραλληλίσουμε με τους Χριστιανούς ασκητές.²⁹⁰

²⁸⁵ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.231

²⁸⁶ Harrison Jane Ellen, *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.65

²⁸⁷ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.188

²⁸⁸ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.94-97

²⁸⁹ Harrison Jane Ellen, *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.64

²⁹⁰ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.97

Απώτερος σκοπός των Ορφικών ήταν η κάθαρση. Γνωρίζουμε ότι ο άνθρωπος αποτελείται από δύο στοιχεία: την ψυχή, η οποία έχει θεϊκή προέλευση, και από το σώμα το οποίο είναι γήινο και φθαρτό. Το τελευταίο όμως μολύνθηκε από το «ανακάτεμα της στάχτης των Τιτάνων», οι οποίοι κατασπάραξαν τον Διόνυσο όταν ήταν μικρός. Για να αποκτήσει όμως ο άνθρωπος την αθανασία πρέπει να αποβάλλει από πάνω αυτό το μίαιο στοιχείο. Η αποβολή αυτή επιτυγχάνεται μόνο μέσω των συνεχόμενων εξαγνισμών, της ανάγνωσης και υιοθέτησης των ορφικών δοξασιών αλλά και μέσω των πρακτικών της ασκητικής ζωής.²⁹¹ Επομένως ο στίχος αυτός ενδέχεται να απηχεί ορφικές αποχρώσεις.

Εν κατακλείδι μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στον χορό των μυστών εμπεριέχονται στοιχεία και από τις τρεις λατρείες. Ο Αριστοφάνης προσπάθησε να ευχαριστήσει όχι ένα μόνο μέρος του κοινού του αλλά να δώσει μια ευρύτερη ικανοποίηση σε κάθε θεατή-μύστη.

2.6.3 Ο διαμελισμός του Διονύσου και ο συσχετισμός του με την Ορφική λατρεία

Στίχ.474: διασπαράζει: Βρισκόμαστε έξω από το σπίτι του Αιακού. Ο τελευταίος απειλεί τον Διόνυσο πως η Έχιδνα θα του κατασπαράξει τα σπλάχνα. Παρακάτω στον στίχο 477 «διασπάζονται» του λέει ακόμη πως οι Γοργόνες θα του ξεσκίσουν τα έντερα και τα νεφρά του. Βέβαια την σκηνή αυτή την μελετήσαμε και στο σχετικό κεφάλαιο με τα Διονυσιακά Μυστήρια, όπου είχαμε υποστηρίξει πως συνδέεται με τη Διονυσιακή λατρεία (βλ. σχόλ. στίχ.468-479). Ωστόσο η αναφορά αυτή σχετίζεται και με την Ορφική λατρεία. Οι Ορφικοί γνωρίζουμε ότι τιμούν τον Διόνυσο Ζαγρέα. Ο κατασπαραγμός του Διονύσου από τους Τιτάνες είναι βασικό θέμα και των Ορφικών. Προχωρώντας μετά τον κατασπαραγμό του ο Διόνυσος-Ζαγρεύς αναγεννήθηκε καθότι ο Δίας κατάπιε την καρδιά του και από κει γέννησε τον Διόνυσο. Ο θάνατος και η ανάσταση του Διονύσου δηλώνουν ότι ο Θεός αυτός στην πραγματικότητα δεν χάνεται ποτέ, διότι πεθαίνει και γεννιέται ξανά γεμάτος ζωή.²⁹²

²⁹¹ Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ.266

²⁹² Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.106

²⁹³ Αυτή ακριβώς η Ορφική διδασκαλία παρατηρείται και στους *Βατράχους*. Αναλυτικότερα στον στίχο 480 «οὔκουν ἀναστήσει» βλέπουμε τον Ξανθία να λέει στον Διόνυσο που τα έχει κάνει πάνω του να σηκωθεί γρήγορα, ώστε να μην τον δει κάποιος Θεός, και στον στίχο 490 «ἐγὼ δ' ἀνέστην καὶ προσέτ' ἀπεψησάμην» βλέπουμε τον Διόνυσο να λέει ότι σηκώθηκε και καθαρίστηκε. Ποιος λοιπόν ο συσχετισμός με την Ορφική λατρεία; Για να απαντήσουμε πρέπει να ερμηνεύσουμε τους όρους «οὔκουν ἀναστήσει» και «ἐγὼ δ' ἀνέστην» μεταφορικά. Ο πρώτος ταυτίζεται με την πτώση στον Άδη, δηλαδή τον θάνατο του Διονύσου που προκλήθηκε από τους Τιτάνες. Ο δεύτερος πρέπει να εκληφθεί ως επάνοδος του Διονύσου στην ζωή. Δηλαδή έχουμε μεταφορική εικόνα που παραπέμπει στον θάνατο και στην αναγέννηση μέσω της μύησης στα Ορφικά Μυστήρια. Τέλος, κατά τον ίδιο τρόπο ο μούμενος βίωνε έναν συμβολικό θάνατο και μετά την επιτυχή μύησή του ερχόταν η αναγέννησή του.²⁹⁴

2.6.4 Ποιητικός Αγών

Έχουμε ειπωθεί τόσα για την αντιπαράθεση των δύο ποιητών, που καθιστά περιττή την όποια παραπάνω αναφορά. Θα σχολιάσουμε ωστόσο τους στίχους 1032-1033 που μας παραπέμπει στα Ορφικά Μυστήρια.

Στίχ. 1032-1033: Ὀρφεὺς μὲν γὰρ τελετὰς θ' ἡμῖν κατέδειξε φόνων τ' ἀπέχεσθαι, Μουσαῖος δ' ἑξακέσεις τε νόσων καὶ χρησμούς: Στο σημείο αυτό ο Αισχύλος επαινεί μεταξύ άλλων τον Ορφέα, τον ιδρυτή²⁹⁵ των Ορφικών Μυστηρίων και τον Μουσαίο. Ουσιαστικά αυτοί οι δύο αναφέρονται ως ποιητές που ευεργέτησαν την ανθρωπότητα. Δίδαξαν την αποχή από τον φόνο, τη γιαιτρεία από αρρώστιες και την ερμηνεία των χρησμών.²⁹⁶ Κατ' ουσίαν, τα Ορφικά Μυστήρια στηρίχθηκαν

²⁹³ Vernant Jean-Pierre, *Μύθος και Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, ό.π., σελ.118

²⁹⁴ Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus*, ό.π., σελ.94-95

²⁹⁵ Μαυρόπουλος, Γ. Θεόδωρος, *Αριστοφάνης, Βάτραχοι*, ό.π., σελ.286

²⁹⁶ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.231

στον μυστικισμό. Μέσα από αυτόν δίδαξαν τον άνθρωπο προσπαθώντας να του εμφυσήσουν ηθική και ψυχική ευρωστία.²⁹⁷

Εν κατακλείδι στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη ενυπάρχουν αναφορές και στην Ορφική λατρεία. Οι αναφορές αυτές δεν είναι τόσο ευρείες όσο είναι οι αναφορές στα *Ελευσίνια* και στα *Διονυσιακά Μυστήρια*, ωστόσο δεν είναι απύσυχες. Αντίθετα σηματοδοτούν την παρουσία τους δίδοντας και αυτές νύξεις για την μακαριότητα και την ευδαιμονία. Πρέπει ο άνθρωπος να στοχεύει στον ηθικό βίο που θα του εξασφαλίσει μια ευτυχισμένη και μακαριστή μέλλουσα ζωή. Για να το επιτύχει όμως κανείς αυτό πρέπει να γίνει μύστης περνώντας με επιτυχία όλες τις δοκιμασίες που σκοπό έχουν να αποβάλλουν από τον μυούμενο την «αμαρτωλή» προσωπικότητά του και να του εμφυσήσουν το «πορτραίτο» του ηθικού και ενάρετου ανθρώπου.

Περνούμε πλέον στο δεύτερο έργο του Αριστοφάνη που έχει τεθεί προς μελέτη, τις *Νεφέλες*. Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να σημειωθεί ότι οι *Νεφέλες* και οι *Βάτραχοι* δεν επιλέχθηκαν τυχαία προς μελέτη. Αντίθετα, πρόκειται για δύο έργα που τα διαπερνά μια αδιάσπαστη ενότητα. Αναλυτικότερα, και στα δύο έργα λοιδορείται από τον Αριστοφάνη η σοφιστική κίνηση, η οποία παρουσιάζεται υπεύθυνη για τη χαλάρωση της εσώτερης δομής της Αθήνας, έτσι έχουμε ως κοινό τη σοφιστική κίνηση. Ακόμη στους *Βατράχους* βλέπουμε τον Αγώνα λόγου μεταξύ Ευριπίδου και Αισχύλου, δηλαδή τη λεκτική διαμάχη ανάμεσα στη σοφιστική και στην παραδοσιακή παιδεία. Περνώντας σιγά-σιγά στις *Νεφέλες* παρατηρούμε τον Αγώνα λόγων μεταξύ του Ήττονος και του Δίκαιου λόγου, δηλαδή τη λεκτική διαμάχη μεταξύ σοφιστικής και παραδοσιακής παιδείας. Επομένως κατανοούμε ότι τα δύο αυτά έργα είναι αλληλένδετα στην εσώτερη δομή τους, εφόσον λοιδορούν τη σοφιστική τέχνη και τις συνέπειες αυτής στην κοινωνία της Αθήνας. Ωστόσο μια ολοκληρωμένη ανάλυση της αδιάσπαστης ενότητας των δύο αυτών έργων παρατίθεται πιο κάτω στην εργασία μας στο κεφάλαιο «ΒΑΤΡΑΧΟΙ ΚΑΙ ΝΕΦΕΛΕΣ : ΔΥΟ ΑΛΛΗΛΕΝΔΕΤΑ ΕΡΓΑ», όπου αναλύουμε τους λόγους για τους οποίους επιλέξαμε τα δύο αυτά έργα.

²⁹⁷ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.97

3. ΝΕΦΕΛΕΣ

3.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Θέμα των *Νεφελών* αποτελεί η διακωμώδηση της νέας εκπαίδευσης η οποία έχει ωθήσει την Αθήνα στην παρακμή²⁹⁸. Επομένως και οι *Βάτραχοι* και οι *Νεφέλες* αποδεικνύουν την καθοδική πορεία της Αθήνας η οποία έχει προέλθει από τη σοφιστική κίνηση. Αναλυτικότερα βρισκόμαστε στο 423 π.Χ., σε μια εποχή που οι παλιές ένδοξες μέρες για την Αθήνα είναι παρελθόν και ως εκ τούτου η νίκη επί των Περσών στον Μαραθώνα το 490 π.Χ. έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την σύγχρονη των *Νεφελών* κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Αθήνας. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνεται από τους στίχους 986-1000 των *Νεφελών*.²⁹⁹

Θα πρέπει ωστόσο πριν περάσουμε στην υπόθεση να αναφέρουμε ότι το έργο αυτό το οποίο εμείς σήμερα έχουμε ανά χειράς δεν είναι το έργο που παίχτηκε επί σκηνής το 423 π.Χ., το οποίο και έλαβε το τρίτο βραβείο, αλλά μια διασκευή του έργου που παίχτηκε τότε. Ακόμη πρέπει να δηλωθεί ότι δύο σκηνές που υπάρχουν στο ανά χειράς έργο των *Νεφελών* δεν υπήρχαν στην πρώτη έκδοση. Οι σκηνές αυτές είναι ο διάλογος μεταξύ Μείζονος και Ήττονος λόγου και η πυρπόληση του Φροντιστηρίου του Σωκράτη. Έτσι λοιπόν ο Αριστοφάνης υλοποίησε και δεύτερη έκδοση του έργου, στην οποία εκφράζει τα παράπονά του για την αποτυχία του. Πως το γνωρίζουμε αυτό; Στην Παράβαση των *Νεφελών* στους στίχους 520-526 «οὐτω νικήσαιμι τ' ἐγὼ καὶ νομιζοίμην σοφός, ὡς ὑμᾶς ἠγούμενος εἶναι θεατὰς δεξιούς.....ἡττηθεὶς οὐκ ἄξιός ὢν· ταῦτ' οὖν ὑμῖν μέφομαι τοῖς σοφοῖς» παρατηρούμε ότι ο χορός εκφράζει τη δυσαρέσκειά του απέναντι στους θεατές, επειδή δεν του έδωσαν το πρώτο βραβείο

²⁹⁸ Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ.137

²⁹⁹ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, στίχ.986-1000 «ἀλλ' οὖν ταῦτ' ἐστὶν ἐκεῖνα, ἐξ ὧν ἄνδρας Μαραθωνομάχας ἡμῆ παιδευσὶς ἔθρεψεν. σὺ δὲ τοὺς νῦν εὐθύς ἐν ἱματίοισι διδάσκεις ἐντετυλίχθαι· ὥστε μ' ἀπάγχεσθ', ὅταν ὀρχεῖσθαι Παναθηναίοις δέον αὐτοὺς τὴν ἀσπίδα τῆς κωλῆς προέχων ἀμελῆ τῆς Τριτογενείης. πρὸς ταῦτ', ὧ μαιράκιον, θαρρῶν ἐμέ τὸν κρείττω λόγον αἰροῦ· κάπιστήσῃ μισεῖν ἀγορὰν καὶ βαλανείων ἀπέχεσθαι, καὶ τοῖς αἰσχροῖς αἰσχύνεσθαι, κἂν σκώπη τις σε φλέγεσθαι· καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιούσιν, καὶ μὴ περὶ τοὺς σαυτοῦ γονέας σκαιουργεῖν, ἄλλο τε μηδὲν αἰσχρὸν ποιεῖν, ὅτι τῆς Αἰδοῦς μέλλεις τᾶγα μ' ἀναπλήσειν· μηδ' εἰς ὀρχηστρίδος εἰσάττειν, ἵνα μὴ πρὸς ταῦτα κεχηνῶς μήλω βληθεὶς ὑπὸ πορνιδίου τῆς εὐκλείας ἀποθραυσθῆς· μηδ' ἀντειπεῖν τῷ πατρὶ μηδὲν, μηδ' Ἰαπετὸν καλέσαντα μνησικακῆσαι τὴν ἡλικίαν, ἐξ ἧς ἐνεοττοτροφῆθης»

στην πρώτη παράσταση.³⁰⁰ Προχωρώντας στους στίχους 551-558« Ὑπέρβολος,..... Ἴππείας κακὸς κακῶς..... τὰς ἐμὰς μιμούμενου» ἔχω τη διακωμώδηση του Ὑπέρβολου ἀπὸ τον Εὐπόλη και τον Ἑρμιππο. Ο τελευταῖος γνωρίζουμε ὅτι δεν συμμετείχε σε αγώνες πριν το 421 π.Χ. Επομένως η αναφορά αὐτὴ μας πηγαίνει σε μεταγενέστερη χρονολόγηση. Ἐτσι οἱ στίχοι αὐτοὶ γράφτηκαν μετὰ το 420 π.Χ. και πριν το 416 π. Χ. που ἐξορίστηκε ο Ὑπέρβολος. Κλείνοντας το ἔργο που ἔχουμε ἀνά χεῖρας εἶναι πιθανότερο να γράφτηκε περίπου στα 418-419 π.Χ.³⁰¹.

3.2 Ὑπόθεση Νεφελών

Ο ἀπαίδευτος αγρότης γέρο- Στρεψιάδης ἦταν στην ἀρχὴ εὐπόρος. Ὡστόσο, ἐξαιτίας του γάμου του με μια γυναίκα ἀπὸ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, και της ἀστικής συμπεριφοράς του γιου του, του Φειδιππίδου, ο οποίος εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ την ευγενὴ καταγωγὴ της μητέρας, ἐγίνε ὄχι μόνο φτωχὸς ἀλλὰ καταχρεώθηκε σε δανειστὲς, ὥστε να μπορέσει να ἀνταποκριθεῖ στην ἀστικὴ νοοτροπία της συζύγου και του γιου.

Οἱ δανειστὲς πίεζαν ἀφόρητα τον γέρο με στόχο να ξεπληρώσει το χρέος. Η πίεση ἦταν τόσο μεγάλη που ο Στρεψιάδης εἶχε χάσει τον ὕπνο του. Ἐτσι λοιπὸν σκέφτηκε να στείλει τον γιο του στο Φροντιστήριο του Σωκράτους, για να διδαχθεῖ τη σοφιστικὴ και τη ρητορικὴ τέχνη, με σκοπὸ να γίνε ἰκανὸς στον λόγο και να μπορέσει με αὐτὸν τρόπο να νικήσει τους δανειστὲς ἀποφεύγοντας την πληρωμὴ των χρεῶν.

Ὡστόσο, ο Φειδιππίδης ἀρχικὰ ἀρνεῖται να διδαχθεῖ, διότι δεν θέλει να ἔχει σχέση με τους φιλοσόφους-σοφιστὲς. Ἐτσι, ἀποφασίζει να πάει ο ἴδιος ο Στρεψιάδης στο Φροντιστήριο με στόχο να διδαχθεῖ αὐτὸς, ἔστω και στα γηρατειά, την τέχνη που εἶναι ἰκανὴ να παρουσιάζει το δίκαιο ἀδικο και το ἀντίστροφο. Ἐνας μαθητὴς υποδέχεται τον γέρο, ἐνῶ ο Σωκράτης βρίσκεται μέσα σε ἕνα αἰωρούμενο καλάθι και ἐξετάζει τα μετέωρα.

³⁰⁰ Ξυπνητὸς Νικόλαος Φρ., *Εἰσαγωγή στην Κωμωδία*, ὁ.π., σελ.203 , Pascal, *Ο Ἀριστοφάνης και η Ἀρχαία Κωμωδία*, ὁ.π., σελ.79

³⁰¹ Dover K.J., *ΗΚωμωδία του Ἀριστοφάνη*, ὁ.π., σελ.150-151

Έτσι στους στίχους 364 κ. εξ., ο Σωκράτης επικαλείται τον Αιθέρα, τον Αέρα και τις Νεφέλες, οι οποίες εισέρχονται στη σκηνή σε σχήμα χορού (Πάροδος). Έπειτα, ο Σωκράτης αναφέρει ότι ο Δίας δεν υπάρχει δηλώνοντας ότι οι Νεφέλες είναι οι υπαρκτές Θεές, εφόσον προκαλούν τον κεραυνό και τη βροχή.

Στην Παράβαση ο Σωκράτης καλεί τον Στρεψιάδη και τον διδάσκει μέτρο και μουσική. Ωστόσο ο τελευταίος αποβάλλεται από τη σχολή καθότι είναι δυσμαθής και ακατάλληλος. Έτσι ο Στρεψιάδης πείθει τον γιο του να έρθει στο Φροντιστήριο.

Για να διδαχθεί ο γιος τα μυστικά της τέχνης γίνεται ένας αγώνας μεταξύ Μείζονος και Ήττονος Λόγου. Ο Μείζων Λόγος επαινεί και προβάλλει την παλιά παιδεία ενώ ο Ήττων τη σύγχρονη. Ο Αγών λήγει με νικητή τον Ήττονα Λόγο. Ο τελευταίος μαζί με τον Φειδιππίδη πηγαίνουν στο σπίτι του Σωκράτους.

Ο Σωκράτης γνωστοποιεί στον Στρεψιάδη ότι ο γιος του εξελίσσεται σε ικανότατο σοφιστή και με την τέχνη του θα υπερνικήσει τους δανειστές. Στο σημείο αυτό ο Χορός προειδοποιεί τον Στρεψιάδη πως θα μετανιώσει για την εκπαίδευση που προσέφερε στον γιο του.

Πανευτυχής ο Στρεψιάδης φέρνει τον γιο του πίσω στο σπίτι και μάλιστα του κάνει το τραπέζι για να γιορτάσουν την απόκτηση της εν λόγω τέχνης. Στη συζήτηση που αναπτύχθηκε ο νέος εξέφρασε τον θαυμασμό του για τον Ευριπίδη και διαφώνησε με τον πατέρα του. Η διαφωνία αυτή οδήγησε τον γιο στο να χτυπήσει τον πατέρα. Την μιανή αυτή πράξη για τους αρχαίους ο Φειδιππίδης την δικαιολογεί επικαλούμενος την παιδεία που έλαβε. Έτσι λοιπόν ο πατέρας μετανιωμένος για τη μόρφωση που έδωσε στον γιο του, θυμώνει και πυρπολεί το Φροντιστήριο του Σωκράτη, αφού προηγουμένως αρνείται τον αθεϊσμό και παραδέχεται ως Θεό τον Δία. Κλείνοντας στην Έξοδο ο Χορός τον παρακινεί να συντρίψει τους άθεους.³⁰²

³⁰² Dover K.J., *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, ό.π., σελ.147-150, MacDonald Francis Conford, *Η Αττική Κωμωδία*, ό.π., σελ.273-275, Maurach Gregor, *Επίτομη ιστορία της Κωμωδίας στην αρχαιότητα*, ό.π., σελ.28-34, Ξυπνητός Νικόλαος Φρ. , *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ.203-206, Thiery Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, ό.π., σελ.81-87, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ.137-143

3.3 Κειμενοκεντρική επισκόπηση των *Νεφέλων*

Θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τις *Νεφέλες* σε έξι άξονες Μυστηρίων, οι οποίοι θα περιλαμβάνουν τα Ελευσίνια Μυστήρια, τα Διονυσιακά, τα Κορυβαντικά, τα Ορφικά, τη λατρεία των γοήτων και τέλος τα Μυστήρια που εντάσσονται στο μαντείο του Τροφώνιου, που και αυτό ανήκει στο μυστηριακό υπόστρωμα. Εμείς στην παρούσα εργασία θα επιδιώξουμε απλώς να επισημάνουμε τις λανθάνουσες μυστηριακές λατρείες αλλά και να δηλώσουμε τη σημασία τους στο έργο. Ορισμένοι μελετητές, όπως θα δούμε, διαφωνούν για το ποια ακριβώς λατρεία απηχεί κάθε σκηνή. Το πιο πιθανό είναι ότι ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί ένα αμάγαμα από πολλές λατρείες για να ικανοποιήσει μια ευρεία γκάμα θεατών. Κάθε περαιτέρω υπόθεση θεωρούμε ότι ξεφεύγει από την αρμοδιότητα της παρούσας εργασίας.

3.4 Τα Ελευσίνια μυστήρια

Τα Ελευσίνια Μυστήρια θεωρούμε ότι σηματοδοτούν την παρουσία τους και στις *Νεφέλες* με συγκεκριμένο τρόπο. Έτσι, κατά τη διάρκεια της κωμωδίας θα υποστηρίξουμε ότι διδασκαλία του Σωκράτη ισοδυναμεί με παρωδία μύησης στα Ελευσίνια Μυστήρια.³⁰³

3.4.1 Στρεψιάδης

Στίχ. 17: την σελήνην εικάδας: Από την αρχή του έργου τα Ελευσίνια Μυστήρια επισημαίνουν την παρουσία τους. Ο Στρεψιάδης στον Πρόλογο λέει ότι δεν μπορεί να κοιμηθεί από το άγχος που του έχουν επιφέρει τα χρέη του. Τονίζει επίσης ότι πλησιάζει το τέλος του μηνός και οι τόκοι αυξάνονται. Ο όρος «εικάδας» δεν σημαίνει μόνο το τέλος του μηνός αλλά υποδηλώνει και μυστηριακή χροιά καθότι αναφέρεται στο τελευταίο δεκαήμερο του μήνα.³⁰⁴ Στα Ελευσίνια Μυστήρια γνωρίζουμε ότι η καθαυτού μύηση τελούνταν από τις είκοσι μέχρι τις είκοσι τρεις

³⁰³ Thierry Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, ό.π., σελ.84

³⁰⁴ Dover Kenneth, *Aristophanes, Clouds*, (edited with an introduction and commentary), εκδ. Clarendon press, Oxford, 1968, σελ. 94, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Clouds*, (edited with an introduction, translation and notes by Alan H. Sommerstein), εκδ. Oxbow Books, Park End Place, Oxford, 2007, σελ.159

του Βοηδρομιώνος, δηλαδή στη χρονική περίοδο που αναφέρεται ο όρος «εικάδας»³⁰⁵. Κλείνοντας, με βάση την παραπάνω επιχειρηματολογία θεωρούμε πιθανό να απηχούνται εδώ τα εν λόγω Μυστήρια, δεδομένου ότι στο Φροντιστήριο του Σωκράτη τελείται μια διαδικασία μύησης όπως θα δούμε ευθύς αμέσως.

3.4.2 Στρεψιάδης και μαθητής

Στίχ. 139-143: *ἀλλ' εἶπέ μοι τὸ πρᾶγμα..... ἀλλ' οὐ θέμις πλὴν τοῖς μαθηταῖσιν λέγειν..... νομίσαι δὲ ταῦτα χρῆ μυστήρια*: Στο σημείο αυτό ο Στρεψιάδης βρίσκεται έξω από την πόρτα του Φροντιστηρίου του Σωκράτη και ζητά από έναν μαθητή να του αποκαλύψει τα φυσιογνωμικά του πειράματα. Ωστόσο, οι διανοούμενοι της εποχής είχαν την τάση να κινούνται στα πλαίσια μιας επιλεκτικής σκοτεινότητας, που επέτρεπε να αποκαλυφθούν τα επτασφράγιστα μυστικά αποκλειστικά και μόνο σε εκλεκτούς κύκλους μνημένων. Ακριβώς αυτή η εκλεκτικότητα προσδίδει μυστηριακή χροιά «μυστήρια». Έτσι, λοιπόν, ο Στρεψιάδης πρέπει πρώτα να μνηθεί στα Μυστήρια και μετά να του αποκαλυφθούν τα μυστικά.³⁰⁶ Προχωρώντας στα 423 π.Χ. όταν ο θεατής άκουγε τον όρο «Μυστήρια», όρος που χαρακτηρίζεται από μια σκοτεινότητα και έναν απόλυτο μυστικισμό «ἀλλ' οὐ θέμις πλὴν τοῖς μαθηταῖσιν λέγειν», ήταν σχεδόν σίγουρο ότι θα έφερνε στο νου του τα Ελευσίνια Μυστήρια καθότι εκείνη την εποχή αποτελούσαν τα σημαντικότερα και αναγνωρισμένα από τη πόλη της Αθήνας Μυστήρια.³⁰⁷ Κλείνοντας, είναι πιθανό να υποβόσκουν εδώ υπαινιγμοί που μας παραπέμπουν στο εν λόγω μυστηριακό υπόστρωμα.

³⁰⁵ Byl Simon, «Φροντιστήριο as Μυστήριο», *Kernos* (online), Vol.17(2004), pp.311, available from: <http://journals.openedition.org/kernos/1477> (Accessed 10 September 2019)

³⁰⁶ Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ.141

³⁰⁷ Byl Simon, «Φροντιστήριο as Μυστήριο», ό.π., σελ.311

3.4.3 Σωκράτης και Στρεψιάδης

Στίχ. 250 κ. εξ : Στους στίχους αυτούς έχουμε μια παρωδία μύησης. Στον στίχο 258 έχουμε τον όρο «τελουμένους» που μας παραπέμπει σε τελετή. Επίσης, στον στίχο 304 έχουμε αναφορά στον όρο «τελετή», που επίσης μας παραπέμπει σε Μυστήρια. Εδώ ο Σωκράτης παρουσιάζεται σαν δάσκαλός που μυεί τον μούμενο. Θα υποστηρίξουμε ότι η μνητική αυτή διαδικασία ανακαλεί τα Ελευσίνια Μυστήρια. Αναλυτικότερα βρισκόμαστε στο Φροντιστήριο του Σωκράτη, μέσα στο οποίο τελείται η μνητική διαδικασία του Στρεψιάδη. Ο Αριστοφάνης είναι πιθανόν να χρησιμοποίησε το Φροντιστήριο σαν μια παραλλαγή του Τελεστήριον.³⁰⁸ Στα Ελευσίνια Μυστήρια η μύηση λάμβανε χώρα στο Τελεστήριον. Δηλαδή έχουμε ένα επίθημα σε -τήριο με το οποίο ο Αριστοφάνης τελεί λεκτικά παιχνίδια με στόχο μια συγκεκαλυμμένη παρωδία.³⁰⁹

Στίχ.254-255:ΣΩ. κάθιζε τοίνυν ἐπὶ τὸν ἱερὸν σκίμποδα. ΣΤ. ἰδοὺ κάθηναι. ΣΩ. τουτονὶ τοίνυν λαβὲ: Στο χωρίο αυτό αντικρίζουμε τον Στρεψιάδη να κάθεται σε ένα σκαμνί και να ετοιμάζεται για τη μύηση του. Η σκηνή αυτή μας θυμίζει τη «Θρόνωσιν». Ακόμη και η ίδια η Δήμητρα στον *Ομηρικό Ὑμνο*³¹⁰, φαίνεται να κάθεται σε ένα σκαμνί λυπημένη γιατί είχε χάσει την κόρη της. Η Θρόnowση των Μυστηρίων απεικονίζει την σκηνή αυτή με τη Δήμητρα. Επομένως, εδώ η Θρόnowση του Στρεψιάδη θα μπορούσε ευλόγως να αναφέρεται στην «Θρόnowση» των Ελευσινίων Μυστηρίων.³¹¹ Βέβαια, παρακάτω όταν θα πραγματοποιούμε τα Κορυβαντικά Μυστήρια θα δούμε ότι οι μελετητές διαφωνούν στο αν απεικονίζεται εδώ η Κορυβαντική θρόnowση ή η θρόnowση των Ελευσινίων Μυστηρίων. Εμείς σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να αναφέρουμε τις πιθανές ερμηνείες των μυστηριακών υποστρωμάτων που εντοπίζονται στις *Νεφέλες* και σίγουρα δεν είμαστε σε θέση να ακυρώσουμε ή να αναδείξουμε είτε τη μια είτε την άλλη ερμηνεία. Μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν αντικείμενο μιας άλλης εργασίας που ενδεχομένως θα ενέπιπτε στα πλαίσια ενός διδακτορικού διπλώματος.

³⁰⁸ Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Clouds*, ό.π., σελ.165

³⁰⁹ Byl Simon, «Φροντιστήριο as Μυστήριο», ό.π., σελ.310-311

³¹⁰ Ομηρικός Ὑμνος, *Εἰς Δήμητραν*, στίχ. 198 «ἔνθα καθεζομένη προκατέσχετο χερσὶ καλύπτρην»

³¹¹ Byl Simon, «Φροντιστήριο as Μυστήριο», ό.π., σελ.312

Στίχ.256-259: τὸν στέφανον. ΣΤ. ἐπὶ τί στέφανον; οἴμοι, Σώκρατες...εἶτα δὴ τί κερδανῶ; Στο σημείο αυτό ο Σωκράτης λέει στον Στρεψιάδη να βάλει ένα στεφάνι «τὸν στέφανον» στο κεφάλι του. Εκείνη την στιγμή ο Στρεψιάδης φοβάται μήπως τον θυσιάσουν σαν τον Αθάμαντα³¹², που και ο ίδιος φορούσε ένα στεφάνι στο κεφάλι του την ώρα της θυσίας. Να ειπωθεί ότι εδώ ο Στρεψιάδης συγχέει το στέμμα των θυμάτων με το στέμμα των μνημένων. Ακόμη, στο σημείο αυτό η αναφορά στο στεφάνι μας παραπέμπει στα Ελευσίνια Μυστήρια. Αναλυτικότερα, στους *Βατράχους*, στον στίχο 330 «στέφανον μύρτων, θρασεῖ δ' ἐγκατακρούων» βλέπουμε ότι οι μνημένοι στα Ελευσίνια φορούσαν στεφάνι από μύρτο. Πρέπει ακόμη να αναφερθεί ότι η Δήμητρα στον *Ομηρικό Ὕμνο*, φαίνεται να φορά στεφάνι στίχ. 224 «ἐϋστέφανος», 251 «καλλιστέφανος» 295 «καλλιστέφανος», 307 «ἐϋστέφανος»³¹³. Άρα, το στεφάνι είναι ένα στοιχείο που ενυπάρχει στην λατρεία των Ελευσινίων και επομένως τα Ελευσίνια Μυστήρια θα μπορούσαν να απηχούνται και εδώ, καθότι η ίδια η Θεά Δήμητρα, η Θεά των Ελευσινίων, μαρτυρείται να φορά στεφάνι.

Ακόμη, θα πρέπει να ειπωθεί ότι η αναφορά του Στρεψιάδη στην θυσία του Αθάμαντος μας οδηγεί συνειρμικά στη θυσία του χοίρου που τελούνταν στα Ελευσίνια Μυστήρια³¹⁴. Αναλυτικότερα γνωρίζουμε ότι ο χοίρος ήταν το ιερό ζώο της Δήμητρας³¹⁵ (ίσως επειδή οι χοίροι ήταν επιδρομείς των σταροχώρων) και ότι η σφαγή του μυστηριακού χοίρου ήταν μια εξιλαστική θυσία.³¹⁶ Τέλος, να σημειωθεί ότι ημερολογιακά η θυσία των χοίρων λάμβανε χώρα στις δεκαέξι του Βοηδρομιώνος.

Στίχ. 260: τρίμμα, κρόταλον, παιπάλη, 106:άλφίτων, 176: πρὸς τᾶλφιτ,640 :άλφιταμοιβοῦ, 648: πρὸς τᾶλφιτα, 669: διαλφιτώσω: Στα χωρία αυτά βλέπουμε μια συνεχή επανάληψη της λέξεως «ἄλφιτον», η οποία μας παραπέμπει στον

³¹² Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Clouds*, ό.π., σελ.173-174

³¹³ Byl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.309

³¹⁴ Byl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.312

³¹⁵ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.184

³¹⁶ Kerenyi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ.97

Κυκεώνα³¹⁷ διότι ο όρος «ἄλφιτον» υποδηλώνει το κριθάρι που απαιτείται για την παρασκευή του προαναφερθέντος ποτού.³¹⁸

Το εν λόγω ποτό αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό των Ελευσινίων Μυστηρίων. Το σύνθημα που σηματοδοτούσε την ετοιμότητα του μούμενου για να δεχθεί τη μύηση στο Τελεστήριο ήταν «ενήστευσα, έπιον τον κυκεώνα». Η νηστεία και η πόση του κυκεώνα ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για να μετέχει κανείς στα Μυστήρια³¹⁹ και μαρτυρούνται και στον *Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα*³²⁰. Το ποτό αυτό το είχε ζητήσει η ίδια η Δήμητρα όταν καθόταν λυπημένη για το χαμό της κόρης της.³²¹ Ζήτησε δηλαδή ένα ποτό από χοντροαλεσμένο κριθάλευρο και νερό αναμειγμένα με τρυφερή γλήχωνα. Έπειτα ενσωματώθηκε στα Ελευσίνια Μυστήρια ως ανάμνηση των παθών της. Έτσι οι μούμενοι υπόκεινταν σε μια συμβολική πόση του κυκεώνας, ως ανάμνηση των παθών της Θεάς, πριν δεχθούν το υπέρτατο δώρο των Μυστηρίων. Επομένως βλέπουμε στα χωρία αυτά μια συγκεκριμένη αναφορά του κυκεώνα, ποτού που μας παραπέμπει στα Ελευσίνια Μυστήρια.³²²

³¹⁷ Byl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.310

³¹⁸ Dover Kenneth, *Aristophanes, Clouds*, ό.π., σελ.108, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Clouds*, ό.π., σελ.165

³¹⁹ Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ.223

³²⁰ Ομηρικός Ύμνος, *Εις Δήμητρα*, στίχ. 200-201 «ἄπαστος ἐδητύος ἠδὲ ποτῆτος», στίχ. 208-211 «ἄνωγε δ' ἄρ' ἄλφι καὶ ὕδωρ δοῦναι μίξασαν πιέμεν γλήχωνι τερείνη. ἠ δὲ κυκεῶ τεύξασα θεᾶ πόρεν ὡς ἐκέλευε»

³²¹ Foucart, Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ.385, Ομηρικός Ύμνος, *Εις Δήμητρα*, στίχ.208-209 «ἄνωγε δ' ἄρ' ἄλφι καὶ ὕδωρ δοῦναι μίξασαν πιέμεν γλήχωνι τερείνη»

³²² Byl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.310

3.4.4 Ο χορός (Στίχοι 275-313)

Βρισκόμαστε πλέον στην Πάροδο (στίχ.275-313). Εδώ ο χορός των Νεφελών καλεί τα μέλη του να επισκεφτούν την Αθήνα δείχνοντας ταυτόχρονη ευλάβεια προς τους Θεούς.³²³

Στίχ.282-304: καρπούς τ' ἄρδομέναν θ' ἱερὰν χθόνα.....οὐ σέβας ἄρρητων ἱερῶν, ἵνα μυστοδόκος δόμος ἐν τελεταῖς ἀγίαις ἀναδείκνυται: Στο χωρίο αυτό ο χορός αναφέρεται σε δύο δώρα που η ίδια η Θεά Δήμητρα έδωσε στην Αττική. Τα δώρα αυτά είναι η Γεωργία «καρπούς» και τα Ελευσίνια Μυστήρια «ἄρρητων ἱερῶν».³²⁴ Η αναφορά αυτή επιβεβαιώνεται από τον *Ομηρικό Ὑμνο στη Δήμητρα*³²⁵. Εκεί η τελευταία ύστερα από την προτροπή του Διός ξαναδίνει τους καρπούς στα εύφορα χωράφια και δίνει εντολή να διδαχθούν οι ιερές τελετές των Ελευσινίων Μυστηρίων. Επομένως, οι αναφορές αυτές του χορού στην πάροδο των *Νεφελών* ενδεχομένως να απηχούν τη σκηνή με τη Δήμητρα και επομένως να υποβόσκουν εδώ τα Ελευσίνια Μυστήρια. Ακόμη, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί ότι η φράση «μυστοδόκος δόμος» αναφέρεται στο Τελεστήριον (εικ.18,19) μέσα στο οποίο γίνονταν δεκτοί οι μύστες. Να ειπωθεί ότι το πλήθος συγκεντρώνονταν βράδυ στην περιοχή αυτή. Έτσι πέρα από τον Ιεροφάντη υπήρχε και ο Δαδούχος που εξασφάλιζε τον απαραίτητο φωτισμό με δύο δάδες (εικ.20).³²⁶

Κλείνοντας, τον ισχυρισμό περί Ελευσινίων Μυστηρίων ενισχύει και η επίκληση των Νεφελών από τον Στρεψιάδη με το επίθετο «πολυτίμητοι» στον στίχο 293 «καὶ σέβομαί γ', ὦ πολυτίμητοι». Το επίθετο αυτό χρησιμοποιήθηκε και για τον Ίακχο

³²³ Μαυρόπουλος, Θεόδωρος, Γ., *Αριστοφάνης*, (Θεσμοφοριάζουσαι, Αχαρνής, Ιππής, Νεφέλαι, Σφήκες, Ειρήνη, Ὀρνιθες, Λυσιστράτη, Βάτραχοι, Εκκλησιάζουσαι, Πλούτος), *Μένανδρος*, (Δύσκολος, Επιτρέποντες, Σαμία, Ασπίς), εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2007, σελ.235

³²⁴ Bgl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.313

³²⁵ Ομηρικός Ὑμνος, *Εἰς Δήμητραν*, στίχ.469-482 « Ὡ[ς ἔφατ', οὐ]δ' ἀπίθησεν εὐστέφανος Δημήτηρ αἴψα δὲ καρπὸν ἀνήκεν ἄρουράων ἐριβύλων· πᾶσα δὲ φύλλοισίν τε καὶ ἄνθεσιν εὐρεῖα χθῶν ἔβρισ'· ἢ δὲ κιοῦσα θεμιστοπόλοισ βασιλευσὶ δ[εῖξε,] Τριπτολέμω τε Διοκλεῖ τε πληξίππω, Εὐμόλπου τε βίη Κελεῶ θ' ἡγήτορι λαῶν, δρησμοσύνην θ' ἱερῶν καὶ ἐπέφραδεν ὄργια πᾶσι, Τριπτολέμω τε Πολυξείω, τ', ἐπὶ τοῖς δὲ Διοκλεῖ, σεμνά, τά τ' οὐ πως ἔστι παρεξ[ίμ]εν [οὔτε πυθέσθαι.] οὐτ' ἀχέειν· μέγα γάρ τι θεῶν σέβας ἰσχάνει αὐδήν. ὄλβιος ὃς τὰ δ' ὄπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων· ὃς δ' ἀτελής ἱερῶν ὃς τ' ἄμμορος, οὐποθ' ὁμοίων αἴσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφω εὐρώεντι»

³²⁶ Kerenyi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ.134

στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη στον στίχο 324 «Ίακχ', ὦ πολυτίμητ'». Γνωρίζουμε ότι ο Ίακχος ήταν η θεότητα που είχε άμεση σχέση με τα Ελευσίνια Μυστήρια. Τοιουτοτρόπως, ο Διόνυσος στον στίχο 850 των *Βατράχων* αποκαλεί τον Αισχύλο πολυτίμητο «πολυτίμητ'», ενώ στον στίχο 337 «ὦ πότνια πολυτίμητε Δήμητρος κόρη» αποκαλεί την Περσεφόνη, κόρη της Δήμητρας, Θεάς των Ελευσινίων Μυστηρίων, πολυτίμητη.³²⁷ Προχωρώντας, στο πρώτο μέρος της εργασίας μας, όταν πραγματευτήκαμε τους *Βατράχους*, στο σχόλιο 847-850 του υποκεφαλαίου Ποιητικός Αγών: Ο Διόνυσος ως αναγνωρισμένος κριτής και Θεός από τον Πλούτωνα, υποστηρίξαμε ότι το επίθετο «πολυτίμητος» εδράζεται στο μυστηριακό υπόστρωμα των Ελευσινίων Μυστηρίων. Έτσι και εδώ υποστηρίζουμε ότι η επίκληση των Νεφελών με το επίθετο «πολυτίμητοι» («καὶ σέβομαί γ', ὦ πολυτίμητοι»), δεν είναι διόλου τυχαία, αλλά απεικονίζει τα Ελευσίνια Μυστήρια.³²⁸

3.4.5 Ο Σωκράτης ως Ιεροφάντης

Βρισκόμαστε πλέον στο πρώτο επεισόδιο. Εδώ θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τον Σωκράτη ως ιεροφάντη και επομένως να τον συνδέσουμε με τα Μυστήρια της Ελευσίνας.

Στίχ.359: λεπτοτάτων λήρων ιερεῦ: Εδώ αντικρίζουμε τον χορό να αναφέρεται στον Σωκράτη με τον όρο «ιερεῦς». Ο όρος αυτός μας οδηγεί συνειρμικά στον Ιεροφάντη και στον ρόλο που κατείχε στα Ελευσίνια Μυστήρια.³²⁹ Όπως ο Σωκράτης εδώ στις *Νεφέλες* είναι ο μοναδικός που δύναται να αποκαλύψει τα μυστικά στον Στρεψιάδη, έτσι και ο Ιεροφάντης ήταν αυτός που εμφάνιζε τα μυστικά στους μυούμενους των Ελευσινίων Μυστηρίων.³³⁰ Επομένως, ο όρος «ιερεῦς» θα μπορούσε να μας οδηγεί και στα Ελευσίνια Μυστήρια.

³²⁷ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.243-244

³²⁸ Byl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.312

³²⁹ Byl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.313

³³⁰ Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.136, Kerényi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, ό.π., σελ.133

3.4.6 Ο οίνος ως συνδετικός κρίκος με τη Δήμητρα και η συμβολή του στη λατρεία των Ελευσινίων μυστηρίων

Στίχ. 417: οίνου τ' απέχει : Εδώ ο χορός λέει στον Στρεψιάδη πως πρέπει να απέχει, μεταξύ άλλων, από την πόση κρασιού εφόσον θέλησε να εισαχθεί στη σοφία των Νεφελών. Ακριβώς αυτή η απαγόρευση θα μπορούσε να αποτελεί ένα ακόμη Ελευσινιακό στοιχείο³³¹, καθότι τη συναντούμε και στον *Ομηρικό Ύμνο* στη Δήμητρα³³². Εκεί η τελευταία αρνήθηκε τον ερυθρό οίνο που της προσέφερε η Μετάνειρα, λέγοντας πως δεν επιτρέπεται να το πιεί. Επομένως, η απαγόρευση του οίνου στον στίχο 417 των *Νεφελών* απηχεί την απαγόρευση της πόσης του ερυθρού οίνου από τη Δήμητρα που μαρτυρείται στον *Ομηρικό Ύμνο*.

Στο εν λόγω κεφάλαιο προσπαθήσαμε να αναδείξουμε υποκρυπτόμενα στοιχεία των Ελευσινίων Μυστηρίων. Θα πρέπει ωστόσο να προσπαθήσουμε να δηλώσουμε και ποιά είναι η λειτουργία τους.

Στην αρχή του έργου είδαμε τον Στρεψιάδη (το όνομά του δηλώνει τον διαστρεβλωτή και στρεψοδίκη) να προσπαθεί να εισαχθεί στη φιλοσοφία του Φροντιστηρίου του Σωκράτη με σκοπό να εξαπατήσει τους δανειστές, στίχ. 116-118 «ἦν οὖν μάθης μοι τὸν ἄδικον τοῦτον λόγον, ἃ νῦν ὀφείλω διὰ σέ, τούτων τῶν χρεῶν οὐκ ἂν ἀποδοίην οὐδ' ἂν ὀβολὸν οὐδενί». Δηλαδή δείχνει έναν ανήθικο και καιροσκόπο χαρακτήρα, στοιχεία που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την ηθική καθαρότητα που απαιτείται για τα Μυστήρια. Επομένως εξ αρχής ο Στρεψιάδης δεν βρίσκεται σε ευνοϊκή θέση. Ο Στρεψιάδης στους στίχους 457-477 « λῆμα μὲν πάρεστι τῷδέ γ' καὶ διακίνει τὸν νοῦν αὐτοῦ καὶ τῆς γνώμης ἀποπειρῶ» οδηγείται στον δρόμο της πτώσης από τις Νεφέλες διότι έχει διαπράξει ὕβρη. Ο Στρεψιάδης έχει ξεπεράσει τα όρια της υπερβολής και αυτό δηλώνεται από τους στίχους 469-477 « ὥστε γέ σου πολλοὺς ἐπὶ ταῖσι θύραις ἀεὶ καθῆσθαι, καὶ διακίνει τὸν νοῦν αὐτοῦ καὶ τῆς γνώμης ἀποπειρῶ», όπου οι Νεφέλες λένε στον Στρεψιάδη πως έξω από το σπίτι του θα είναι πολύς κόσμος που θα θέλει να συζητά μαζί του για σοβαρά ζητήματα και να τον συμβουλευέται.

³³¹ Byl Simon, «Φροντιστήριον as Μυστήριον», ό.π., σελ.312

³³² Ομηρικός Ύμνος, *Εἰς Δήμητρα*, στίχ.206-208 «μελιηδέος οἴνου πλήσασ', ἢ δ' ἀνένευσ'· οὐ γὰρ θεμιτόν οἱ ἔφασκε πίνειν οἶνον ἐρυθρόν»

Η υπερβολή αυτή του Στρεψιάδη εκδηλώνεται καλύτερα στον στίχο 1115-1130 « τούς κριτάς ἄ κερδανοῦσιν, ἦν τι τόνδε τὸν χορὸν..... ἦν δ' ἀτιμάση τις ἡμᾶς θνητὸς ὢν οὔσας θεάς..... κἄν ἐν Αἰγύπτῳ τυχεῖν ὢν μᾶλλον ἢ κρῖναι κακῶς». Εδώ ο χορός τον κατηγορεί για ασέβεια και αθεΐα και ότι κάποτε θα μετανιώσει για την πράξη του. Έτσι στο τέλος του έργου θα δούμε ότι ο Φειδιππίδης, ο γιός του, αφού διδάχτηκε την τέχνη του Σωκράτη με επιτυχία στράφηκε ενάντια των παραδοσιακών αξιών και έφτασε στο σημείο να χτυπήσει τον ίδιο του τον πατέρα, στιχ. 1433 «πρὸς ταῦτα μὴ τύπτ'· εἰ δὲ μή, σαυτὸν ποτ' αἰτιάσει», ενώ στον στίχο 1443 ο Φειδιππίδης λέει ότι θα χτυπήσει και τη μητέρα του «τὴν μητέρ' ὥσπερ καὶ σὲ τυπήσω». Παρατηρούμε δηλαδή ότι η επιμονή του Στρεψιάδη να στρεψοδικήσει τον οδήγησε στην απόλυτη καταστροφή. Τουλάχιστον αυτό φαίνεται να δηλώνεται από τον χορό στους στίχους 1303-1320 «οἷον τὸ πραγμάτων ἐρᾶν φλαύρων· ὁ γὰρ.....κᾶφονον αὐτὸν εἶναι». Στο σημείο αυτό ο χορός κατηγορεί τον Στρεψιάδη για την εσφαλμένη του πορεία. Ο ίδιος δανείστηκε χρήματα και προσπάθησε με κάθε τρόπο να μην τα επιστρέψει.³³³ Μάλιστα για να πετύχει τον σκοπό του επιστράτευσε ακόμη και τον ίδιο του τον γιό. Κλείνοντας με αυτόν τον τρόπο τα Μυστήρια δηλώνουν ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να είναι ιδιοτελής και καιροσκόπος αλλά ανιδιοτελής, ευσεβής και τίμιος.

3.5 Τα Διονυσιακά μυστήρια

Αναφέραμε προηγουμένως πως οι μελετητές διαφωνούν ως προς το είδος των Μυστηρίων που απηχούνται στις *Νεφέλες*. Τοιούτοτρόπως θα επιδιώξουμε να αναδείξουμε όχι μόνο πως τα Διονυσιακά Μυστήρια σηματοδοτούν την παρουσία τους στις *Νεφέλες* αλλά και ποια η ερμηνεία και η συμβολή τους.

Γνωρίζουμε ότι στα Μεγάλα Διονύσια λάμβανε χώρα μια συμβολική επιστροφή του Διονύσου από την εξοχή στην Αθήνα, η οποία απεικόνιζε τη μυθολογική του επιστροφή. Αναλυτικότερα ο Διόνυσος τιμώρησε τους άπιστους προκαλώντας τους μια αρρώστια που επηρέαζε τα γεννητικά τους όργανα. Έτσι λοιπόν για να ξευμενίσουν το ζόανό του, και επομένως τον ίδιο τον Θεό, αρχικά, μετέφεραν το ζόανο στα περίχωρα της Αθήνας και έπειτα το επέστρεφαν πάλι στην πόλη

³³³ Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ.146-148

συνοδευόμενο με πομπή αποτελούμενη από ύμνους, θυσίες και αναμμένους δαυλούς. Αυτό ακριβώς ονομάζεται «είσαγωγή από της εσχάρας». Στην Αθήνα το ξόανο του Διονύσου τοποθετούνταν είτε στο θέατρο είτε στον ναό του Διονύσου. Επίσης, την αρχική πομπή ακολουθούσε μια δεύτερη πομπή κατά την οποία προσέφεραν θυσίες στον ναό του Θεού.

Θα προσπαθήσουμε λοιπόν μεταξύ άλλων να παραλληλίσουμε την είσοδο των Νεφελών με την είσοδο του Διονύσου και επομένως να αναδείξουμε σε αυτήν διονυσιακές απηχίσεις. Επιπροσθέτως θα επιδιώξουμε να αναδείξουμε τα Μεγάλα Διονύσια ως μια από τις βασικές λατρείες της Αρχαίας Αθήνας. Θα δούμε δηλαδή πως οι καινούργιες θεότητες που διδάσκει το Φροντιστήριο του Σωκράτη υπονομεύονται. Τα Μυστήρια προβάλλουν την ηθική, την τιμιότητα, την ευσέβεια και όχι την αθεία και την κατάρρευση των πατροπαράδοτων Θεών.³³⁴

3.5.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης

Στίχ. 260: λέγειν γενήσει τρῖμμα, κρόταλον, παιπάλη: Ο Σωκράτης στο χωρίο αυτό λέει πως θα πασπαλίσει με άχνη τον Στρεψιάδη. Γνωρίζουμε ότι οι Τιτάνες τη στιγμή που προσπαθούσαν να σκοτώσουν τον Διόνυσο, κάλυψαν το πρόσωπό τους με λευκό γύψο, απέσπασαν με παιχνίδια την προσοχή του Διονύσου, έπειτα τον διαμέλισαν και έβρασαν τα μέλη του. Έτσι λοιπόν στα Διονυσιακά Μυστήρια πιστευόταν ότι χρησιμοποιούνταν η λευκή σκόνη ως ανάμνηση του παραπάνω μύθου. Επομένως, η παιπάλη ενδεχομένως να ανακαλεί τους Τιτάνες και τα Διονυσιακά Μυστήρια.³³⁵

³³⁴ Straus Michael, «Aristophanes' Clouds in its ritual setting», *Leeds International Classical Studies* (online), vol. 10 (2001), no.1, pp.5-6, available from: <http://www.leeds.ac.uk/classics/lics/>, (Accessed 14 September 2019)

³³⁵ Edmonds Radcliffe G., «To Sit in Solemn Silence? "Thronosis" in Ritual, Myth, and Iconography», *The American Journal of Philology*, (online) Vol. 127 (2006), No. 3, pp.362-363, available from: <https://www.jstor.org/stable/3804885>, (Accessed 23 August 2019)

Στίχ.323-326: βλέπε νυν δευρὶ πρὸς τὴν Πάρνηθ.....παρὰ τὴν εἴσοδον: Η πρώτη εμφάνιση των Νεφελών από την Πάρνηθα ανακαλεί στο νου μας την επιστροφή του Διονύσου από την εξοχή της Αθήνας. Όπως δηλαδή ο Διόνυσος επιστρέφει από τα περίχωρα στην πόλη έτσι και οι Νεφέλες κάνουν το ίδιο «παρὰ τὴν εἴσοδον» δημιουργώντας έτσι ένα δραματικό παράλληλο. Προχωρώντας, στους στίχους 313-314 «εὐκελάδων τε χορῶν ἐρεθίσματα, καὶ μοῦσα βαρύβρομος αὐλῶν » έχουμε αναφορά σε χορούς κι αυλούς που μας παραπέμπουν στα Μεγάλα Διονύσια. Τον παραπάνω ισχυρισμό μας επιτείνουν και οι ακόλουθοι στίχοι: ο στίχος 307 «μακάρων ἱερώταται» που μας παραπέμπει στην «εἰσαγωγή ἀπὸ τῆς ἐσχάρας» του Διονύσου και στην επακόλουθη πομπή, ο στίχος 308 «εὐστέφανοί τε θεῶν θυσίαι » που μας παραπέμπει στις θυσίες που λάμβαναν χώρα στο ιερό του Διονύσου, και τέλος ο στίχος 311«Βρομία χάρις» που μας παραπέμπει στον διονυσιακό χαρακτήρα και στην εύθυμη πομπή «κῶμος ». ³³⁶

Στίχ. 325-348: τί τὸ χρῆμα;ὡς οὐ καθορῶ..... θεὰς οὔσας οὐκ ἦδεις οὐδ' ἐνόμιζες;..... μὰ Δί', ἀλλ' ὀμίχλην καὶ δρόσον αὐτὰς ἠγούμην καὶ καπνὸν εἶναι..... θνηταῖς εἶξασι γυναῖξιν..... κούχι γυναῖξιν, μὰ Δί', οὐδ' ὅτιοῦν· αὗται δὲ ῥίνας ἔχουσιν..... γίνονται πάνθ' ὃ τι βούλονται: Στα άνωθεν χωρία παρατηρούμε ότι οι Νεφέλες έχουν την ιδιότητα να αλλάζουν μορφή. Έτσι ο Σωκράτης τις βλέπει να έρχονται από την Πάρνηθα, ενώ στον Στρεψιάδη είναι άόρατες «ὡς οὐ καθορῶ», παρακάτω ο Σωκράτης του λέει πως αυτές είναι Θεές «θεὰς οὔσας οὐκ ἦδεις οὐδ' ἐνόμιζες», ενώ ο Στρεψιάδης νόμιζε πως ήταν είτε ομίχλη, είτε δροσιά, είτε καπνός «ὀμίχλην καὶ δρόσον αὐτὰς ἠγούμην καὶ καπνὸν εἶναι». Προχωρώντας στον στίχο 341 ο Σωκράτης λέει στον Στρεψιάδη πως οι Νεφέλες μοιάζουν με θνητές γυναίκες «θνηταῖς εἶξασι γυναῖξιν» ενώ την ίδια στιγμή ο Στρεψιάδης ισχυρίζεται ότι δεν μοιάζουν με γυναίκες αλλά με ορθάνοιχτα μαλλιά καθότι δεν έχουν ούτε καν μύτες «αὗται δὲ ῥίνας ἔχουσιν». Τέλος στον στίχο 348 ο Σωκράτης αναφέρει στον Στρεψιάδη ότι οι Νεφέλες μπορούν να πάρουν όποια μορφή θέλουν «γίνονται πάνθ' ὃ τι βούλονται». Αυτή ακριβώς η ιδιότητα των Νεφελών να αλλάζουν μορφή αλλά και να αποκαλύπτουν όποια μορφή τους θέλουν μας παραπέμπει στον ίδιο τον Διόνυσο, διότι ο Διόνυσος είναι ο Θεός των αντιθέσεων.³³⁷

³³⁶ Παππάς Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης*, ο ποιητής και το έργο του, ό.π., σελ.230, Straus Michael, «Aristophanes' Clouds in its ritual setting», ό.π., pp.7-8

³³⁷ Straus Michael, «Aristophanes' Clouds in its ritual setting», ό.π., pp.8-9

Αναλυτικότερα ο Διόνυσος γνωρίζουμε ότι ήταν ο Θεός που η δράση του ήταν διπλή: είναι αυτός που προκαλεί μανία και αυτός που απελευθερώνει τον άνθρωπο από αυτήν. Είναι δηλαδή και Βάκχος και Λύσιος³³⁸. Επίσης γνωρίζουμε ότι ο Διόνυσος έπαιρνε διάφορες μορφές και ότι οι πιστοί του τον καλούσαν να εμφανισθεί είτε ως ταύρος, είτε ως φίδι, είτε ως λιοντάρι.³³⁹ Κλείνοντας, ο Διόνυσος είναι: «Θεός δεινότατος, ανθρώποισι δ' ήπιώτατος».³⁴⁰

3.5.2 Ο χορός των Νεφελών (Στίχοι 580-584)

Βρισκόμαστε πλέον στο πρώτο στάσιμο. Εδώ οι Νεφέλες επικαλούνται μεταξύ άλλων Θεών τον ίδιο τον Δία που ρίχνει τον κεραυνό. Θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε πως η αναφορά στον κεραυνό του Διός δεν είναι τυχαία αλλά μας συνδέει με τον Διόνυσο και τα Διονυσιακά Μυστήρια.

Στίχ.580-584: *τότ' ἤ βροντῶμεν ἢ ψακάζομεν..... βροντῆ δ' ἔρράγη δι' ἄστραπῆς:* Εδώ έχουμε αναφορά στον κεραυνό του Διός, τον οποίο οι Νεφέλες μπορούν να οικειοποιηθούν και επομένως να τον προκαλέσουν. Το στοιχείο αυτό μας παραπέμπει στα Διονυσιακά Μυστήρια καθότι γνωρίζουμε ότι ο Διόνυσος κεραυνοβολήθηκε από τον κεραυνό του Διός, όταν η Σεμέλη ζήτησε από τον Δία να εμφανιστεί με την πραγματική του μορφή. Έτσι λοιπόν από εκεί ετυμολογείται και το προσωνύμιό του, Βρόμιος (από την ηχώ του κεραυνού που προκαλεί βροντή)³⁴¹. Κλείνοντας τη σύνδεση του Διονύσου με τον Δία και τον κεραυνό μαρτυρεί κι ο Ευριπίδης στις *Βάκχες*³⁴².

³³⁸ Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι*, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση, ό.π., σελ.liv

³³⁹ Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι*, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση, ό.π., σελ.lvi

³⁴⁰ Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ.860

³⁴¹ Straus Michael, «Aristophanes' Clouds in its ritual setting», ό.π., pp.10

³⁴² Ευριπίδης, *Βάκχες*, στίχ.90-92 « πταμένας Διός βροντᾶς νηδύος ἔκβολον μάτηρ ἔτεκεν, λιποῦσ' αἰῶνα κεραυνίωι πληγᾶι»

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω επιδιώξαμε να αναλύσουμε τις *Νεφέλες* στον τομέα των Διονυσιακών Μυστηρίων. Μέχρι στιγμής στο εν λόγω έργο έχουμε πραγματευτεί δύο είδη μυστηρίων, τα Ελευσίνια και τα Διονυσιακά. Γενικότερα, στις *Νεφέλες* παρωδείται η σοφιστική κίνηση και οι συνέπειές αυτής στην παιδεία, στην ηθική και στη θρησκεία. Οι συγκεκρικαλυμμένες αναφορές στα άνωθεν Μυστήρια κι επομένως η απονομή τιμής στις θεότητες αυτών τονίζει ότι οι παραδοσιακοί Θεοί και η πίστη στη γόνιμη και ηθικά ακέραη εποχή της Αθήνας δεν πρέπει να παραγκωνιστεί από τα νέα καταστροφικά πρότυπα.

Τοιοιτοτρόπως, στους στίχους 423-424 «ἄλλο τι δῆτ' οὐ νομιεῖς ἤδη θεὸν οὐδένα πλὴν ἅπερ ἡμεῖς, τὸ Χάος τουτὶ καὶ τὰς Νεφέλας καὶ τὴν γλῶτταν, τρία ταυτί» ο Σωκράτης λέει στον Στρεψιάδη πως πρέπει να πιστεύει μόνο στο Χάος, στις Νεφέλες και στη Γλώσσα και σε κανέναν άλλον Θεό. Επομένως εδώ έχουμε ένα θεϊκό Τρίπτυχο πίστης από τον ίδιο τον Σωκράτη. Ωστόσο στους στίχους 380-381 «αἰθέριος δῖνος.ὁ Ζεὺς οὐκ ὦν, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ Δῖνος νυνὶ βασιλεύων», 828 «Δῖνος βασιλεύει τὸν Δί' ἐξεληλακῶς», και στον στίχο 1469 «Δῖνος βασιλεύει τὸν Δί' ἐξεληλακῶς» βλέπουμε ότι το Τρίπτυχο καταρρίπτεται και ότι οι Νεφέλες και η Γλώσσα δεν συγκαταλέγονται στις αρχικές θεότητες που πρότεινε ο Σωκράτης. Συμπερασματικά, ο Θεός Δίνος αντικατέστησε τον πατροπαράδοτο Θεό Δία. Αυτό ακριβῶς δίδαξε το Φροντιστήριον του Σωκράτη στον Στρεψιάδη και στον Φειδιπίδη.

Προχωρώντας, η κυριαρχία της νέας αυτής θεότητας μας οδηγεί στην φιλοσοφία του Εμπειροκλή και του Αναξαγόρα. Οι δύο τελευταίοι προσπάθησαν να εξηγήσουν τα φυσικά φαινόμενα με βάση την επιστήμη και όχι με γνώμονα την παραδοσιακή θρησκεία. Κατά τον τρόπο αυτόν παραγκωνίστηκε η μυθολογία. Η παραγκώνιση όμως της μυθολογίας έφερε και την παραγκώνιση των αξιών. Τη λύση σε αυτήν την καταστροφή προσπαθεί να δώσει ο Αριστοφάνης μέσω των *Νεφελών*. Οι τελευταίες στους στίχους 563-564 «ὕψιμέδοντα μὲν θεῶν Ζῆνα τύραννον εἰς χορὸν πρῶτα μέγαν κικλήσκω» δεν προσεύχονται στον Δίνο αλλά μεταξύ άλλων πατροπαράδοτων θεῶν και στον μυθολογικό αρχηγό του σύμπαντος, τον ίδιο τον Δία. Δηλαδή προσεύχονται στις θεότητες της Πόλεως.³⁴³ Η παραπάνω επιχειρηματολογία επιβεβαιώνεται και από τους στίχους 257-290 «οὐκ, ἀλλὰ ταῦτα πάντα τοὺς τελουμένους ἡμεῖς ποοῦμεν.....πατρὸς ἀπ' Ὀκεανοῦ βαρυαχέος.....τηλεσκόπῳ ὄμματι γαῖαν»

³⁴³ Straus Michael, «Aristophanes' Clouds in its ritual setting», ό.π., pp.10-14

όπου οι ίδιες οι Νεφέλες ισχυρίζονται ότι είναι κόρες του Ωκεανού και απολαμβάνουν τον καθαρό αέρα. Η αναφορά αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το κλειστό περιβάλλον του Φροντιστηρίου του Σωκράτη στον στίχο 198 κ. εξ «ἀλλ' οὐχ οἷόν τ' αὐτοῖσι πρὸς τὸν ἀέρα...». Προχωρώντας στους στίχους 299-313 «παρθένοι ὄμβροφόροι,..... καὶ μοῦσα βαρύβρομος αὐλῶν» εξυμνούν την Αθήνα για τις εορτές της προς τους Ολυμπίους Θεούς και όχι για τις σοφιστικές Θεότητες που προβάλλει ο Σωκράτης. Ακόμη, ο Σωκράτης στους στίχους 331-334 «αὗται βόσκουσι σοφιστάς,..... ὅτι ταύτας μουσοποιοῦσιν» ισχυρίζεται ότι οι Νεφέλες επαινούν τους αργόσχολους. Η αλήθεια όμως είναι ότι αυτές στους στίχους 414-419 «εἰ μνήμων εἶ καὶ φροντιστὴς καὶ τὸ ταλαίπωρον ἔνεστιν.....καὶ τῇ γλώττῃ πολεμίζων» φαίνεται να επαινούν τους εργατικούς και αποδοτικούς ανθρώπους. Παρακάτω στους στίχους 1024-1030 «ὃ καλλίπυργον σοφίαν.....ὡς εὐδοκίμηκεν ἀνήρ» επαινούν τον Μείζονα λόγο, ως υποστηρικτή της πατροπαράδοτης παιδείας, και όχι τον Ἡττονα.

Κλείνοντας, η πυρπόληση του Φροντιστηρίου του Σωκράτη στο τέλος του έργου λειτουργεί συμβολικά. Πυρπολείται, καταρρίπτεται δηλαδή η νέα τάση Θεοτήτων και γενικότερα η σοφιστική εκείνη τάση που έφερε την κατάρρευση των παραδοσιακών αξιών και της παραδοσιακής παιδείας. Τουλάχιστον αυτό υποδηλώνουν και οι τρεις κατά σειρά προειδοποιήσεις των Νεφελών στον Στρεψιάδη για τις ανήθικες βλέψεις του στους στίχους: 810-812 «φανερῶς ἐπηρμένου.....έτέρα τρέπεσθαι.», 1114 «χωρεῖτέ νυν. οἶμαι δὲ σοὶ ταῦτα μεταμελήσειν» και 1303-1320 «οἷον τὸ πραγμάτων ἐρᾶν φλαύρων· ὁ γὰρ κᾶφονον αὐτὸν εἶναι».³⁴⁴ Σύσσωμα όλα αυτά τα μηνύματα προσπαθεί ο Αριστοφάνης να τα μεταλαμπαδεύσει στο κοινό μέσω των μυστηριακών υποστρωμάτων.

3.6 Τα Ορφικά μυστήρια

Ο πολυμαθής Αριστοφάνης φρόντισε να συμπεριλάβει και τα Ορφικά Μυστήρια στις *Νεφέλες*. Θα πρέπει να ειπωθεί πως δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς τελετουργία παρωδεύεται. Ωστόσο είναι πιθανό να υποκρύπτεται κάποιο κατώτερο μυστήριο, επειδή δεν γίνεται νύξη ούτε για την υπέρτατη γιορτή της ταυροφαγίας, αλλά ούτε και για την ένωση του νεόφυτου με τον Θεό.

³⁴⁴ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.131

3.6.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης

Στίχ.224-225: τί με καλεῖς, ὄφήμερε;..... ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον:
Ο Στρεψιάδης έχει εισχωρήσει στο Φροντιστήριο του Σωκράτη και ζητά να δει τον τελευταίο. Τότε μια φωνή απαντά από τον ουρανό (πρόκειται για τον Σωκράτη που αιωρείται) και λέει «αεροβατῶ και μελετάω τον ήλιο». Στο σημείο αυτό ο αναγνώστης οδηγείται συνειρμικά στον Ορφέα³⁴⁵. Σύμφωνα με ένα μύθο οι μαινάδες διαμέλισαν τον Ορφέα όχι επειδή ήταν ενσάρκωση του Θεού τους αλλά επειδή τις περιφρονούσε. Έτσι λοιπόν ο Ορφέας αυτός δεν τιμούσε τον Διόνυσο αλλά τον ήλιο, τον οποίο ονόμαζε και Απόλλωνα. Τοιουτοτρόπως τα πρωινά αφού ξυπνούσε ανέβαινε στο βουνό Παγγαίο και περίμενε να ανατείλει ο ήλιος για να τον αντικρύσει. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο ο Διόνυσος εξοργίστηκε και έστειλε τις Βασσαρίδες για να τον διαμελήσουν.³⁴⁶ Επομένως η σκηνή αυτή θα μπορούσε να είναι Ορφική εφόσον μας θυμίζει την παραπάνω εκδοχή του μύθου για τον Ορφέα.

Στίχ.227-230: οὐ γὰρ ἄν ποτε..... λεπτήν καταμείξας εἰς τὸν ὅμοιον ἀέρα: Σε αυτούς τους στίχους έχουμε παρωδία του ορφικού δόγματος για τη διττότητα της φύσεως του ανθρώπου, τη γήινη και την ουράνια. Τοιουτοτρόπως η φύση του ανθρώπου αποτελείται από δύο στοιχεία, το αγνό και το μίαρο. Στο πρώτο στοιχείο αντιστοιχεί η ψυχή η οποία έχει ουράνια και θεϊκή προέλευση. Ωστόσο εξαιτίας κάποιου αρχαίου σφάλματος η ψυχή φυλακίστηκε στο σώμα. Το σώμα μιάnthκε από τους Τιτάνες, τους οποίους ο Δίας κατακεραύνωσε μετά την στυγερή δολοφονία του Ζαγρέως. Ακριβώς αυτό το σαθρό και μίαρο στοιχείο του ανθρώπου πρέπει να εξαλειφθεί. Αν δεν εξαλειφθεί με τον θάνατο, τότε η ψυχή είναι αναγκασμένη να διάγει μία ή και περισσότερες φορές σε καινούρια σώματα και ο άνθρωπος καταδικάζεται σε ένα κοπιαστικό κύκλο αναγεννήσεων, μέχρι την ημέρα που θα καταφέρει να πείσει τις θεότητες του Άδη ότι είναι αγνός. Το προτέρημα αυτό επιτυγχάνεται με μια σειρά επαναλαμβανόμενων εξαγνισμών, οι οποίοι λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια της γήινης ζωής του ανθρώπου, με την τήρηση των κανόνων της ασκητικής ζωής αλλά και με τον διαλογισμό και την ανάγνωση των ορφικών

³⁴⁵ Harrison Jane Ellen, *Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.98-99

³⁴⁶ Harrison Jane Ellen, *Ορφέας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.26

βιβλίων. Ουσιαστικά ο εξαγνισμός και οι αποχές είχαν βαρύνουσα σημασία και θέση στην προετοιμασία των μυστών. Διαρκούσαν όμως μικρό χρονικό διάστημα και είχαν ως αποκλειστικό στόχο την απόκτηση της υλικής αγνότητας.³⁴⁷

Αναλυτικότερα για αυτό εδώ ο Σωκράτης ισχυρίζεται πως αιωρείται για να αποφύγει την εισδοχή γήινων στοιχείων στους υπεργίηνους στοχασμούς του. Έτσι λοιπόν ο άνθρωπος, σύμφωνα με τους Ορφικούς έπρεπε να εξαγνιστεί από τη «γήινη τιτανική πρόσμιξη». Έπρεπε να απελευθερώσει το θείο στοιχείο «την ψυχή» που εντοπίζεται στον άνθρωπο από τη φυλακή του σώματος στην οποία έχει καταδικαστεί.³⁴⁸

Στίχ.254-274: κάθιζε τοίνυν ἐπὶ τὸν ἱερὸν σκίμποδα..... θυσίαν καὶ τοῖς ἱεροῖσι χαρεῖσαι: Όταν μελετούσαμε, στο σχετικό κεφάλαιο με τα Ελευσίνια Μυστήρια, υποστηρίξαμε πως η σκηνή αυτή απηχεί δομικά στοιχεία των Ελευσινίων Μυστηρίων. Ωστόσο στο άνωθεν χωρίο είναι δυνατόν να απηχούνται και τα Ορφικά ή όπως θα δούμε πιο κάτω (στο σχετικό κεφάλαιο με τα Κορυβαντικά Μυστήρια), είναι πιθανόν να υποβόσκουν εδώ ακόμη και τα Κορυβαντικά Μυστήρια.

Στο χωρίο αυτό η αναφορά στο στεφάνι μας οδηγεί σε μύηση, κατά την οποία ο μύστης ήταν στεφανωμένος ως αφιέρωμα στον Θεό. Τον παραπάνω ισχυρισμό επιβεβαιώνει η αναφορά στον Σκίμποδα, στο σκαμνί δηλαδή το οποίο είναι ισοδύναμο του θρόνου ή της έδρας που χρησιμοποιείται στις ορφικές τελετές. Έτσι λοιπόν ο εν δυνάμει μύστης καθόταν και τελούνταν η ενθρόνιση ή ο θρονισμός. Προχωρώντας ο Σωκράτης σε τελετουργικό ύφος απαιτεί την ιερή σιωπή «εὐφημεῖν χρῆ τὸν πρεσβύτην» και έπειτα προσεύχεται στις κατά κάποιο τρόπο ορφικές θεότητες της Ατμόσφαιρας « Ἄήρ» και του Αιθέρα «Αἰθήρ» και τέλος επικαλείται τις Νεφέλες «θεαὶ Νεφέλαι». Να ειπωθεί ότι η προσφώνηση γίνεται με το σύνηθες τελετουργικό ύφος όπου μνημονεύεται κάθε πιθανός τόπος περιπλάνησης των θεϊκών όντων «εἴτ' ἐπ' Ὀλύμπου κορυφαῖςἢ σκόπελον νιφόεντα Μίμαντος». Τέλος, η προσφώνηση αυτή αποτελούσε χαρακτηριστικό των ορφικών και διονυσιακών τελετών.

³⁴⁷ Foucart Paul., *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, ό.π., σελ.266-267

³⁴⁸ Harrison Jane Ellen, *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.99

Κλείνοντας στο κεφάλαιο αυτό παρατηρήσαμε ότι στις *Νεφέλες* είναι πιθανόν να υποβόσκουν και τα Ορφικά Μυστήρια. Δυστυχώς δεν μπορούμε με σιγουριά να πούμε ποιο ακριβώς Μυστήριο παρωδείται διότι εντάσσεται στον απαράβατο νόμο της σιωπής. Ωστόσο θα πρέπει να ειπωθεί πως οι Ορφικοί δεν λάτρευαν τα σύννεφα, όμως η θεογονία τους βρίθει από ασαφείς αναφορές στον αέρα, στον αιθέρα, στο Έρεβος και στο Χάος. Έτσι λοιπόν οι επικλήσεις στον Αιθέρα, στον Αέρα και στις Νεφέλες θα μπορούσαν να παραπέμπουν στα Ορφικά Μυστήρια.³⁴⁹

3.7 Τα Κορυβαντικά μυστήρια

Ο Bowie³⁵⁰ ισχυρίζεται πως ο Στρεψιάδης υποβάλλεται σε δύο μυητικές τελετές. Η πρώτη βρίσκεται στον στίχο 258 «τελουμένους» και ομοιάζει με τις τελετές των Κορυβάντων ενώ η δεύτερη στον στίχο 495 κ. εξ. όπου μας παραπέμπει στο Μαντείο του Τροφώνιου. Την αναφορά στο Μαντείο του Τροφώνιου θα την πραγματευτούμε σε ακόλουθο κεφάλαιο.

3.7.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης: Η Θρόνωσις

Στίχ. 250-274: βούλει τὰ θεῖα πράγματ' εἰδέναι σαφῶς.....κάθιζε τοῖνον ἐπὶ τὸν ἱερὸν σκίμποδα.....ὑπακούσατε δεξάμεναι θυσίαν καὶ τοῖς ἱεροῖσι χαρεῖσαι. Παραπάνω ερμηνεύσαμε την ενθρόνιση είτε ως στοιχείο των Ελευσινίων Μυστηρίων είτε ως στοιχείο των Ορφικών Μυστηρίων. Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε ότι ο θρονισμός των στίχων 250 κ. εξ. των *Νεφελών* είναι πιθανό να μην ταιριάζει στα προαναφερθέντα Μυστήρια, αλλά μόνο στα Κορυβαντικά Μυστήρια. Σε κάθε περίπτωση εμείς υποχρεούμαστε να αναφέρουμε τις απόψεις των μελετητών. Σίγουρα οι απόψεις των μελετητών δίστανται. Αυτό όμως σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι η μια άποψη είναι λανθασμένη και η άλλη η σωστή. Ο κάθε μελετητής βασίζει τις απόψεις του σε στοιχεία τα οποία ερμηνεύει ποικιλοτρόπως. Ενδεχομένως να μην μπορέσουμε ποτέ να ανακαλύψουμε με βεβαιότητα το είδος και τα χαρακτηριστικά

³⁴⁹ Harrison Jane Ellen, *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, ό.π., σελ.98-104

³⁵⁰ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.124

των Μυστηρίων που προβάλλονται στο εν λόγω έργο καθότι οι μυστηριακές λατρείες ήταν προστατευμένες από τον όρκο της απόλυτης εχεμύθειας.

Η σύγχυση αυτή πηγάζει από το γεγονός ότι η θρόνωση ήταν μια διαδικασία κοινή σε πολλές μυστικιστικές λατρείες. Μάλιστα η «Θρόνωση» των Ελευσινίων Μυστηρίων κατά τον Edmonds Radcliffe³⁵¹ διαφέρει από εκείνη των Κορυβαντικών Μυστηρίων, ενώ ο Byl Simon³⁵² φαίνεται να υποστηρίζει ότι εδώ απηχείται η θρόνωση των Ελευσινίων Μυστηρίων. Εμείς στο σχετικό κεφάλαιο με τα Ελευσίνια Μυστήρια, στο σχόλιο του στίχου 254-255 πραγματευτήκαμε την άποψη του Byl Simon. Τώρα, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε γιατί κατά τον Radcliffe η θρόνωση αυτή δεν ανήκει στα Ελευσίνια αλλά στα Κορυβαντικά μυστήρια.

Αρχικά η θρόνωση των Κορυβάντων τελούνταν κάτω από έντονη όρχηση που συνοδευόταν από τρομακτικές και πολύπλοκες διαδικασίες. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Πλάτωνα στον *Ευθύδημο*³⁵³. Εκεί ο Σωκράτης προσπαθεί να παρηγορήσει τον Κλεινία που μπερδεύτηκε με τα επιχειρήματα του Ευθυδήμου και του Διονυσόδωρου. Αντίθετα στην θρόνωση των Ελευσινίων Μυστηρίων ο μούμενος καθόταν σιωπηλός, σε ένα ήρεμο περιβάλλον. Στις *Νεφέλες* στους στίχους 250-268 ο Στρεψιάδης φαίνεται ιδιαίτερα αγχωμένος όταν περιμένει να έρθουν οι θεότητες των Νεφελών και αμφιβάλλει αν θα τον σκοτώσουν ή αν θα τον μνήσουν στα μυστικά τους. Επομένως κατά τον Radcliffe η ταραχή αυτή που νιώθει ο Στρεψιάδης είναι απύσαστα από τα Ελευσίνια και βασικό στοιχείο των Κορυβαντικών μυστηρίων. Η αντίθεση αυτή επιβεβαιώνεται και από τον *Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα*³⁵⁴. Εκεί η

³⁵¹ Edmonds Radcliffe G., «To Sit in Solemn Silence? "Thronosis" in Ritual, Myth, and Iconography», ό.π., σελ.348-349

³⁵² Byl Simon, «Φροντιστήριο των Μυστηρίων», ό.π., σελ.310-311

³⁵³ Πλάτων, *Ευθύδημος*, 277D-E «ὦ Κλεινία, μὴ θαύμαζε εἴ σοι φαίνονται ἀήθεις οἱ λόγοι. ἴσως γὰρ οὐκ αἰσθάνη οἷον ποιεῖτον τῷ ξένῳ περὶ σέ: ποιεῖτον δὲ ταύτων ὅπερ οἱ ἐν τῇ τελετῇ τῶν Κορυβάντων, ὅταν τὴν θρόνωσιν ποιῶσιν περὶ τοῦτον ὃν ἂν μέλλωσι τελεῖν. καὶ γὰρ ἐκεῖ χορεία τίς ἐστὶ καὶ παιδιὰ, εἰ ἄρα καὶ τετέλεσαι: καὶ νῦν τούτῳ οὐδὲν ἄλλο ἢ χορεύετον περὶ σέ καὶ οἷον ὀρχεῖσθον παίζοντε, ὡς μετὰ τοῦτο τελοῦντε. νῦν οὖν νόμισον τὰ πρῶτα τῶν ἱερῶν ἀκούειν τῶν σοφιστικῶν. πρῶτον γάρ, ὡς φησι Πρόδικος, περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος μαθεῖν δεῖ: ὃ δὴ καὶ ἐνδείκνυσθόν σοι τῷ ξένῳ, ὅτι οὐκ ἤδησθα τὸ μανθάνειν ὅτι οἱ ἄνθρωποι καλοῦσι μὲν ἐπὶ τῷ τοιῷδε, ὅταν τις ἐξ ἀρχῆς μηδεμίαν ἔχων ἐπιστήμην περὶ πράγματός»

³⁵⁴ Ομηρικός Ύμνος, *Εἰς Δήμητρα*, στίχ.197-201 «πρὶν γ' ὅτε δὴ οἱ ἔθηκεν Ἰάμβη κέδν' εἰδυῖα πηκτὸν ἔδος, καθύπερθε δ' ἐπ' ἀργύφειον βάλε κῶας. ἔνθα καθεζομένη προκατέσχετο χερσὶ καλύπτρην:

ίδια η Δήμητρα κάθεται καλυμμένη μέσα στη σιωπή, θρηνώντας για την Περσεφόνη. Αρνείται να πιεί το οτιδήποτε εκτός από τον Κυκεώνα. Προχωρώντας, υπάρχουν και άλλα στοιχεία που συνηγορούν στο ότι εδώ δεν απεικονίζεται η θρόνωση των Ελευσινίων Μυστηρίων. Έτσι στη σαρκοφάγο από την Έφεσο, που ανακαλύφθηκε στην Τόρε Νόβα κοντά στη Ρώμη μπορούμε να δούμε τον καθαρισμό του Ηρακλή (ως Ελευσίνιου Μύστη). Στην σαρκοφάγο αυτή είναι ευδιάκριτες οι καθαρτικές φλόγες καθώς και δύο θεότητες, μια θεά στην μια πλευρά και ο Τακχος από την άλλη (εικ.1). Επιπροσθέτως, τη μύηση του Ηρακλή αποκαλύπτει και η μαρμάρινη Τεφροδόχος Λοβατέλλι, που βρέθηκε στη Ρώμη (εικ.2). Εδώ αντικρίζουμε τον Ηρακλή να εισέρχεται στις τελετές που θα τον προετοιμάσουν για τη μύηση. Και στις δύο παραπάνω εικόνες φαίνεται πως ο Ηρακλής κάθεται σιωπηλός σε ήρεμο περιβάλλον και με το κεφάλι καλυμμένο, γεγονός που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον τρομακτικό χορό που τελούνταν γύρω από τον μυσούμενο κατά την Κορυβαντική θρόνωση (εικ.21). Τοιουτοτρόπως είναι πιο πιθανό εδώ να απηχούνται τα Κορυβαντικά Μυστήρια παρά τα Ελευσίνια, διότι ο Στρεψιάδης δεν κάθεται σιωπηλός αλλά ούτε έχει το κεφάλι του καλυμμένο, όπως οι Δήμητρα και οι μύστες των Ελευσινίων. Αντίθετα στέκεται αγχωμένος και θα καλύψει το κεφάλι μόνο όταν έρθουν οι Νεφέλες.³⁵⁵

Επομένως, αν ακολουθήσουμε τους ισχυρισμούς του Edmond Radcliffe, είναι πιο πιθανό εδώ να απηχούνται τα Κορυβαντικά Μυστήρια.

δηρὸν δ' ἄφθογγος τετιμημένη ἦσ' ἐπὶ δίφρου, οὐδέ τιν' οὔτ' ἔπει προσπύσσετο οὔτε τι ἔργω, ἀλλ' ἀγέλαστος, ἄπαστος ἐδητύος ἠδὲ ποτῆτος»

³⁵⁵ Edmonds Radcliffe G., «To Sit in Solemn Silence? "Thronosis" in Ritual, Myth, and Iconography», ό.π., σελ.358-360

3.8 Η λατρεία των γοήτων

Μέχρι το σημείο αυτό προσπαθήσαμε να μελετήσουμε λίγο ως πολύ ταυτοποιημένα Μυστήρια στο εν λόγω έργο και να δηλώσουμε τη σχέση τους με την πόλη και τους παραδοσιακούς της Θεούς. Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι υπήρχαν και Μυστήρια τα οποία ήταν ασυμβίβαστα με τους Θεούς της Πόλεως και επομένως μη αποδεκτά από την κοινωνία της Αθήνας. Στα απροσδιόριστα αυτά Μυστήρια πρωταγωνιστικό ρόλο κατείχαν οι περιπλανώμενοι ιερείς, θαυματοποιοί και εξαγνιστές που άκουγαν στο ονόματα: γόητες, μάγοι, αγύρται και καθαρταί. Τέτοια πρόσωπα γνωρίζουμε πως ήταν μεταξύ άλλων ο Πυθαγόρας, ο Παρμενίδης, ο Τροφώνιος κ.α. Η άρνηση της πόλεως να δεχθεί αυτού του είδους τις μυστικιστικές λατρείες έχει να κάνει με το γεγονός ότι αρνούσαν την επίσημη θρησκεία και επομένως τη μυθολογία και την πατροπαράδοτη ιστορία της ένδοξης αυτής πόλης³⁵⁶.

Προχωρώντας, ο μη αποδεκτός ρόλος του γόητος αποδεικνύεται και από τον λόγο *περί του Στεφάνου* του Δημοσθένη³⁵⁷. Εκεί ο Δημοσθένης προβάλλεται ως έντιμος πολίτης με υψηλές πολιτικές θέσεις ενώ ο Αισχίνης κατηγορείται ως οπαδός μυστικής θρησκείας, καθώς βοηθούσε τη μάνα του σε μη αποδεκτές από την πόλη μνητικές τελετές, και επομένως ως προδότης.

Θα υποστηρίξουμε λοιπόν πως ο Σωκράτης ήταν ένας γόης που τελούσε μύησεις οι οποίες δεν ήταν σύμφωνες με την πόλη και την επίσημη θρησκεία της Αθήνας. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο οι Νεφέλες, όπως είδαμε πιο πάνω (σελ.93 κ.εξ), όταν πραγματευτήκαμε το σχετικό κεφάλαιο με τα Διονυσιακά Μυστήρια, διαφοροποιήθηκαν από τον Σωκράτη και επαίνεσαν τους πατροπαράδοτους Θεούς της Αθήνας, την εργατικότητα και την τιμιότητα.

³⁵⁶ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.120-122

³⁵⁷ Δημοσθένης, *Περί του Στεφάνου*, 259 κ.εξ. «άνηρ δὲ γενόμενος τῇ μητρὶ τελοῦση τὰς βίβλους ἀνεγίνωσκες καὶ τᾶλλα συνεσκευωροῦ, τὴν μὲν νύκτα νεβρίζων καὶ κρατηρίζων καὶ καθαίρων τοὺς τελουμένους καὶ ἀπομάττων τῷ πηλῷ καὶ τοῖς πιτύροις, καὶ ἀνιστὰς ἀπὸ τοῦ καθαρμοῦ κελεύων λέγειν «ἔφυγον κακόν, εὖρον ἄμεινον», ἐπὶ τῷ μηδένα πώποτε τηλικούτ' ὀλολύξαι σεμνυόμενος (καὶ ἔγωγε νομίζω· μὴ γὰρ οἶεσθ' αὐτὸν φθέγγεσθαι μὲν οὕτω μέγα, ὀλολύζειν δ' οὐχ ὑπέρλαμπρον)»

3.8.1 Η μύηση, ο ασκητικός βίος, ο δεσμός με τον Άδη, ο εξαγνισμός και η απόρριψη της επίσημης θρησκείας ως βασικά χαρακτηριστικά των γοήτων

Στίχ. 143: μυστήρια: Η εισδοχή στις τελετές των γοήτων γινόταν με μύηση. Έτσι λοιπόν ο όρος «μυστήρια» θα μπορούσε να αναφέρεται και σε κάποια παρόμοια απροσδιόριστη λατρεία.

Στίχ. 103: άνυποδήτους, 363: κάνυπόδητος, 175-179: ἐχθὲς δέ γ' ἡμῖν δεῖπνον οὐκ ἦν ἐσπέρας.... θοιμάτιον ὑφείλετο: Μετά την μύηση ακολουθούσε ασκητικός βίος. Έτσι λέγεται πως ο Πυθαγόρας, ο Επιμενίδης κ.ά. ζούσαν αρκετό χρονικό διάστημα χωρίς τροφή. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στο Φροντιστήριο του Σωκράτη στους στίχους 175-179 «ἐχθὲς δέ γ' ἡμῖν δεῖπνον οὐκ ἦν ἐσπέρας.... θοιμάτιον ὑφείλετο», όπου δηλώνεται πως οι μαθητές του δεν έχουν τροφή. Επίσης στους στίχους 101 «άνυποδήτους» και 103 «κάνυπόδητος» αναφέρεται πως δεν έχουν ούτε υποδήματα.

Στίχ. 170-269: τίνα τρόπον; κάτειπέ μοι.αὐτὸς καθ' αὐτὸν ἀστρονομεῖν διδάσκεται...ἔλθετε δῆτ', ὧ πολυτίμητοι Νεφέλαι: Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό των γοήτων ήταν η επικοινωνία τους με πνεύματα. Επομένως, τελούσαν υπερφυσικά ταξίδια. Κατά αναλογία το Φροντιστήριο του Σωκράτη έχει δεσμούς με τον Άδη και τους ουρανοὺς. Τοιουτοτρόπως, στους στίχους 192-194 οι μαθητές μελετούν και τα Τάρταρα αλλά και την Αστρονομία, ενώ ο Σωκράτης στους στίχους 171-173 παρουσιάζεται να αιωρείται μέσα σε ένα καλάθι και να εξετάζει τις τροχές της σελήνης και του ήλιου. Βλέπουμε δηλαδή μια άμεση σχέση του γόητος, που κατά την παράδοση μπορούσε να καλέσει ψυχές, με τον Σωκράτη που δύναται να καλέσει τις ουράνιες Νεφέλες στον στίχο 269 «ἔλθετε δῆτ', ὧ πολυτίμητοι Νεφέλαι».

Στίχ. 243: νόσος μ' ἐπέτριψεν ἰππική: Στο χωρίο αυτό βλέπουμε τον Στρεψιάδη να αναφέρει πως επιζητεί τη θεραπεία της ἰππικής του ασθένειας. Υποστηρίζουμε πως και αυτό το στοιχείο εντάσσεται στη λατρεία των γοήτων, καθότι οι γόητες είχαν τη δυνατότητα να εξαγνίζουν.

Στίχ.398: καὶ πῶς, ὦ μῶρε σὺ καὶ Κρονίων ὄζων καὶ βεκκεσέληνε: Βασικό στοιχείο στη μύηση των γοήτων είναι η απόρριψη της επίσημης θρησκείας. Έτσι εδώ ο Σωκράτης φαίνεται να απαρνιέται τα Κρόνια, ενώ παρακάτω στους στίχους 984 - 985 «ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα καὶ Κηδείδου καὶ Βουφονίων» βλέπουμε τον Ήττονα λόγο να απαρνιέται τα Διπόλεια και τα Βουφόνια που ήταν πανάρχαιες τελετές της Αθήνας.³⁵⁸

Κλείνοντας, στο κεφάλαιο αυτό προσπαθήσαμε να μελετήσουμε χαρακτηριστικά απροσδιόριστων ειδών Μυστηρίων που δεν είναι αποδεκτά από την επίσημη θρησκεία της Αθήνας και διαφοροποιούνται από τα Ελευσίνια Μυστήρια που είχαν προσελκύσει στοιχεία και από τα Διονυσιακά αλλά και από τα Ορφικά. Τα απροσδιόριστα αυτά είδη Μυστηρίων φαίνεται να υπερασπίζεται ο Σωκράτης και ο Ήττων λόγος. Ενώ από την άλλη πλευρά οι Νεφέλες είδαμε πως διαφοροποιούνται από τον Σωκράτη και προσεύχονται στις επίσημες και αποδεκτές θεότητες της Αθήνας (στίχ.299-313). Επίσης δεν επαινούν τον Άδικο αλλά τον Δίκαιο λόγο (στίχ.1024-1030). Οι απροσδιόριστες αυτές θεότητες και η διδαχή τους ευθύνονται για την καταστροφή και την κατάρπωση της Αθήνας. Τον λόγο για τον οποίο ευθύνονται θα προσπαθήσουμε να τον αναλύσουμε στο σχετικό κεφάλαιο *Βάτραχοι και Νεφέλες*, δύο αλληλένδετα έργα.

Περνούμε πλέον στη μελέτη του Μαντείου του Τροφώνιου, το οποίο ανήκει και αυτό στο μυστηριακό υπόστρωμα καθότι το χαρακτηρίζουν στοιχεία όπως η συμβολική κατάβαση στον Άδη, οι ταλαιπωρίες και η παρουσία του ιερού λόγου.

3.9 Το μαντείο του Τροφώνιου

Στο εν λόγω κεφάλαιο θα επιδιώξουμε να ανασύρουμε στοιχεία από το κείμενο των *Νεφελών* τα οποία συνηγορούν στο ότι ο Αριστοφάνης παρωδεί και αυτό το είδος μυστηρίων στις *Νεφέλες*.

³⁵⁸ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.124-129

3.9.1 Σωκράτης και Στρεψιάδης: Η αναφορά στη μνήμη

Στίχ.483-485: δύο τρόπω, νῆ τὸν Δία· ἦν μὲν γ' ὀφείληται τι μοι, μνήμων πάνυ· ἔαν δ' ὀφείλω σχέτλιος, ἐπιλήσμων πάνυ: Στο χωρίο αυτό βλέπουμε τον Στρεψιάδη να λέει στον Σωκράτη πως δεν έχει καλή μνήμη. Αυτή η ανεπαρκής μνήμη του Στρεψιάδη μας οδηγεί συνειρμικά στο Μαντείο του Τροφώνιου (εικ.22). Αναλυτικότερα σύμφωνα με τα *Βοιωτικά*³⁵⁹ του Πausανία ο μούμενος οδηγούμενος από ιερείς έπρεπε να πιεί νερό από δύο πηγές, της Λήθης, για να ξεχάσει τα όσα έχει δει ως τώρα, και της Μνημοσύνης, για να θυμηθεί τα όσα θα δει κατά την κάθοδο του στο Μαντείο. Έπειτα κατέβαινε στο ιερό μέσω μιας επίγειας σχισμής. Η σχισμή αυτή ήταν τόσο στενή που ο μούμενος έπρεπε να έχει τα πόδια του τεντωμένα και να συρθεί με τη μέση για να μπορέσει να χωρέσει στην είσοδο αυτή.

Έτσι λοιπόν οι στίχοι 483-485 των *Νεφελών* μας παρουσιάζουν ένα παρόμοιο σκηνικό με την περιγραφή του Pausanias. Ο Στρεψιάδης δηλαδή ισχυρίζεται πως ξεχνάει εύκολα όταν χρωστάει «ὀφείλω σχέτλιος, ἐπιλήσμων πάνυ», αναφορά που μας παραπέμπει στην πηγή της Λήθης. Από την άλλη πλευρά ισχυρίζεται πως θυμάται πάρα πολύ καλά όταν του χρωστούν «ἦν μὲν γ' ὀφείληται τι μοι, μνήμων πάνυ». Αυτή η αναφορά μας παραπέμπει στην πηγή της Μνημοσύνης. Δηλαδή ο διπολισμός αυτός του Στρεψιάδη και η μετακίνησή του από την μνήμη στη λήθη μας οδηγεί συνειρμικά στην προετοιμασία της μύησης του μούμενο στο Μαντείο του Τροφώνιου.³⁶⁰

³⁵⁹ Pausanias, *Βοιωτικά*, 9.39.7-11 «πρῶτα μὲν ἐν τῇ νυκτὶ αὐτὸν ἄγουσιν ἐπὶ τὸν ποταμὸν τὴν Ἔρκυραν, ἀγαθόντες δὲ ἐλαίῳ χρίουσι καὶ λούουσι δύο παῖδες τῶν ἀστῶν ἔτη τρία καὶ δέκα γεγονότες, οὓς Ἑρμᾶς ἐπονομάζουσι: οὗτοι τὸν καταβαίνοντά εἰσιν οἱ λούοντες καὶ ὀπόσα χρῆ διακονούμενοι ἄτε παῖδες. τὸ ἐντεῦθεν ὑπὸ τῶν ἱερέων οὐκ αὐτίκα ἐπὶ τὸ μαντεῖον, ἐπὶ δὲ ὕδατος πηγᾶς ἄγεται: αἱ δὲ ἐγγύτατά εἰσιν ἀλλήλων. ἐνταῦθα δὴ χρῆ πιεῖν αὐτὸν Λήθης τε ὕδωρ καλούμενον, ἵνα λήθη γένηται οἱ πάντων ἃ τέως ἐφρόντιζε, καὶ ἐπὶ τῷδε ἄλλο αὖθις ὕδωρ πίνειν Μνημοσύνης: ἀπὸ τούτου τε μνημονεύει τὰ ὀφθέντα οἱ καταβάντι. θεασάμενος δὲ ἄγαλμα ὃ ποιῆσαι Δαίδαλόν φασι--ὑπὸ δὲ τῶν ἱερέων οὐκ ἐπιδείκνυται πλὴν ὅσοι παρὰ τὸν Τροφώνιον μέλλουσι ἔρχεσθαι-- τοῦτο τὸ ἄγαλμα ἰδὼν καὶ θεραπεύσας τε καὶ εὐξάμενος ἔρχεται πρὸς τὸ μαντεῖον, χιτῶνα ἐνδεδυκῶς λινοῦν καὶ ταινίας τὸν χιτῶνα ἐπιζωσθεὶς καὶ ὑποδησάμενος ἐπιχωρίας κρηπίδας..... προεκθεόντων σφίσι τῶν ποδῶν»

³⁶⁰ Cosmopoulos Michael B., *Greek Mysteries, The archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, ὁ.π., σελ.174

3.9.2 Σωκράτης και Στρεψιάδης: Η αναφορά στη μελοτηγανίτα

Στίχ.506-508: εἰς τὸ χεῖρέ νυν δός μοι μελιτοῦτταν πρότερον· ὡς δέδοικ' ἐγὼεῖσω καταβαίνων ὥσπερ εἰς Τροφώνιου: Εδώ παρατηρούμε τον Στρεψιάδη να ισχυρίζεται πως πρέπει ο Σωκράτης να του δώσει μια μελοτηγανίτα στα χέρια διότι φοβάται πως θα μπει σε χώρο που ομοιάζει με το Μαντείο του Τροφώνιου. Αναλυτικότερα στο εν λόγω Μαντείο ο μουόμενος έπρεπε να κατέβει στο Άδυτον μέσα από μια στενή σχισμή και να κρατά στα χέρια του πίτες ζυμωμένες με μέλι που τις προσέφερε στα ιερά φίδια που βρίσκονταν εκεί. Ο ρόλος των φιδιών κατά την αρχαιότητα ήταν ιερός και υπήρχαν σε κάθε ιερό Τέμενος.³⁶¹ Επομένως η αναφορά στην μελοτηγανίτα «μελιτοῦτταν» ενισχύει τον ισχυρισμό μας αναφορικά με το ότι εδώ υπονοείται η λατρεία του Μαντείου του Τροφώνιου. Τουλάχιστον αυτό υποδηλώνει και ο συσχετισμός με τη Λήθη και τη Μνημοσύνη που προηγουμένως πραγματοποιήσαμε.

Επιπροσθέτως, αναφέραμε προηγουμένως πως το Μαντείο του Τροφώνιου εντάσσεται στο μυστηριακό υπόστρωμα. Αναφέραμε επίσης ότι στα μυστήρια οι μουόμενοι τελούσαν μια συμβολική κατάβαση στον Άδη. Δηλαδή ήταν εφοδιασμένοι με την ικανότητα να τελούν υπερφυσικά ταξίδια και να επικοινωνούν με το υπερπέραν. Αντίστοιχα στο μαντείο του Τροφώνιου ο μουόμενος κατέβαινε στο άδυτον για να λάβει τα αποκαλυπτήρια από κάποια υπερφυσική οντότητα. Τουλάχιστον αυτό υποδηλώνει η αναφορά του όρου «καταβαίνων» από τον ίδιο τον Στρεψιάδη. Επομένως η αναφορά αυτή ενισχύει τον ισχυρισμό μας αναφορικά με το ότι το Μαντείο του Τροφώνιου εντάσσεται σε μυστηριακό περιβάλλον. Ακόμη υπάρχει μια επιπλέον αναφορά που επιβεβαιώνει την επικοινωνία του μουόμενου με το υπερπέραν στο εν λόγω Μαντείο. Πηγή μας εδώ είναι ο Πλούταρχος³⁶² που

³⁶¹ Cosmopoulos Michael B., *Greek Mysteries, The archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, ό.π., σελ.173, Dover Kenneth, *Aristophanes Clouds*, ό.π., σελ.163, Παπαναγιώτου Κ., *Μαντείο Τροφώνιου, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*, ό.π., σελ.300, Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Clouds*, ό.π., σελ.184

³⁶² Πλούταρχος, *Ηθικά*, 590 A «οὔτος οὔν ποθῶν γνῶναι τὸ Σωκράτους δαιμόνιον ἦν ἔχει δύναμιν, ἄτε δὴ νέος οὐκ ἀγεννῆς ἄρτι γεγευμένος φιλοσοφίας, ἐμοὶ καὶ Κέβητι κοινωσάμενος μόνοις εἰς Τροφώνιου κατῆλθε δράσας τὰ νομιζόμενα περὶ τὸ μαντεῖον. ἐμμεῖνας δὲ δύο νύκτας κάτω καὶ μίαν ἡμέραν, τῶν πολλῶν ἀπεγνωκότων αὐτὸν ἤδη καὶ τῶν οἰκείων ὄδυρομένων, πρῶι μάλα φαιδρὸς

εξιστορεί την ιστορία του Τιμάρχου, θαυμαστή του Σωκράτους. Αναλυτικότερα ο Τιμάρχος είχε συμβουλευτεί το μαντείο του Τροφώνιου αναφορικά με το δαιμόνιο του Σωκράτους. Καθώς λοιπόν κατέβηκε στο μαντείο ξεκίνησε η διαδικασία της μύησης. Εκεί ο ίδιος ένωσε το κεφάλι του να ανοίγει, ώστε να μπορέσει να απελευθερωθεί η ψυχή του, η οποία περιπλανιόταν κρεμασμένη από μια κλωστή μαθαίνοντας για τις τιμωρίες των νεκρών και τα ουράνια σώματα. Επομένως η παραπάνω ιστορία από τον Πλούταρχο επιβεβαιώνει και αυτή τον ισχυρισμό μας για τις μυστηριακές ιδιότητες του μαντείου.

3.9.3 Σωκράτης: Η Θρόνωσις

Στίχ.627-631: μὰ τὴν Ἀναπνοήν, μὰ τὸ Χάος, μὰ τὸν Ἄερα, οὐκ εἶδον οὕτως ἄνδρ' ἄγροικον οὐδέναοῦδ' ἄπορον οὐδὲ σκαιὸν οὐδ' ἐπιλήσιμονα·..... ἄττα μικρὰ μανθάνων ταῦτ' ἐπιλέλησται πρὶν μαθεῖν: Στο Μαντείο του Τροφώνιου γνωρίζουμε ότι ο μούμενος μετά την άνοδό του τοποθετούνταν «θρόνωσις» από τους ιερείς στο θρόνο της Μνημοσύνης όπου υπόκεινταν σε ερωτήσεις για αυτά που είχε δει και ακούσει. Αν οι ιερείς διαπίστωναν πως ο μούμενος είχε συνέλθει και κατανοήσει τα όσα είχε δει, τότε του έδιναν με εντολή του Μάντη τον Χρησμό. Έπειτα τον έδιναν στους αναμένοντάς τον και με εντολή των ιερέων τον μετέφεραν στον ναό του Αγαθού Δαίμονα και της Αγαθής Τύχης, όπου τον ρωτούσαν να τους πει τον Χρησμό που έλαβε. Ακόμη υπάρχουν πληροφορίες πως ο μούμενος, ύστερα από τόσες ταλαιπωρίες και ιεροτελεστίες που είχε υποστεί, ήταν ανίκανος ακόμη και να γελάσει. Ακριβώς για τον λόγο αυτό οι αρχαίοι πρόγονοί μας όταν ήθελαν να χαρακτηρίσουν κάποιον ως απόκοσμο και μοναχικό, έλεγαν «Εἰς Τροφώνιον μεμαντεύται»³⁶³

Η εικόνα αυτή μας φέρνει στον νου τον Στρεψιάδη με την μόνη διαφορά πως εδώ ο τελευταίος είναι εντελώς ανίκανος να θυμηθεί τα όσα έμαθε από τον Σωκράτη «ἄττα μικρὰ μανθάνων ταῦτ' ἐπιλέλησται πρὶν μαθεῖν» . Ο ισχυρισμός μας αυτός

ἀνήλθε· προσκυνήσας δὲ τὸν θεόν, ὡς πρῶτον διέφυγε τὸν ὄχλον, διηγεῖτο ἡμῖν θαυμάσια πολλὰ καὶ ἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι»

³⁶³ Παπαναγιώτου Κ., *Μαντείο Τροφώνιου, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, ό.π., σελ.300*

επιβεβαιώνεται και από τον όρο «άσκάντην» που υποδηλώνει τον μικρό καναπέ, στον οποίο κάθεται ο Στρεψιάδης. Αυτή η εικόνα θα μπορούσε ευλόγως να μας οδηγήσει στην θρόνωσιν που λάμβανε μέρος στο Μαντείο του Τροφώνιου. Δηλαδή εδώ παραλληλίζεται ο μικρός καναπές «άσκάντην» που κάθεται ο Στρεψιάδης με τον θρόνο της Μνημοσύνης που λάμβανε χώρα στο εν λόγω μαντείο.³⁶⁴

Κλείνοντας, στηριζόμενοι στα παραπάνω μπορούμε να θεωρήσουμε πως οι *Νεφέλες* μας οδηγούν και στο εν λόγω μαντείο, όχι μόνο επειδή ο ίδιος ο Στρεψιάδης το αναφέρει στους στίχους 507-508 αλλά επειδή αναφέρονται στοιχεία που μας οδηγούν αναγκαστικά σε αυτό. Έτσι μελετήσαμε την αναφορά στην μελοτηγανίτα, την αναφορά στην σημασία της μνήμης και της λήθης και τέλος την νύξη στο τυπικό της Θρόνωσης, η οποία παρωδείται ευρέως στις *Νεφέλες*.

Αφού μελετήσαμε τα μυστηριακά υποστρώματα των Νεφελών, θα επιδιώξουμε να αναφέρουμε ποια στοιχεία μας οδήγησαν στην επιλογή και μελέτη των δύο αυτών έργων που υπακούν στους τίτλους: *Βάτραχοι* και *Νεφέλες*.

4.ΒΑΤΡΑΧΟΙ ΚΑΙ ΝΕΦΕΛΕΣ: ΔΥΟ ΑΛΛΗΛΕΝΔΕΤΑ ΕΡΓΑ

Πράγματι εκ πρώτης όψεως οι *Βάτραχοι* και οι *Νεφέλες* φαίνεται να είναι δύο έργα όχι και τόσο σχετικά μεταξύ τους. Θέμα των *Βατράχων* αποτελεί η επιλογή του πιο άξιου ποιητή για την πόλη της Αθήνας, ενώ θέμα των *Νεφελών* αποτελεί η διακωμώδηση της νέας εκπαίδευσης. Αυτή η φαινομενική απόσταση των δύο έργων κρύβει στα σπάργανά της μια αδιάσπαστη ενότητα. Πρόκειται δηλαδή για δύο έργα που έχουν ανεγερθεί πάνω στα ίδια θεμέλια τα οποία αλληλοτροφοδοτούνται με τις ίδιες ιδέες, με τα ίδια εκείνα ιδανικά που επιστεγάζουν έναν υπεργίνο κόσμο, τον κόσμο της ηθικής, της ευλάβειας και της αρετής. Κλείνοντας όλα αυτά τα ιδανικά εκκολάπτονται και τροφοδοτούνται στη μήτρα των μυστηριακών υποστρωμάτων που η πόλη της Αθήνας έχει υιοθετήσει κι αποδεχθεί.

³⁶⁴ Cosmopoulos Michael B., *Greek Mysteries, The archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, ό.π., σελ.174-175, Edmonds Radcliffe G., «To Sit in Solemn Silence? "Thronosis" in Ritual, Myth, and Iconography», ό.π., σελ.364

Οι *Βάτραχοι* παρουσιάστηκαν στα 405 π.Χ., σε μια εποχή κατά την οποία η Αθήνα βρισκόταν σε παρακμή. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη για πάνω από εικοσιπέντε χρόνια. Επίσης δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η νίκη των Αθηναίων στις Αργινούσες ήταν η τελευταία τους και έτσι έξι μήνες μετά την παράσταση των *Βατράχων* η Αθήνα καταστράφηκε στους Αιγός Ποταμούς.³⁶⁵ Ο Αριστοφάνης επιδιώκει να εξηγήσει την ήττα των Αθηνών. Έτσι μεταξύ άλλων επιρρίπτεται τεράστια ευθύνη στους σοφιστές, οι οποίοι παρουσιάζονται υπεύθυνοι για την κατάρρευση των παραδοσιακών αξιών και πεποιθήσεων. Τοιουτοτρόπως στους *Βατράχους* εκπρόσωπος των νεωτεριστικών τάσεων(των σοφιστών) παρουσιάζεται ο Ευριπίδης ενώ ο Αισχύλος φαίνεται να είναι ο εκπρόσωπος των παλαιών αξιών.³⁶⁶

Αντίστοιχα, στις *Νεφέλες* που παρουσιάστηκαν στα 423 π.Χ. τίθεται επί σκηνης το θέμα της εκπαίδευσης. Εδώ διακωμωδείται η νέα εκπαίδευση, της οποίας ο Σωκράτης ήταν ο σημαντικότερος εκπρόσωπος, και γενικώς η Σοφιστική και Ρητορική παιδεία, η οποία οδήγησε στην κατάρρευση των παραδοσιακών αξιών.³⁶⁷

Επομένως, βλέπουμε ότι και στα δύο προαναφερθέντα έργα η σοφιστική και γενικότερα οι νεωτεριστικές τάσεις λοιδορούνται από τον Αριστοφάνη. Κατακρίνονται έντονα διότι οδήγησαν στην κατάρρευση της παλαιάς παιδείας και επομένως οδήγησαν στην εκ των έσω αποδόμηση της Αθήνας. Αυτή η σοφιστική τάση λοιδορείται και στα δύο έργα από τα Μυστήρια.

Αναλυτικότερα, στους *Βατράχους* στους στίχους 66-71 «πόθος Εὐριπίδου... πότερον εἰς Ἄιδου κάτω... δέομαι ποιητοῦ δεξιού» βλέπουμε τον Διόνυσο να επιθυμεί αρχικά τον Ευριπίδη, τον ποιητή των νέων σοφιστικών τάσεων. Αντίθετα στο τέλος της κωμωδίας στον στίχο 1519 «σοφία κρίνω δεύτερον εἶναι» ο Διόνυσος φαίνεται να έχει επιλέξει τον Αισχύλο ως τον καταλληλότερο ποιητή γιατί ο ίδιος ο Αισχύλος αναφέρει ότι επιθυμεί να δοθεί ο θρόνος του, στον Ἄδη, στο Σοφοκλή που είναι δεύτερος στη σοφία.

³⁶⁵ Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, ό.π., σελ.17-18

³⁶⁶ Zimmermann Bernhard, *ΗΑρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ.180

³⁶⁷ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ.203-204

Η επιλογή του Αισχύλου δεν είναι διόλου τυχαία. Το σημαντικότερο στον Αγώνα είναι ότι ο Αισχύλος παρουσιάζεται πιστός στους παραδοσιακούς Θεούς της Αθήνας εφόσον προσεύχεται στη Δήμητρα, Θεά των Ελευσινίων Μυστηρίων (*Βατρ.* Στίχ.886-887 «Δήμητερ ή θρέψασα τήν έμην φρένα, εΐναί με τών σών άξιον μυστηρίων»), ενώ ο Ευριπίδης παρουσιάζεται ως άθεος καθότι δεν προσεύχεται στη Δήμητρα, όπως ο Αισχύλος, αλλά στον Αιθέρα και στη γλώσσα του (*Βατρ.* Στίχ.892 «αιθήρ, έμὸν βόσκημα, καί γλώττης στρόφιγξ»). Επίσης ο Αισχύλος ενέπνευσε με τις τραγωδίες του τους Αθηναίους κάνοντάς τους αρχοντικούς, γενναίους, ψυχωμένους για κοντάρι, τρανούς πολεμιστές και ευπάτριδες (*Βατρ.* Στίχ.1014-1017 «εί γενναίους καί τετραπήχεις, καί μη διαδρασιπολίτας.....κνημίδας καί θυμούς έπταβοείους»). Κλείνοντας, ο Αισχύλος έγραψε δράματα γεμάτα πολεμική ορμή. Δράματα με τα οποία εμπύχωνε τους πολίτες να γίνουν γνήσιοι μαχητές. Ένα τέτοιο έργο του ήταν οι *Επτά επί Θήβας* (*Βατρ.* Στίχ.1021-1022 «τους "Επτ' επί Θήβας· ὁ θεασάμενος πᾶς ἄν τις ἀνήρ ἠράσθη δάιος εἶναι»).

Από τα παραπάνω κατανοούμε ότι ο Αισχύλος προβάλλει την παραδοσιακή παιδεία και τις παραδοσιακές αρχές. Η παραδοσιακή παιδεία όχι μόνο σέβεται την ηθική και την ανδρεία αλλά προβάλλει και την πίστη στους παραδοσιακούς Θεούς.

Από την άλλη πλευρά ο Ευριπίδης παρουσιάζεται όχι μόνο άθεος όπως πιο πάνω είδαμε αλλά και διαστρεβλωτής των παραδοσιακών αξιών εφόσον δεν παριστάνει στις τραγωδίες του ορθά πρότυπα μέσω πολεμικών δραμάτων όπως ο Αισχύλος αλλά πόρνες Φαίδρες και Σθενέβοιες (*Βατρ.* Στίχ.1043 «ἀλλ' οὐ μὰ Δί' οὐ Φαίδρας έποίουν πόρνας οὐδὲ Σθενεβοίας»). Έτσι λοιπόν σε αντίθεση με τον Αισχύλο ο Ευριπίδης δίδαξε τους Αθηναίους όχι πολεμική ορμή και γεναιότητα αλλά φλυαρία, ανανδρία και απατρία εφόσον η πόλη της Αθήνας γέμισε από γραφιάδες και πολιτικούς που ξεγελάνε τον λαό (*Βατρ.* Στίχ.1069-1088 «εἴτ' αὖ λαλιὰν έπιτηδεῦσαι καί στωμυλιὰν έδίδαξας...ὕπ' άγυμνασίας έτι νυνί»).

Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα το μυστηριακό υπόστρωμα των *Βατράχων* υπαγόρευσε στον Διόνυσο να προχωρήσει στην επιλογή του Αισχύλου, διότι ο Αισχύλος ήταν πιστός στους παραδοσιακούς Θεούς, έντιμος, ενάρετος και ποιητής που καλλιεργούσε την ηθική και την ευπατρία. Ακόμη δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην Αρχαία Αθήνα η θρησκεία ήταν αναπόσπαστο μέρος της εσώτερης δομής της. Επομένως η ευπατρία, η πίστη στους παραδοσιακούς Θεούς, η πολιτική εντιμότητα, η

γενναιότητα και η φιλοπατρία ήταν αρετές οι οποίες μαζί με την ηθική καθαρότητα, που απαιτούνταν για τα μυστηρια, μπορούσαν να αναζωπυρώσουν την χαμένη αίγλη της Αθήνας. Από την άλλη πλευρά η αθεία του Ευριπίδη και οι νεωτεριστικές του απόψεις κατέστρεψαν την Αθήνα εφόσον οι κάτοικοί της συστρατεύτηκαν με το νέο αυτό κύμα.

Περνώντας σιγά σιγά στις *Νεφέλες* και μελετώντας τες παρατηρούμε πως υπάρχουν κοινά σημεία. Στους *Βατράχους* είδαμε τον Αγώνα λόγων μεταξύ Ευριπίδου και Αισχύλου. Είδαμε δηλαδή κατά κάποιον τρόπο μια σύγκρουση της σοφιστικής (Ευριπίδης) με τις παραδοσιακές αξίες (Αισχύλος). Αντίστοιχα στις *Νεφέλες* υπάρχει ο Αγώνας λόγων μεταξύ Μείζονος και Ήττονος λόγου. Εκεί ο Μείζων λόγος είναι υποστηρικτής των παραδοσιακών αξιών και των παραδοσιακών Θεών και εκπροσωπεί την εποχή των Μαραθωναμάχων ενώ ο Ήττων υποστηρίζει τις νεωτεριστικές τάσεις των σύγχρονων Αθηναίων, τους οποίους εκπροσωπούσαν ο Σωκράτης (του έργου και όχι ο πραγματικός Σωκράτης. Ο ιστορικός Σωκράτης ήταν πρότυπο ηθικής και εντιμότητας, πρότυπο ευσεβούς και ενάρετου ανθρώπου) και ο Ευριπίδης.³⁶⁸

Αναλυτικότερα, στους στίχους 423-424, «ἄλλο τι δῆτ' οὐ νομιεῖς ἤδη θεὸν οὐδένα πλὴν ἅπερ ἡμεῖς, τὸ Χάος τουτὶ καὶ τὰς Νεφέλας καὶ τὴν γλῶτταν, τρία ταυτί» βλέπουμε τον Σωκράτη να ζητά από τον Στρεψιάδη να μην πιστεύει στους παραδοσιακούς Θεούς αλλά μόνο στο Χάος, στις Νεφέλες και στη Γλώσσα. Παρατηρούμε δηλαδή μια πορεία προς την αθεία. Κάτι τέτοιο είδαμε και στους *Βατράχους* με τον Ευριπίδη. Δηλαδή το Φροντιστήριο του Σωκράτη παρουσιάζεται είτε ως εστία απιστίας είτε ως κέντρο παράνομων θρησκειών.³⁶⁹ Αυτές οι μη αποδεκτές Θεότητες είναι αυτές που ενσαρκώνουν τον Ήττονα λόγο. Είναι αυτές που θα οδηγήσουν τον Φειδιππίδη στην ηθική του καταστροφή.

Ωστόσο, οι Νεφέλες φαίνεται να διαφοροποιούνται από τον Σωκράτη και εδώ ακριβώς εντάσσεται το αποδεκτό μυστηριακό υπόστρωμα από την πόλη της Αθήνας. Έτσι τις βλέπουμε στον στίχο 277, «πατὴρὸς ἀπ' Ὠκεανοῦ βαρυαχέος» να ισχυρίζονται πως πατέρας τους είναι ο Ωκεανός, και όχι μια σοφιστική θεότητα. Τον

³⁶⁸ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ.206

³⁶⁹ Cartledge Paul, *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*, ό.π., σελ.64

ισχυρισμό μας αυτόν επιτείνουν και οι στίχοι 299-313, «παρθένοι ὄμβροφόροι.....καὶ μοῦσα βαρύβρομος αὐλῶν» των *Νεφελῶν*. Εδώ οι Νεφέλες εξυμνούν την Αθήνα για τις παραδοσιακές εορτές της. Ακόμη στους στίχους 414-419, «ὦ τῆς μεγάλης ἐπιθυμήσας.... καὶ τῆ γλώττη πολεμίζων» φαίνεται να υποστηρίζουν την εργατικότητα και την σκληρή δουλειά και όχι τους αργόσχολους ὅπως ισχυρίζοταν ο Σωκράτης στους στίχους 331-334, «οὐ γάρ, μὰ Δί', οἶσθ' ὅτι πλείστους αὐταὶ βόσκουσι σοφιστάς..... ὅτι ταύτας μουσοποιούσιν». Παρακάτω στους στίχους 1024-1030, «ὦ καλλίπυργον σοφίαν κλεινοτάτην ἐπασκῶν..... ὡς εὐδοκίμηκεν ἀνήρ» επαινούν τον Μείζονα λόγο που σέβεται την επίσημη Θρησκεία και την παλιά παιδεία και όχι τον Ἡττονα λόγο που στους στίχους 984-985, «ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα καὶ Κηδείδου καὶ Βουφονίων» φαίνεται να χλευάζει τα Διπολίεια και τα Βουφόνια που ἴταν παλιές τελετές της Αθήνας.³⁷⁰ Δηλαδή βλέπουμε τις Νεφέλες να πραγματοποιιοῦν αντίστοιχες επιλογές με τον Αισχύλο στους *Βατράχους*. Ἐτσι λοιπὸν βλέπουμε τον Αισχύλο να προσεύχεται στη Δήμητρα και τις Νεφέλες να ισχυρίζονται πως ο πατέρας τους εἶναι ο Ωκεανός. Προχωρώντας ἕνα ἄλλο κοινὸ τους σημεῖο εἶναι η επιβράβευση της εργατικότητας. Ἐτσι οι Νεφέλες επαινούν τους εργατικούς ενώ ο Αισχύλος επαινεί την καλλιέργεια της σωματικῆς και ηθικῆς πλευράς του ἀνθρώπου η οποία ἐπέρχεται μέσω της σκληρῆς προσπάθειας.

Μια ἄλλη ομοιότητα με τους *Βατράχους* παρουσιάζεται και στους στίχους 961-1023, «λέξω τοίνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ὡς διέκειτο..... καταπυγούσης <σ'> ἀναπλήσει», ὅπου ο Μείζων λόγος φαίνεται να υποστηρίζει την παραδοσιακὴ παιδεία, κάτι που μας θυμίζει τον Αισχύλο στους *Βατράχους*. Αντίθετα στους στίχους 1036-1104, «καὶ μὴν πάλαι γ' ἐπνιγόμεν τὰ σπλάγχνα κάπεθύμουν..... ἐξαυτομολῶ πρὸς ὑμᾶς» βλέπουμε τον Ἡττονα λόγο και τον Μείζονα λόγο να συνομιλοῦν. Ο Ἡττων λόγος εκφράζει την σοφιστικὴ επιχειρηματολογία του και μας θυμίζει τον Ευριπίδη στους *Βατράχους*.

Τοιοτοτρόπως, στους *Βατράχους* στον στίχο 1069, «εἴτ' αὖ λαλιὰν ἐπιτηδεῦσαι καὶ στωμυλίαν ἐδίδαξας» βλέπουμε τον Αισχύλο να λέει πως ο Ευριπίδης δίδαξε τους νέους φλυαρίες και ρητορείες. Ακριβῶς αὐτὴ η προσφερόμενη παιδεία οδήγησε στο να αδειάσουν οι παλαιστρες. Αὐτὸ τουλάχιστον υποδηλώνει ο στίχος 1070 των

³⁷⁰ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ὁ.π., σελ.131

Βατράχων «ἢ ἕκενῶσεν τὰς τε παλαιστρας». Αυτὴν τὴν δυσαρέσκεια γιὰ τὴν φλυαρία καὶ γιὰ τὴν ἔλλειψη τῆς σωματικῆς ἀσκήσης τὴν βλέπουμε καὶ στὶς *Νεφέλες* στὸς στίχους 1052-1054, «ταῦτ' ἐστὶ, ταῦτ' ἐκεῖνα, ἃ τῶν νεανίσκων ἀεὶ δι' ἡμέρας λαλούντων πλήρες τὸ βαλανεῖον ποεῖ, κενὰς δὲ τὰς παλαιστρας» ἀπὸ τὸν Μείζονα λόγο.³⁷¹

Συνεχίζοντας, στὸς *Βατράχους* βλέπουμε τὸν εκπρόσωπο τῶν σοφιστῶν, τὸν ἴδιο τὸν Εὐριπίδη, νὰ κατηγορεῖ τὸν Αἰσχύλο γιὰ κομπασμοὺς καὶ βαριές λέξεις (*Βατρ.* Στιχ.940 «οἰδοῦσαν ὑπὸ κομπασμάτων καὶ ῥημάτων ἐπαχθῶν»). Αντίστοιχα στὶς *Νεφέλες* στὸν στίχο 1366-1367, «ἐγὼ γὰρ Αἰσχύλον νομίζω πρῶτον ἐν ποηταῖς, ψόφου πλέων, ἀξύστατον, στόμφακα, κρημνοποιόν» βλέπουμε τὸν Φειδιππίδη νὰ λέει ὅτι ὁ Αἰσχύλος εἶναι ἀνάξιος ποιητῆς καὶ στομφώδης. Ἐπομένως αρνεῖται νὰ ἀπαγγεῖλει στίχους τοῦ γιὰ χάρι τῶν πατέρων του. Ἐτσι λοιπὸν στὸν στίχο 1371, «ὁ δ' εὐθύς ἦσ' Εὐριπίδου ῥῆσιν τιν', ὡς ἐκίνει» ὁ Στρεψιάδης ἐπιθυμεῖ νὰ τραγουδήσει μιὰ περικοπὴ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη στὴν ὁποία ἓνας ἀδελφός ἔχει αἰμομικτικὴ σχέση με τὴν ἀδελφὴ του!³⁷² Δηλαδή ὁ Φειδιππίδης ὡς μαθητῆς τοῦ Ἦττονος λόγου ἐπαινεῖ καὶ υιοθετεῖ τὸν ἄθεο καὶ ἀσεβῆ Εὐριπίδη καὶ ὄχι τὸν εὐσεβῆ Αἰσχύλο. Αὐτὸ ἀκριβῶς δείχνει ὅτι ὁ Φειδιππίδης σιγὰ σιγὰ ἀπομακρύνεται καὶ ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς Θεοὺς τῆς Ἀθήνας .

Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι, στὶς *Νεφέλες* στὸς στίχους 1452-1462 «ταῦτ' δι' ὑμᾶς, ὧ Νεφέλαι, πέπονθ' ἐγώ..... ὦμοι, πονηρά γ', ὧ Νεφέλαι, δίκαια δε» βλέπουμε τὸν Στρεψιάδη νὰ συνομιλεῖ με τὶς Νεφέλες ἐφόσον ἔχει τιμωρηθεῖ. Ὁ γιὸς τοῦ ἔχει λάβει τὴν σοφιστικὴ παιδεία ἢ ὁποία τὸν ὀδήγησε ὄχι μόνον στὴν ἀποποίηση τῶν παραδοσιακῶν ἀξιών, ἀλλὰ ἀκόμη στὴν ἀθεΐα καὶ στὴν ἀσέβεια ἐφόσον χτυπᾷ τὸν ἴδιο τὸν πατέρα. Οἱ Νεφέλες ἐδῶ κατηγοροῦν τὸν Στρεψιάδη διότι ἔπεσε σὲ ἀτιμὲς δουλειές «πονηρὰ πράγματα» καὶ ὀδηγήθηκε στὴν ἀσέβεια καὶ στὴν ἀθεΐα «ὅπως ἂν εἰδῆ τοὺς θεοὺς δεδοικέναι». Οὐσιαστικὰ παρατηροῦμε τὶς Νεφέλες νὰ λειτουργοῦν ὡς θεότητες ποὺ δείχνουν νὰ μὴν ἀποδέχονται τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὴν ἰδιοτέλεια. Ἐπιβραβεύουν τὴν ἠθικὴ καθαρότητα καὶ τὴν εὐλάβεια, ἐφόσον ἐπαινοῦν τὴν ἐργατικότητα, στίχ.414-419, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐπαινοῦν τὸν Μείζονα λόγο ποὺ δέχεται τὴν ἐπίσημη καὶ παραδοσιακὴ θρησκεία, στίχ.984-985. Αντίθετα τιμωροῦν

³⁷¹ Lada - Richards *Ismene, Initiating Dionysus*, ὁ.π., σελ.274

³⁷² Lada - Richards *Ismene, Initiating Dionysus*, ὁ.π., σελ.280

την ατιμία. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να υποδηλώνουν οι ακόλουθοι στίχοι των *Νεφελών* όπου οι Νεφέλες προειδοποιούν για τις συνέπειες των πράξεών του τον Στρεψιάδη: 810-812 «σὺ δ' ἄνδρὸς ...τὰ τοιαῦθ' ἑτέρα τρέπεσθαι», 1114 «χωρεῖτέ νυν. οἶμαι δὲ σοὶ ταῦτα μεταμελήσειν», και 1303-1320 «οἶον τὸ πραγμάτων ἐρᾶν φλαύρων· ὁ γὰρ..... κᾶφονον αὐτὸν εἶναι».³⁷³

Στηριζόμενοι στα παραπάνω θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι οι *Νεφέλες* έχουν συντεθεί με πρότυπο την αισχύλεια τραγωδία. Σύμφωνα με τον Αισχύλο ο άνθρωπος αν υπερβεί τα όριά του τότε διαπράττει ὕβρη και στο τέλος καταστρέφεται. Τοιουτοτρόπως, ο Στρεψιάδης μετανοεί για την παιδεία που έδωσε στο παιδί του. θυμώνει και πυρπολεί το Φροντιστήριον του Σωκράτους αφού προηγουμένως αρνείται τον αθεϊσμό και παραδέχεται τον Δία ως βασιλιά. (*Νεφ.* Στίχ. 1470 «Ζεὺς γάρ τις ἔστιν; ΣΤ. ἔστιν»)³⁷⁴

Εν κατακλείδι, στις *Νεφέλες* είδαμε ότι το αποδεκτό μυστηριακό υπόστρωμα από την πόλη της Αθήνας που πρεσβεύει την πίστη στους παραδοσιακούς Θεούς οδήγησε μέσω της τιμωρίας τον Στρεψιάδη να καταλάβει τις συνέπειες της σοφιστικής κίνησης που μεταξύ άλλων επέφερε την κατάρρευση των παραδοσιακών αξιών και οδήγησε στην αθεία όχι μόνο τον Φειδιππίδη αλλά και τον Στρεψιάδη. Ακόμη, στη διάρκεια του έργου ξέρουμε ότι ο Ήττων λόγος είναι αυτός που νικά και όχι ο Μείζων. Ωστόσο, η πυρπόληση του Φροντιστηρίου του Σωκράτη από τον Στρεψιάδη υποδηλώνει ότι ο άξεστος γέρος δεν αποδέχεται ούτε την αθεία, ούτε τις νέες σοφιστικές τάσεις όπως ο γιος του. Τοιουτοτρόπως αχνοφαίνεται μια ελπίδα για την αναζωπύρωση της παλιάς παιδείας και της ένδοξης Αθήνας. Αντίστοιχα στους *Βατράχους* ο Διόνυσος επιλέγει τον Αισχύλο ως τον καταλληλότερο ποιητή για την ανάταση της Αθήνας. Έναν ποιητή που σέβεται τους παραδοσιακούς Θεούς και που προβάλλει το πολεμικό πρότυπο. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Αριστοφάνης και στα δύο αυτά έργα προσπαθεί μεταξύ άλλων να αναζωπυρώσει την παλιά Αθήνα μέσα από την λανθάνουσα παρουσία των μυστηριακών υποστρωμάτων, διότι η ηθική καθαρότητα που χρειάζεται για τα μυστήρια συνδέεται με την πολιτική εντιμότητα

³⁷³ Bowie Angus M, *Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, ό.π., σελ.131, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ.143-149

³⁷⁴ Ξυπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία*, ό.π., σελ.206, Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, ό.π., σελ. 149

που απαιτείται για να υπάρξει μια ευημερούσα, ακέραιη, αυτόνομη και αυτάρκης πολιτεία. Το μυστηριακό λοιπόν υπόστρωμα είναι η κινητήριος εκείνη δύναμη που θα μπορούσε να επαναφέρει την Αθήνα στην εποχή των Μαραθωνομάχων.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως αναφέραμε στην περίληψη, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη και η λειτουργία των μυστηριακών υποστρωμάτων στους *Βατράχους* και στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η κωμωδία του ανυπέβλητου και αξεπέραστου κωμωδιογράφου ήταν πολιτική κωμωδία. Ωστόσο απώτερος στόχος της δεν ήταν το άγονο γέλιο, αλλά η ηθική ανάταση των πολιτών. Για αυτό άλλωστε και επικρίνει το τετριμμένο.

Για τους αρχαίους Έλληνες η θρησκεία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της δομικής αρχής της κοινωνίας και της πολιτείας των Αθηνών. Ωστόσο, στην εποχή αυτή κυριαρχεί η κατάρρευση των παραδοσιακών αξιών καθότι, σύμφωνα με τον Αριστοφάνη, η σοφιστική κίνηση έχει εισχωρήσει στις ρίζες της παράδοσης και τις καταστρέφει. Έτσι δεν βλέπουμε πλέον γενναίους πολεμιστές, αλλά μαλθακούς. Δεν βλέπουμε να κυριαρχεί η πίστη στους παραδοσιακούς Θεούς αλλά η δυσπιστία και η απιστία. Δεν βλέπουμε να κυριαρχεί η τιμιότητα, αλλά η ατιμία, ενώ ο σεβασμός, η ηθική και η πολιτική εντιμότητα έχουν υποκύψει στην ασυδοσία και στην απραγμοσύνη. Ακριβώς αυτή η κατάρρευση των παραδοσιακών αξιών οδήγησε την Αθήνα στην καταστροφή, έτσι ο Αριστοφάνης επιδιώκει μέσω των μυστηρίων να δηλώσει πως η ηθική, η εργατικότητα και η τιμιότητα πρέπει να βρίσκονται σε κάθε πολίτη- πολεμιστή έτσι ώστε να ευημερήσει το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, η ίδια η πόλις. Τα μυστήρια ήταν η μοναδική ελπίδα βελτίωσης διότι η ηθική καθαρότητα που χρειαζόταν για τη μύηση οδηγούσε και στην πολιτική εντιμότητα που απαιτούνταν για την ανάταση της Αθήνας.

Μελετώντας λοιπόν τους *Βατράχους* και τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη παρατηρήσαμε πως διάφορα είδη μυστηρίων ενυπάρχουν και στα δύο αυτά έργα.

Βέβαια οι μελετητές δεν συμφωνούν πάντοτε μεταξύ τους για το ποιο μυστήριο απεικονίζει η κάθε σκηνή. Τοιουτοτρόπως στους *Βατράχους* βλέπουμε να ενυπάρχουν τα Ελευσίνια, τα Διονυσιακά και τα Ορφικά μυστήρια. Από την άλλη πλευρά στις *Νεφέλες* οι μελετητές φαίνεται να μάχονται περισσότερο μεταξύ τους αναφορικά με ποιο είδος μυστηρίων απηχείται. Έτσι εκεί έχουμε πιθανές αναφορές στα Ελευσίνια, στα Διονυσιακά, στα Κορυβαντικά και στα Ορφικά μυστήρια. Ταυτόχρονα όμως υπάρχουν αναφορές που μας οδηγούν όχι μόνο στη λατρεία των γοήτων αλλά ακόμη και στο μαντείο του Τροφώνιου.

Το κύριο μέλημα της κωμωδίας των *Βατράχων* ήταν να επαναφέρει ο Διόνυσος στον πάνω κόσμο τον πιο άξιο ποιητή για την πόλη της Αθήνας. Έτσι λοιπόν ο Διόνυσος είτε ως μύστης των Ελευσινίων, είτε ως μύστης των Διονυσιακών, είτε ως μύστης των Ορφικών θα πρέπει να υποστεί την κατάβασιν, η οποία θα του προσφέρει την πνευματική και αξιακή του τελείωση. Πρέπει να αποδυθεί του γήινου και σαθρού και πλασματικού υποστρώματος και να οδηγηθεί στη σοφία που του προσφέρουν τα Μυστήρια.

Τοιουτοτρόπως, σε όλο το έργο βλέπουμε ξεκάθαρες μυστηριακές αναφορές. Στην αρχή είδαμε την αλλοπρόσαλλη ταυτότητα του Διονύσου, την είσοδό του με γάιδαρο που ανακαλεί την Διονυσιακή λατρεία, την πολυεπίπεδη ερμηνεία της λεοντής που ενδεχομένως να παραπέμπει και στα Διονύσια πέρα από τα Ελευσίνια, τη λαμπαδηφορία, την κάθοδο, την αναφορά στη Νύσα που ήταν η κοιλάδα όπου υπήρχε η σπηλιά των Νυμφών που μεγάλωσαν τον Διόνυσο, το ταξίδι στην Αχερουσία που ανακαλεί την επιστροφή του Διονύσου, το μυστηριακό όνομα του Ιάκχου που ανακαλεί και τα Ελευσίνια, και τα Διονυσιακά αλλά και τα Ορφικά μυστήρια. Έπειτα μελετήσαμε τον χορό των Μυστών που και αυτός έχει στοιχεία από τα τρία μυστήρια. Έτσι για παράδειγμα είδαμε την αναφορά στον ταυροφάγο Κρατίνο που μας παραπέμπει στην Ορφική λατρεία. Παρακάτω αναδείξαμε την αναφορά στο στεφάνι από μύρτο που ανακαλεί και τα Ελευσίνια αλλά και τα Διονυσιακά μυστήρια, το σκοτάδι και τα τέρατα που ενυπάρχουν και στα τρία προαναφερθέντα μυστήρια. Σχολιάσαμε επίσης την αναφορά στον θίασο που μας παραπέμπει στα Διονυσιακά, το μαστίγωμα ως τυπικό των μυστηριακών τελετών, την αποποίηση της ηράκλειας ταυτότητας από τον Διόνυσο που μας παραπέμπει στα Διονυσιακά μυστήρια. Επίσης είδαμε ότι οι απειλές του Αιακού προς τον Διόνυσο ανακαλούν τον διαμελισμό του

και την κατασπάραξή του από τους Τιτάνες (το οποίο μας οδηγεί και στην Ορφική και στην Διονυσιακή λατρεία), το δείπνο της Περσεφόνης στον Ξανθία -Ηρακλή που ανακαλεί τα Θεοξένια, τον εξαγνιστικό ρόλο του λιβανιού και του κρεμμυδιού, τη θυσία, το θρησκευτικό τυπικό, την θρόνωσιν που είναι τυπικό όχι μόνο των Ελευσινίων μυστηρίων αλλά και την προσευχή στη Δήμητρα. Προχωρώντας μελετήσαμε τον Αισχύλο ως υποστηρικτή της πολεμικής αρετής και είδαμε πως το στοιχείο αυτό ανακαλεί τη Διονυσιακή λατρεία καθότι ο οπλιτικός κώδικας τελείται από τις ίδιες τις μαινάδες οι οποίες φρουρούν τον Διόνυσο και τη λατρεία του. Τέλος μελετήσαμε την απόκτηση της ταυτότητας του Διονύσου και την ανάβαση του Αισχύλου στη γη που υποδηλώνει την επιτυχή ολοκλήρωση της μύησης.

Όλα αυτά τα στοιχεία μας δίνουν ξεκάθαρες αναφορές για τα Μυστήρια στην εποχή του Αριστοφάνη. Μας δίνουν, ακόμη, πληροφορίες αμυδρώς σκιαγραφημένες για τη μύηση (όχι όμως για τη διαδικασία της μύησης). Έτσι ξέρουμε ότι οι μυσούμενοι έχαναν αρχικά την ταυτότητά τους, φοβίζονταν με διάφορα μέσα, επιτελούσαν νοητική κάθοδο, αποδύονταν του γήινου περιβάλλοντος και τέλος αποκτούσαν τη γαλήνη και την ευημερία και την ψυχική ισορροπία. Κλείνοντας, η διαδικασία καθ' εαυτού της μύησης δεν περιγράφεται πουθενά, διότι απαγορευόταν ρητώς.

Μελετώντας λοιπόν τους *Βατράχους* παρατηρήσαμε πως ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί ένα αμάγαλμα πολλών μυστηρίων έτσι ώστε να ικανοποιήσει τους θεατές του, πολλοί από τους οποίους ήταν μνημένοι. Ωστόσο πριν κλείσουμε την ενότητα των *Βατράχων* θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα μυστήρια πριμοδοτούν την ηθική καθαρότητα, την ευλάβεια, την τιμιότητα και την πίστη στους πατροπαράδοτους Θεούς και στις πατροπαράδοτες αξίες. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο ο Διόνυσος, ως Θεός του θεάτρου, επιλέγει στο τέλος της κωμωδίας τον Αισχύλο ως σοφό και άξιο ποιητή. Επιλέγει έναν ποιητή που όχι μόνο προβάλλει τις πατροπαράδοτες αξίες της Αθήνας αλλά ταυτόχρονα μένει πιστός στις καθιερωμένες θεότητες της Αθήνας και τις ασπάζεται, αφού προσεύχεται στη Δήμητρα και όχι στον Αιθέρα όπως ο Ευριπίδης. Μια αντίστοιχη λειτουργία των μυστηρίων θα δούμε και στις *Νεφέλες*.

Από την ανάλυσή μας αποδείξαμε ότι οι *Νεφέλες* έχουν αρκετά κοινά σημεία με τους *Βατράχους*. Στους *Βατράχους* αναφέραμε πως η Αθήνα είναι προ των πυλών της καταστροφής κυρίως λόγω της επίδρασης της σοφιστικής η οποία οδήγησε στην

κατάρρευση των αξιών. Έτσι λοιπόν και στις Νεφέλες η καταστροφική επίδραση της σοφιστικής είναι κύριο θέμα. Εδώ ο απάιδευτος γέρο-Στρεψιάδης θέλει να στείλει τον γιο του στο Φροντιστήριο του Σωκράτη για να ξεγελάσει τους δανειστές του μέσω της ρητορικής και σοφιστικής τέχνης. Δηλαδή εκ πρώτης όψεως παρατηρούμε το στοιχείο της ιδιοτέλειας, της καιροσκοπίας, της ατιμίας και της αθείας καθότι δεν εφαρμόζει τους κανόνες της δικαιοσύνης.

Η είσοδος του Στρεψιάδη στο Φροντιστήριο του Σωκράτη θυμίζει το τυπικό της μύησης που ενυπάρχει στις μυστηριακές τελετές. Έτσι εδώ είδαμε το στοιχείο της καθόδου εφόσον ο Στρεψιάδης εισέρχεται στο Φροντιστήριο του Σωκράτους, το στοιχείο της θρόνωσης το οποίο μπορεί να απηχείται στα Ελευσίνια μυστήρια, στα Ορφικά, στα Διονυσιακά, στα Κορυβαντικά, αλλά και στο μαντείο του Τροφώνιου. Μελετήσαμε την αναφορά στο στεφάνι κατά τη θρόνωση που είναι χαρακτηριστικό και των Ελευσίνιων αλλά και των Ορφικών Μυστηρίων. Επίσης είδαμε πως η αναφορά στον κυκεώνα, στον οίνο, και στον Σωκράτη ως ιεροφάντη ανακαλεί τα Ελευσίνια. Παρακάτω αναλύσαμε την είσοδο των Νεφελών από την Πάρνηθα και της δώσαμε διονυσιακά χαρακτηριστικά εφόσον ανακαλούν τα Μεγάλα Διονύσια, ακόμη τονίσαμε, πως η μελέτη του ήλιου από τον Σωκράτη μας οδηγεί στην Ορφική λατρεία και ότι στο Φροντιστήριο του Σωκράτη απηχείται και η λατρεία των γοήτων αφού βλέπουμε τον ίδιο να αρνείται την επίσημη θρησκεία, να έχει δεσμούς με τον Άδη και τους μαθητές του να ακολουθούν έναν ασκητικό τρόπο ζωής. Κλείνοντας αποδείξαμε πως η αναφορά στην μελοτηγανίτα και στο στοιχείο της μνήμης μας παραπέμπουν στο μαντείο του Τροφώνιου.

Θα πρέπει όμως να ειπωθεί πριν κλείσουμε τα συμπεράσματά μας πως ο Σωκράτης πιθανότατα φαίνεται να απηχεί ένα είδος ιερέα που δεν εντάσσεται στα αποδεκτά μυστήρια από την πόλη της Αθήνας. Από πού το καταλαβαίνουμε αυτό; Αρχικά ο ίδιος δεν πιστεύει στους πατροπαράδοτους Θεούς. Έτσι στον στίχο 398 των Νεφελών τον είδαμε να χλευάζει τα Κρόνια ενώ παρακάτω στον στίχο 984 ο Ήττων λόγος, που αντιπροσωπεύει την διδαχή του Σωκράτη, φαίνεται να αμαυρώνει τις παλιές τελετές της Αθήνας, τα Διπολίσια και τα Βουφόνια.

Προχωρώντας, τον παραπάνω ισχυρισμό ο Φειδιππίδης έλαβε την μόρφωση που του προσέφερε ο Σωκράτης. Την μόρφωση αυτήν την έλαβε μέσα από τον Αγώνα του Ήττωνος και του Μείζονος λόγου. Εκεί είδαμε τον Ήττων λόγο, μεταξύ άλλων, να

κατακρίνει την τιμιότητα, την εργατικότητα, την ανδρεία, την κοπιαστική εργασία και την πίστη στους παραδοσιακούς Θεούς. Αντίθετα ο Μείζων λόγος ανάδειξε την αρετή, την τιμιότητα, την ανδρεία, την πολεμική αρετή και την πίστη στους παραδοσιακούς Θεούς ως απαραίτητα χαρακτηριστικά των ενάρετων ανθρώπων. Ωστόσο, νικητής στον Αγώνα αναδείχθηκε ο Ήττων λόγος. Τοιουτοτρόπως, ο Φειδιππίδης δεν επιθυμεί το πατροπαράδοτο, δεν επιθυμεί την τέχνη του θεοσεβούμενου Αισχύλου αλλά επιθυμεί την τέχνη του ασεβούς Ευριπίδη. Δεν εφαρμόζει την ηθική αλλά την ανηθικότητα εφόσον στο τέλος του έργου καταλήγει να χτυπήσει ακόμη και τον ίδιο του τον πατέρα.

Από την άλλη πλευρά οι θεότητες Νεφέλες, που σηματοδοτούν την επίσημη θρησκεία εφόσον αποδέχονται και τιμούν τους πατροπαράδοτους Θεούς, φαίνεται να κατακρίνουν την ασέβεια του Στρεψιάδη. Έτσι τον πληροφορήσαν για τις συνέπειες των πράξεών του στους στίχους 810-812, 1114, 1303-1320. Τοιουτοτρόπως στο τέλος του έργου στους στίχους 1452-1462 ο Στρεψιάδης κατανοεί το σφάλμα της πράξης του αφού πρώτα όμως περιέπεσε σε ύβρη. Έτσι στον στίχο 1470 παραδέχεται τον Δία ως βασιλιά και απορρίπτει την αθεία καίγοντας το Φροντιστήριο του Σωκράτη. Δηλαδή τα αποδεκτά από την πόλη μυστήρια τον επαναπροσδιόρισαν εσωτερικά αποκαθιστώντας σε αυτόν την αρμονία, δείχνοντάς του πως η ιδιοτέλεια, η καιροσκοπία, η απραγμοσύνη και η αθεία τον οδήγησαν στην καταστροφή, όπως ακριβώς έγινε λίγα χρόνια αργότερα με την Αθήνα.

Εν κατακλείδι, και στους *Βατράχους* και στις *Νεφέλες* είδαμε ότι τα μυστήρια έχουν παιδευτικό ρόλο. Στους *Βατράχους* επανέρχεται στο φώς ο θεοσεβούμενος Αισχύλος και ο ασεβής Ευριπίδης παραμένει στις φλόγες του Άδη. Αντίστοιχα στις *Νεφέλες* η ευσέβεια αποκαθίσταται και η αθεία κατακαίεται σε μια συμβολική άρνηση της κατάπτωσης των ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών αξιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bowie Angus M, Αριστοφάνης, Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία, μτφρ. Πόλυ Μοσχοπούλου (Επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος), εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, 2005

Brown Christopher G., «Emprousa, Dionysus and the Mysteries: Aristophanes, Frogs», *The Classical Quarterly*, Vol. 41, (1991), No. 1, pp.41-50 Available from: <https://www.jstor.org/stable/639022> (Accessed 23 June 2019)

Burkert Walter, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφρ. Νικόλαος Μπεζετζάκος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1993

Burkot Christina, *The role of ritual in Aristophanic Comedy*, εκδ. Wesleyan University, Connecticut, 2011

Byl Simon, «Φροντιστήριο as Μυστήριο», *Kernos*, (online), Vol.17 (2004), pp.307-359, available from: <http://journals.openedition.org/kernos/1477> (Accessed 10 September 2019)

Cartledge Paul, *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*, μτφρ. Λένα Ταχμανίδου (Επιμ. Μαίρη Κεκροπούλου), εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2006

Cosmopoulos Michael B., Greek Mysteries, *The archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, εκδ. Rutledge, London, 2003

Δημητράκος Δημήτρης, *Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν*, (Αρχαίας-Μεσαιωνικής –Καθαρευούσης-Δημοτικής), Τρίτη έκδοση εκσυγχρονισμένη, εκδ. Γιοβάνη, Αθήνα, 1970

Decharme Paul, *Ελληνική Μυθολογία*, μτφρ. Αλεξάνδρου Μ. Καραλή, εκδ. Γιοβάνης

Dodds R.E., *Ευριπίδου Βάκχαι, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση*, μτφρ. Γ.Υ. Πετρίδου-Δ.Γ. Σπαθάρης, (επίμ Νικ.Π. Μπετζετάκος), εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2004

Dover Kenneth, *Aristophanes, Clouds*, (edited with Introduction and Commentary), εκδ. Clarendon press, Oxford, 1968

Dover Kenneth, *Aristophanes Frogs*, (edited with Introduction and Commentary), εκδ. Oxford, 1993

Dover Kenneth, *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, μτφρ. Φάνης Ι. Κακριδής, (7^η ανατύπωση), εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2007

Easterling P.E.-Knox B.M.W, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή, (Επιμ. Α. Στεφάνη), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2005

Edmonds Radcliffe G., «To Sit in Solemn Silence? "Thronosis" in Ritual, Myth, and Iconography», *The American Journal of Philology*, (online) Vol. 127 (2006), No. 3, pp.347-366, available from: <https://www.jstor.org/stable/3804885>, (Accessed 23 August 2019)

Fraceliere Robert, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Γεράσιμος Βάνδωρος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1990

Foucart Paul, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, (τέταρτη έκδοση), μτφρ. Παπαθανασοπούλου Δέσποινα, (επιμ. Κεκροπούλου Ελένη) εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2000

Harrison Jann- Ellen, *Ιερές Τελετές και Αρχαία Τέχνη*, μτφρ. Θεόδωρος Σιαφαρίκας, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1995

Harrison Jane Ellen, *Ορφείας και Ορφικά Μυστήρια*, μτφρ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 1995

Jeanmaire Henri, *Διόνυσος, Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, μτφρ. Λίζα- Άρτεμις Μερτάνη, εκδ. Κλειώ, Αθήνα, 1985

Κουρτίδου Κωνσταντίνου. Γ., *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια, Ορφικά, Καβείρια, Διονύσια, Ελευσίνια*, Γ' έκδοση, εκδ. Ιδεοθέταρον, Αθήνα, 2002

Kerenyi Carl, *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία*, μτφρ. Παπαδοπούλου Ελένη, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα, 2008

Lada - Richards Ismene, *Initiating Dionysus, Ritual and Theatre in Aristophanes' Frogs*, εκδ. Oxford University Press, New York, 1999

Lawler Lilian B., *Ο χορός στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μίρκα Δημητριάδη-Ψαροπούλου, εκδ. Εκπολιτιστικό Σωματείο Ελληνικών Χορών, Αθήνα, 1984

Lesky Albin, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Τσοπανάκη Αγαπητού Γ., εκδ. Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Αθήνα, 2008

Μαυρόπουλος Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης, Βάτραχοι*, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα, 2008

Μαυρόπουλος, Θεόδωρος, Γ., *Αριστοφάνης, (Θεσμοφοριάζουσαι, Αχαρνής, Ιππής, Νεφέλαι, Σφήκες, Ειρήνη, Όρνιθες, Λυσιστράτη, Βάτραχοι, Εκκλησιάζουσαι, Πλούτος), Μένανδρος, (Δύσκολος, Επιτρέποντες, Σαμία, Ασπής)*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2007

MacDonald Francis Conford, *Η Αττική Κωμωδία*, μτφρ. Λ. Ζενάκος, Τρίτη έκδοση, εκδ. Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1983

Maurach Gregor, *Επίτομη ιστορία της Κωμωδίας στην Αρχαιότητα*, μτφρ. Μαίρη Λιβανίου, (Επιμ. Ιωάννα Ν. Παπαδοπούλου), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006

Nesselrath Heinz-Gunther, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, Τόμος Α, μτφρ. Ιωάννης Αναστασίου, Ιωάννης Βάσσης, Σοφία Κοτζάμπαση, Θεόκριτος Κουρεμένος, Πουλχερία Κυριάκου, (επιμ. Δανιήλ Ι. Πακώβ-Αντώνης Ρεγκάκος), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2010

Ευπνητός Νικόλαος Φρ., *Εισαγωγή στην Κωμωδία, Αρχαία-Μέση-Νέα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1986

Παπαδίτσας Δημήτρης Π., Λαδιά Ελένη, *Ομηρικοί Ύμνοι*, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, εκδ. Εστίας, Αθήνα, 2010

Παπαθανασίου Μαρώ Κ., Χασάπης Κωνσταντίνος, *Ορφικά, Ορφισμός-Ορφείως Ύμνοι*, εκδ.--, Αθήνα, 2017

Παπαναγιώτου Κ., *Μαντείο Τροφώνιου, Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*, τόμος Γ', τεύχος Β', (επιμ. Χριστοπούλου Αλεξάνδρα), Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου, 1996

Παππός Θεόδωρος Γ., *Αριστοφάνης, ο ποιητής και το έργο του*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2016

Παπαχατζής Νικόλαος, Δ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Β, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1987

Σιέττος Γεώργιος, *Αρχαία Ελληνικά Μυστήρια. Καταγωγή, Χρονολόγηση, Τελετουργικό, Δρώμενα*, εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα, 2002

Seagal Paul Charles, «The Character and Cults of Dionysus and the Unity of the Frogs», *Harvard Studies in Classical Philology* (online), Vol. 65(1961), pp.207-242, available from: <https://www.jstor.org/stable/310837> (Accessed 20 July 2019)

Sommerstein Alan. H., *Aristophanes Clouds*, (edited with an introduction, translation and notes by Alan H. Sommerstein), εκδ. Oxbow Books, Park End Place, Oxford, 2007

Sommerstein Alan. H., *Aristophanes, Frogs*, edited with translation and notes, εκδ. Oxbow Books, Park End Place, Oxford, 1996

Stanford W.B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, μτφρ. Μάριος Μπλέτας, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2010

Straus Michael, «Aristophanes' Clouds in its ritual setting», *Leeds International Classical Studies* (online), vol. 10 (2001), no.1, pp.1-28, available from: <http://www.leeds.ac.uk/classics/lics/>, (Accessed 14 September 2019)

Thiercy Pascal, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, μτφρ. Γαλάνης Φ. Γ., εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001

Vernant Jean-Pierre, *Μύθος και Θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μ.Ι. Γιόση, εκδ. Σμυλή, Αθήνα, 2000

Westphal R. (εκδ), Πρόκλου «Χρηστομάθειας Γραμματικής Β», στο: *Scriptores Metrici Graeci*, Lipsiae 1866

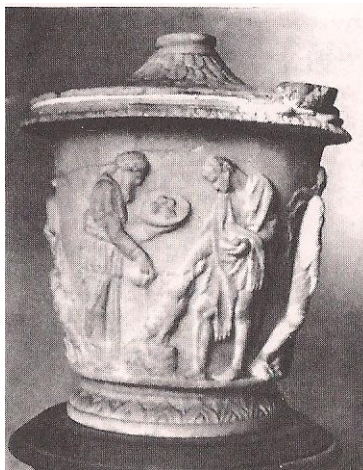
William George De Burgh, *Η Κληρονομιά του Αρχαίου Κόσμου*, μτφρ. Π. Βραχιώτης, (Επιμ. Ταῦ Χι), εκδ. Σοφός, Αθήνα, 1970

Zimmermann Bernhard, *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, μτφρ. Τσιριγκάκης Ηλίας, (Επιμ. Ιακώβ Δανιήλ Ι), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2007

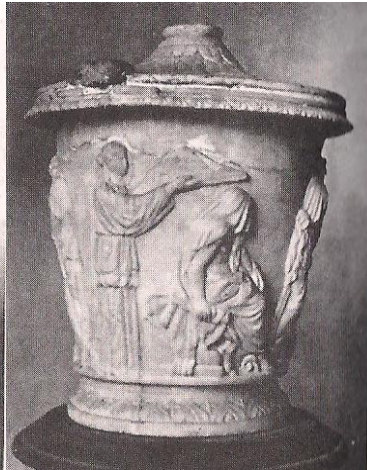
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Ο καθαρισμός του Ηρακλή, στη σαρκοφάγο από την Τόρε Νόβα

A.

B.

Γ.

Δ.

Εικόνα2Α-Δ: Ο καθαρισμός του Ηρακλή στην τεφροδόχο Λοβατέλι. Ρώμη, Εθνικό Μουσείο

Εικόνα3: Αττικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας. Αριστερά απεικονίζεται η Περσεφόνη να αναδύεται από τον Άδη. Δίπλα της βρίσκεται ο Ερμής. Ακολουθούν η Εκάτη που κρατά δύο πυρσούς και η Δήμητρα. Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης.

Εικόνα 4: Αναθηματικός πίνακας της Νιννίου. Εδώ ο Ίακχος και η Εκάτη φέροντες αμφότεροι δαυλούς οδηγούν τους μύστες προς τις Θεές της Ελευσίνας. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο

Εικόνα 5: Ο Ηρακλής έτοιμος για τα Μικρά Μυστήρια. Εδώ τον βλέπουμε να στηρίζεται σε ένα δεμάτι κλαδιά μυρτιάς πριν μνηθεί στις Άγρες. Πήλινο ανάγλυφο. Ρώμη, Εθνικό Μουσείο.

Εικόνα 6: Δίπλα σε μια γυναίκα με γυμνή πλάτη στέκεται μια θεϊκή φιγούρα να κρατά μαστίγιο. Το μαστίγωμα ήταν τρόπος εξαγνισμού κατά τη μύηση στις αποκρυφιστικές τελετές. Η Τοιχογραφία προέρχεται από τον Οίκο των Μυστηρίων στην Πομπηία.

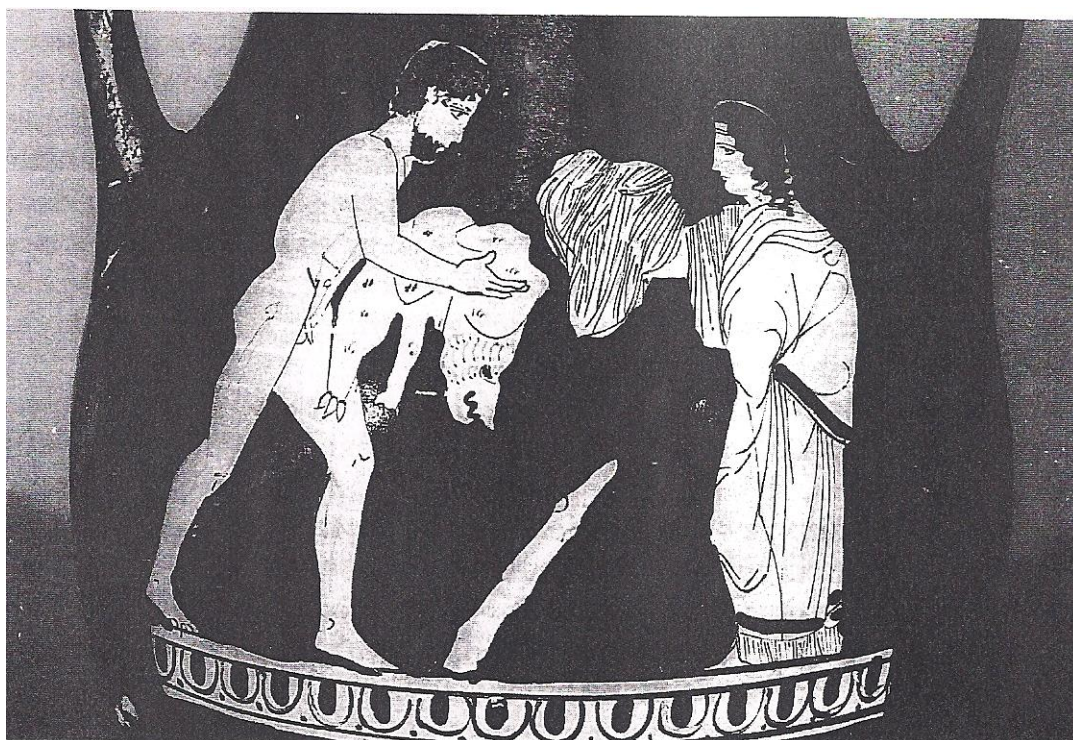
Εικόνα 7: Αμφορέας αττικής παραγωγής (περίπου 530-520 π. Χ.), που αντιπροσωπεύει το πρόσωπο του Διονύσου. Εθνικό Μουσείο της Ταρκυνίας, Ιταλία

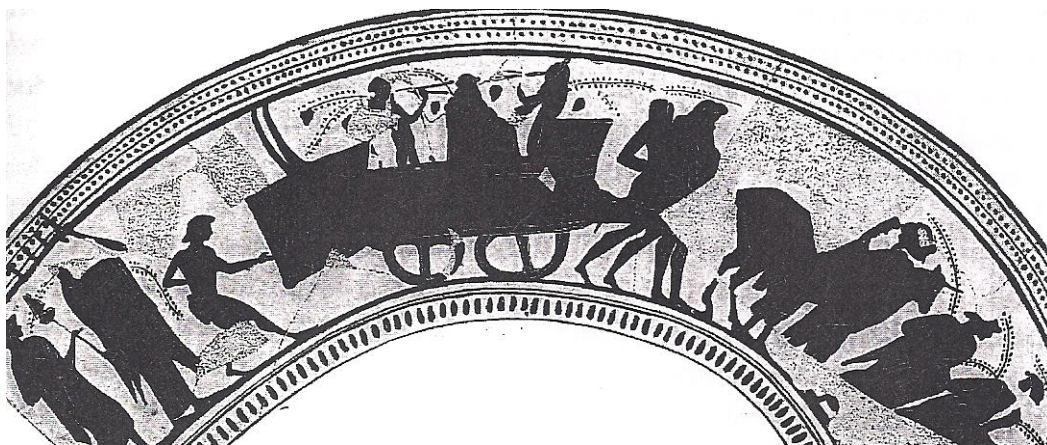
Εικόνα 8: Καλυκόσχημος κρατήρας. Ο Ήφαιστος βρίσκεται πάνω σε γάιδαρο και κρατά το σφυρί του. Μπροστά του απεικονίζεται ο Διόνυσος με θύρσο και κάνθαρο να τον κοιτάζει. Η πρώτη μορφή από τα δεξιά είναι ο σάτυρος που παίζει τον αυλό. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου

Εικόνα 9: Κιονωτός κρατήρας. Ένας νεαρός σάτυρος παίζει τον αυλό. Ο Διόνυσος κάθεται πάνω σε γάιδαρο και στο αριστερό του χέρι κρατά τον κάνθαρο. Museo Civico Archeologico, Μπολόνια

Εικόνα 10: Αττική πελίκη που απεικονίζει τον Ηρακλή και την Ομφάλη. Εδώ ο Ηρακλής έχει βγάλει τη λεοντή και ετοιμάζεται να φορέσει τον κροκωτό χιτώνα. Βρετανικό Μουσείο

Εικόνα 11: Αττικός σκύφος. Η εικόνα αναπαριστά την επιστροφή του Διονύσου από τη θάλασσα κατά τη διάρκεια των Ανθεστηρίων. Museo Civico Archeologico, Μπολόνια

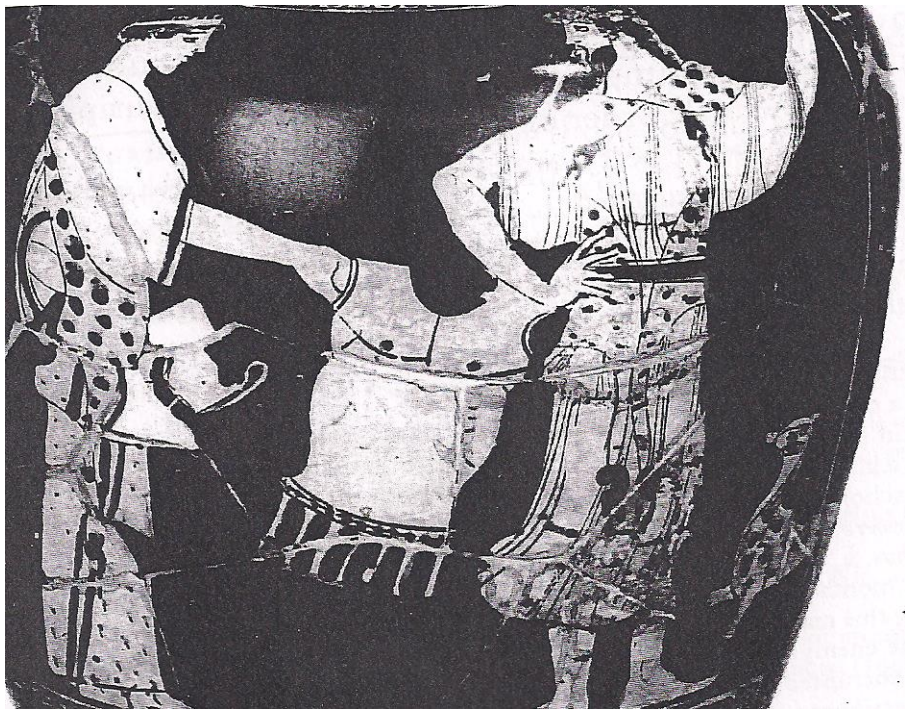
Εικόνα 12: Αττικός κύλικας του Εξηκία (περίπου 540-535 π.Χ.). Ο Διόνυσος απεικονίζεται σε ένα μαύρο πολεμικό πλοίο. Παρατηρούμε πως από το πλοίο έχουν αναπτυχθεί δύο κληματαριές από τις οποίες κρέμονται επτά τσαμπιά σταφύλια. Ακόμη γύρω από το πλοίο κολυμπούν επτά δελφίνια. Η εικόνα αυτή σχετίζεται με τον μύθο του Διονύσου, σύμφωνα με τον οποίο ο Διόνυσος είχε πέσει κάποτε θύμα τω Τυρρηγνών πειρατών. Τοιουτοτρόπως για να σωθεί από αυτούς μεταμόρφωσε τους πειρατές σε δελφίνια και το κατάρτι του πλοίου σε κληματαριά. Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen

Εικόνα 13: Αμφορέας. Ο Διόνυσος απεικονίζεται να κρατά τον σκύφο (είδος ευρύστομου ποτηριού με δύο λαβές). Παρίσι, Μουσείου Λούβρου.

Εικόνα 14: Αττικός αμφορέας. Εδώ βλέπουμε τον Διόνυσο να κρατά τα δύο κατεχοχίην διονυσιακά σκεύη: τον ρυτόν και τον κάνθαρον. Μόναχο Staatliche Antikensammlungen

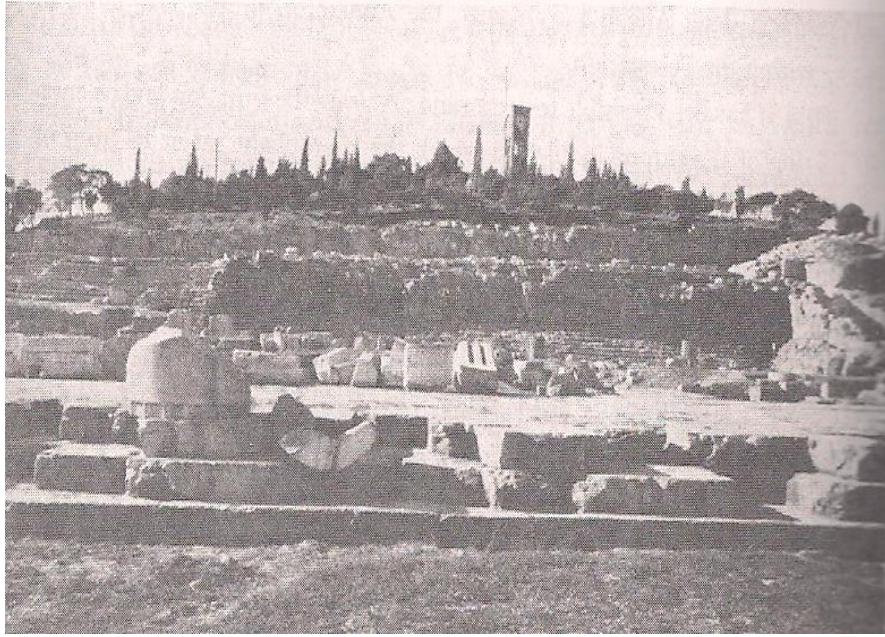
Εικόνα 15: Αττική οينوχόη. Εδώ απεικονίζεται ο Διόνυσος να εφοδιάζεται με μια πανοπλία και δίπλα του στέκεται ένα αιλουροειδές ενώ ένα φίδι είναι το έμβλημα επάνω στην ασπίδα του. Museo Civico Archeologico, Μπολόνια

Εικόνα 16: Ορφείας και Ευρυδίκη. Σχέδιο του Edward Burne-Jones (1833-1898). Οξφόρδη Ashmolean Museum

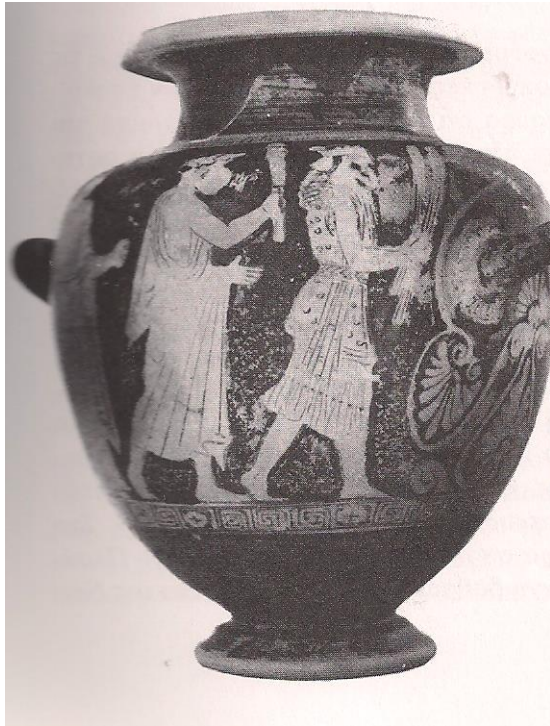
Εικόνα 17: Ο Ορφείας οδηγεί την Ευρυδίκη προς την έξοδο του Άδη. Σχέδιο του Edward Burne-Jones (1833-1898). Οξφόρδη Ashmolean Museum

Εικόνα 18: Το Τελεστήριο στη σημερινή του μορφή, όπως απεικονίζεται από τον πρόδομο

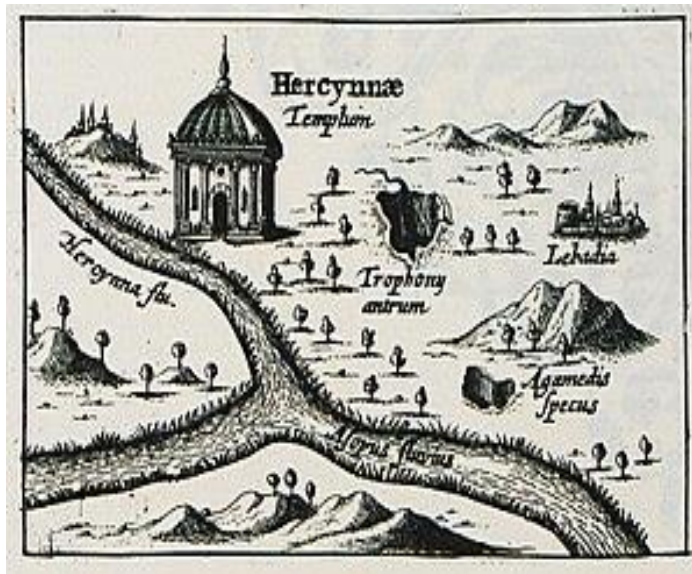
Εικόνα 19: Το Τελεστήριο: το δάπεδο και στο κέντρο η θέση του Ανακτόρου

Εικόνα 20: Αμφορέας. Ο Δαδούχος οδηγεί τους νεαρούς μύστες . Μουσείο Ελευσίνας

Εικόνα 21: Σε αυτήν τη σκηνή βλέπουμε τους Κορύβαντες να κρατούν όπλα και να χορεύουν μανιωδώς γύρω από ένα «θρονισμένο» μικρό παιδί. Museo Nazionale in Naples

Εικόνα 22: Η παραπάνω εικόνα απεικονίζει τον χάρτη της Λιβαδειάς στην οποία βρισκόταν το μαντείο του Τροφώνιου. Γιόχαν Λόρενμπεργκ, 1661